

เที่ยวเมืองพระร่วง

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พิมพ์ในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสดมวารพระราชทานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี

ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระบรมมหาราชวัง

วันพฤหัสบดีที่ ๓ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๕๔

คำนำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ก่อกำเนิดขึ้นด้วยพระมหากรุณาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงสถาปนามหาวิทยาลัย แม้พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์นั้นเสด็จสวรรคตไปช้านานแล้ว แต่สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี พระราชธิดาพระองค์เดียว ทรงสนองพระบรมราชปณิธานของสมเด็จพระบรมชนกนาถไว้ได้อย่างมีผลตลอดมา ทรงสืบสานพระราชกรณียกิจ ด้วยการพระราชทานพระอุปการะแก่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยตลอดมา ได้เสด็จมาทรงเป็นประธานในงานต่างๆ ตามที่กราบทูลเชิญ เสด็จมาทรงเยี่ยมกิจการเป็นการส่วนพระองค์ และพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่ออุปถัมภ์กิจการของมหาวิทยาลัยอยู่เป็นนิตย์ ทรงเป็นสายสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงน้ำพระราชหฤทัยของพระผู้ทรงสถาปนามหาวิทยาลัย กับน้ำใจของชาวจุฬาฯ ให้สืบเนื่องถึงกันอยู่ได้อย่างมั่นคง

เมื่อสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี สิ้นพระชนม์ ในวันที่ ๒๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๔ ชาวจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รู้สึกโศกเศร้าเป็นอย่างยิ่ง ได้กำหนดให้ไว้ทุกข์ถวาย มีกำหนด ๑๐๐ วัน เป็นพิเศษด้วยถือว่าตนมีกำเนิดจากโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เคยได้รับพระราชทานพระมหากรุณานับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นสมเด็จพระอัยกาธิราชของสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอฯ อีกทั้งคณะผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่ และนิสิตได้เดินทางไปถวายสักการะพระศพ และฟังพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมอยู่มิได้ขาด

บัดนี้ถึงกาลสิ้นพระชนม์ครบ ๑๐๐ วัน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จึงจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง **“เทียวเมืองพระร่วง”** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระผู้ทรงสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สำหรับโดยเสด็จพระราชกุศลในพระราชพิธีทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสวดมวาร พระราชทานพระศพสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ในวันที่ พุทธศักราชที่ ๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๕๔

ขออานุภาพแห่งกุศลวิद्याทาน กอปรกับชื่อสัตย์กตเวทีที่ชาวจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมีอยู่อย่างมั่นคง จงประมวลเป็นทิพยสุข แต่ สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพัณณวดี ผู้สิ้นพระชนม์ไปแล้วนั้น ตามควรแก่พระอุปนิสัย ทุกประการ

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล)

อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓ พฤศจิกายน ๒๕๕๔

พระราชนิพนธ์ค่าน้ำ

ความประสงค์ในการที่พิมพ์หนังสือเล่มนี้ขึ้น คือหวังจะให้เป็นที่ผู้ชำนาญในโบราณคดี จะได้มีโอกาสพิจารณา และสันนิษฐาน ข้อความเกี่ยวข้องด้วย เมืองสุโขทัยสวรรคโลกและกำแพงเพชรต่อไป การสันนิษฐานโดยมิได้ตรวจพื้นที่หรือโบราณสถานนั้นย่อมเป็นการยากนัก เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงหวังอยู่ว่าหนังสือเล่มนี้อาจเป็นเครื่องช่วยในทางสันนิษฐานได้บ้างเล็กน้อย ข้าพเจ้าเองเคยรู้สึกอยู่ว่า ถ้าที่แห่งใดไม่เคยไป ถ้าแม้ได้ฟังจากคนอื่นซึ่งตั้งใจสังเกตมาแล้วให้ฟัง บางทีก็ทำให้เกิดมีความคิดขึ้นได้บ้าง ในหนังสือเล่มนี้ข้าพเจ้าได้พยายามโดยเต็มสติปัญญาที่จะเล่าถึงสถานที่ต่าง ๆ ให้ได้ละเอียดตามที่ได้เห็น แต่ต้องขอแก้ตัวไว้ในที่นี้ว่าบางที่จะมีบกพร่องอยู่มาก เพราะประการหนึ่งเวลาที่มีน้อยอยู่สักหน่อย เพราะฉะนั้นบางทีมาได้ข่าวถึงสถานที่สำคัญ ๆ เมื่อเดินพื้นมาเสียแล้ว จะย้อนกลับไปก็ไม่มีเวลา เช่นเมืองเชียงทองเพิ่งมาได้ข่าวว่ามีเมื่อมาอยู่ที่สวรรคโลกแล้ว และถ้าพระรามใกล้สุโขทัย ซึ่งกล่าวถึงอยู่ในศิลาจารึก และซึ่งข้าพเจ้าตั้งใจไว้ว่าจะไปแต่หาไม่พบ จนเมื่อมาอยู่ที่พิษณุโลกแล้วจึงได้ข่าวว่ามีคังนี้เป็นตัวอย่าง อีกประการหนึ่งตามสถานที่เหล่านั้นไม่มีใครมีใครไป จึงเป็นการลำบากในการค้นหาเป็นอันมาก บางแห่งต้องหักร้างทางพงเข้าไปกว่าจะถึงก็ยากนัก ซึ่งทำให้สงสัยอยู่ว่าตามในที่รก ๆ ซึ่งยังเข้าไปไม่ถึงนั้นน่าจะมีสิ่งสมควรดูอยู่อีกบ้าง

อนึ่ง เมื่อก่อนที่จะขึ้นไปนั้น ก็ไม่มีใครได้มีเวลาค้นหาหนังสือต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในเรื่องเมืองสุโขทัย สวรรคโลก และกำแพงเพชรนี้มากนัก หนังสือที่ได้ใช้พอเป็นหลักอยู่ ก็คือหนังสือคำจารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยหลักที่ ๑ (ของพระเจ้ารามคำแหง) หลักที่ ๒ (ของพระเจ้ากมรเตมอัครีธรรมิกราชาธิราช) หลักศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชร กับหนังสือพงศาวดารเหนือ และพระราชพงศาวดารกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ในจำพวกคำจารึกหลักศิลานั้น ในหลักที่ ๑ ได้แก่นสารมากที่สุด พระราชพงศาวดารกรุงเทพทวารวดีก็ช่วยได้บ้าง แต่พงศาวดารเหนือนี้ มีความเสียใจที่จะต้องกล่าวว่าเลอะเทอะมากจนแทบจะไม่ใช่เครื่องช่วยอะไรได้เลย และเชื่อนักก็ชวนจะพาให้หลงเสียด้วย แต่จะว่าไม่เป็นประโยชน์เลยนั้นไม่ได้ เพราะได้ความคิดจากพงศาวดารเหนือก็มากอยู่ เป็นแต่ต้องระวังไม่หลงเชื่อถือเป็นของมั่นคงหรือถูกต้องนักเท่านั้น

ข้าพเจ้าต้องขอกล่าวด้วย ว่าข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะยกหนังสือนี้เป็นตำรับตำราอย่างใดเลย ประสงค์แต่จะตั้งโครงพอเป็นรูปขึ้นไว้ทีหนึ่ง เพื่อผู้ที่มีความรู้และพอใจในการตรวจค้นโบราณคดีต่าง ๆ จะได้ตกแต่งแถมเติมให้เป็นรูปอันงดงามยิ่งขึ้นเท่านั้น เพราะฉะนั้นถ้าแม่ผู้ท่านจะมีความเห็นไม่ตรงกับข้าพเจ้า ๆ จะไม่รู้สึกเสียใจเลย แต่ตรงกันข้าม ถ้าแม่ท่านผู้ใดมีความเห็นไม่ตรงกับข้าพเจ้าในข้อใด บอกชี้แจงให้ข้าพเจ้าทราบจะมีความยินดีขอบคุณเป็นอันมาก และข้าพเจ้าจะรู้สึกว่าได้รับความรู้เพิ่มเติมขึ้นอีก

แต่นอกจากที่จะเล่าเรื่องไปคุโบราณสถานต่าง ๆ ให้นักเลงโบราณคดีฟังและออกความคิดหวังใจว่าหนังสือเล่มนี้จะผิดพลาดอย่างอื่นบ้างคือประการหนึ่งบางที่จะทำให้นักไทยรู้สึกขึ้นมาบ้างว่า ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่ชาติที่เป็นคนป่าหรือที่เรียกตามภาษาอังกฤษ “อินชิวิลส์” ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมานานแล้ว เพราะฉะนั้นควรที่จะรู้สึกอภัยแก่ใจว่า ในกาลบัดนี้ข้าน้อยว่าแต่ละผู้ผู้อื่น แม้แต่จะสู้คนที่เป็นคนต้นโคตรของเราเองก็ไม่ได้ ฝีมือช่างหรือความอดสาหะของคนครั้งพระร่วงดีกว่าคนสมัยนี้ปานใด ถ้าอ่านหนังสือนี้แล้ว บางที่จะพอรู้สึกหรือเอาได้บ้าง ไม่มากนักน้อย ถ้าอ่านแล้วคงจะเห็นความริ้วของพวกเราเพียงไร คนไทยโบราณมีแต่คิดและอดสาหะทำสถานที่ใหญ่โตงดงามขึ้นไว้ให้มั่นคง คนไทยสมัยนี้มีแต่จะรื้อจะถอนของเก่าหรือทิ้งให้โหม เพราะมัวหลงนิยมในของใหม่ไปตามแบบของชาวต่างประเทศไม่รู้จักเลือกสรรว่าสิ่งไรจะเหมาะจะควรใช้ในเมืองเรา สักแต่เขาใช้ก็ใช้บ้าง มีแต่ตามอย่างไปประจุกการจะนั้น

อีกประการหนึ่งได้ยินอยู่มิได้หยุด ว่าคนไทยสมัยใหม่นี้พอมิเงินมีทองขึ้นสักหน่อยก็ต้องไปเที่ยว (เรียกกันว่าไปตากอากาศ) ในเมืองต่างประเทศ ถ้ายังไปถึงยุโรปก็ยังเป็นที่นิยมมาก แต่ถึงจะไปได้เพียงสิงคโปร์หรือบีนังหรือฮ่องกง ก็คือออกจะพอ ๆ คงมีเรื่องพูดอวดได้แล้ว ท่านเหล่านั้นเห็นจะไม่ได้นึกเลยว่าในเมืองไทยของเราเองก็มีที่เที่ยวน่าไปได้ เพราะฉะนั้นบางทีหนังสือนี้พอจะเป็นเครื่องเตือนใจได้บ้าง กระมัง ว่าถ้าแม้อยากจะเที่ยวในเมืองไทยก็พอจะหาที่เที่ยวได้อยู่บ้าง

ยังในส่วนช่างของไทยเรา ซึ่งเวลานี้อยู่ช่างจะโหมอยู่ชุกชุกนั้น บางทีถ้าได้ดูรูปสถานที่และลวดลาย ซึ่งได้พยายามฉายรูปมาพิมพ์ไว้ในหนังสือนี้จะเกิดรู้สึกขึ้นได้บ้าง ว่าฝีมือช่างไทยเราได้เคยดีมาแต่โบราณแล้ว หากมาทิ้งให้กันเดือนไปเองจึงได้โหมหนัก และจึงได้พากันมัวหลงนึกไปเสียว่าวิชาช่างของเราเลวนัก ต้องใช้ตาม

แบบฝรั่งจึงจะงาม ที่จริงฝีมือและความคิดของเขากับของเราก็งามด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่งามไปคนละทาง ถ้าแม้จะใช้ของเขาก็ใช้ให้ทั้งหมด ใช้ของเราก็เป็นของเราทั้งหมด ที่น่ารำคาญนั้นคือใช้ปนกันเปราะอะ เช่นมุงหลังคาโบสถ์ด้วยกระเบื้องสีเมนต์เป็นต้น ถ้านึกว่าฝรั่งเขาเห็นงามแล้ว ต้องแปลว่าเข้าใจผิดโดยแท้

ในที่สุคนธ์ข้าพเจ้าขอขอบใจ ผู้ที่ได้ช่วยเหลือในส่วนตัวในระหว่างเวลาที่ตรวจค้นโบราณสถานต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

พระยาอมรินทรภักไชย(๑) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ พระยาอุทัยมนตรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก ท่านทั้งสองนี้ได้เอาใจใส่ช่วยตรวจค้นโบราณสถาน และวัตถุต่าง ๆ และได้สำแดงความเห็นหลายครั้ง พระวิเชียรปราการ ผู้ว่าราชการเมืองกำแพงเพชร ได้เป็นผู้ออกตรวจเป็นกองหน้า ซอกแซกค้นหาสถานต่าง ๆ ได้ดียิ่งกว่าผู้อื่น นับว่าเป็นกำลังมาก นายร้อยโท ขุนวิจารณ์รัฐพันธ์ พนักงานแผนที่กรมเสนาธิการทหารบก ได้เป็นผู้ทำแผนที่ในเขตเมืองกำแพงเพชร สุโขทัย และสวรรคโลก กับถนนพระร่วงตลอด นอกจากที่ได้กล่าวนามมาแล้วนี้ ขอขอบใจข้าราชการกระทรวงมหาดไทยที่ประจำอยู่ตามหัวเมืองในมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก กับทั้งหลวงภูสวนหิน และพนักงานกองข้าหลวงเกษตรจัดการที่ดินมณฑลพิษณุโลก ในการที่ได้ช่วยเหลือในการตรวจค้นโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ และช่วยทำแผนที่สถานต่าง ๆ ที่ได้ไปดูครั้งนี้ด้วย

อนึ่งต้องขอขอบใจพระศรีสุนทรโวหาร ในการที่ได้ช่วยเป็นธุระในการพิมพ์แผนที่ต่าง ๆ ในสมุดนี้ และขอขอบใจนายจ่านองราชกิจ ในการที่ได้เป็นผู้ช่วยจัดข้อความต่าง ๆ และทรงเป็นผู้อ่านตรวจที่พิมพ์ขึ้นนี้ ให้ถูกต้องตรงกับต้นร่างด้วย

ลายในที่ท้ายตอนในหนังสือเล่มนี้ หลวงบุรีนรราชรัฐ เป็นผู้เขียนถ่ายมาจากลวดลายต่าง ๆ ตามโบราณสถานที่ซึ่งยังมีเหลืออยู่และตามวัตถุต่าง ๆ ที่ได้ค้นหามาได้(๒)

สวนจิตรลดา

๔๐

กันยายน ร.ศ. ๑๒๗

(๑) ตัวบุคคลที่ปรากฏนามในคำนำนี้ คือรับชายข้างท้ายคำนำ

(๒) ลวดลายต่าง ๆ เหล่านี้ พิมพ์คราวนี้มีเวลาน้อยทำไม่ทันจึงได้งดเสีย

อธิบายความเพิ่มเติมในคำนำ

ตัวบุคคลที่ปรากฏนามในคำนำมีชื่อตัว และภายหลังได้เลื่อน บรรดาศักดิ์มี
นามอื่นดังนี้

๑ พระยามรินทรภักษ์ (จำรัส รัตนกุล) ภายหลังเลื่อนเป็นพระยารัตนกุล-
อคฤยภักดิ์

๒ พระยาอภัยมนตรี (พร จารุจินดา) ภายหลังเลื่อนเป็นเจ้าพระยา
สุรบดินทร ฯ

๓ พระวิเชียรปรางกร (ฉาย) ภายหลังเลื่อนเป็นพระยาชัยนฤนาท

๔ นายร้อยโท ชุณจิราภรณ์รัฐพันธ์ (นาค) ภายหลังเป็นหลวง

๕ หลวงภูวสถานพิณีจ (ม.ร.ว. สนั่น)

๖ พระยาศรีสุนทรโวหาร (กมล สาลักษณ์) ปลัดทูลฉลองกระทรวง
เกษตรราธิการ (ซึ่งบัญชาการกรมทำแผนที่อยู่ในสมัยนั้น) ภายหลังเลื่อนเป็นพระยา-
ศรีภุริปริชา

๗ นายจ่านราชกิจ (บุญชู บุนนาค) ภายหลังเป็นพระยามรฤทธิธำรง

๘ หลวงบุรีนวราชรัฐ (จันทร์ จิตรกร) ภายหลังเป็นพระยานุศาสน์จิตรกร

ค่านาเมอพมพครท ๒

หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ แล้วโปรด ฯ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๑ ในเวลานั้น ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ได้เสด็จขึ้นไปประพาสเมือง กำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก เมืองอุตรดิตถ์ และเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงตรวจตราโบราณวัตถุสถานตามเมืองเหล่านั้นอย่างถี่ถ้วน และ สอบสวนเรื่องตำนานของเมืองเหล่านั้นอันปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า มาทรงพระราช- วิวินิจฉัยชี้แจง คึงปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์ก่อนนั้น ผู้คนมีน้อยตัวที่ทราบ ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ในทางโบราณคดี พอหนังสือพระ- ราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงพิมพ์ปรากฏ ก็เกิดความเห็นเป็นอันเดียวทั่วกัน ว่าทรงสามารถในการวินิจฉัยเรื่องโบราณคดีแต่บัดนั้นมา และนับถือกันว่าหนังสือเรื่อง เที่ยวเมืองพระร่วงนี้ควรใช้เป็นตำรานำทางเที่ยวตรวจตราโบราณวัตถุที่เมืองพระร่วง ดีกว่าหนังสือเรื่องอื่น ๆ อันมีมาแต่ก่อน และยังนับถือมาจนทุกวันนี้ ถ้าจะนับเวลา แต่แรกพิมพ์หนังสือเรื่องนี้มาก็ได้ถึง ๒๐ ปี

บัดนี้พระยาอนุศาสน์จิตรกร (จันทร์ จิตรกร) จะปลงศพคุณหญิงชุ่ม อนุศาสน์ จิตรกรผู้ภรรยา ปราบถนอไคร่จะพิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง เป็น หนังสือแจกงานศพ ด้วยรำลึกถึงความหลังเมื่อครั้งยังเป็นหลวงบุรีนวราชรัฐปลัดกรม ข้าราชการ ได้โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้น ปรากฏ นามอยู่ในพระราชนิพนธ์ตอนค่านา ว่าได้ช่วยสนองพระเดชพระคุณ เป็นผู้เขียนถ่าย แบบลวดลายของโบราณในเมืองพระร่วง พระยาอนุศาสน์จิตรกร มาหาหรือข้าพเจ้าฯ อนุโมทนาทั้งในความรู้ส่วนโบราณคดีและส่วนตัวพระยาอนุศาสน์จิตรกร เพราะหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงยังใช้เป็นตำราของผู้ศึกษาโบราณคดีอยู่จนปัจจุบันนี้ แต่ ว่า หนังสือนี้ได้พิมพ์มาช้านานถึง ๒๐ ปี ในระหว่างนี้การตรวจตราโบราณคดีพบปะ ข้อความซึ่งควรจะเพิ่มเติม และควรจะอธิบายพระราชนิพนธ์ให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นได้มีอยู่ หลายอย่าง ข้อนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงแสดงพระราช- ประสงค์ไว้ในค่านาหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงว่าจะทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็น

โครงให้ผู้ตรวจตรา ภายหลังแก้ไขเพิ่มเติมตามความรู้ที่ได้พบเห็นขึ้นใหม่ให้เกิดประโยชน์ยิ่งขึ้น ข้าพเจ้าจึงรับรัพระยาอนุศาสน์จิตรกรที่จะตรวจและเพิ่มเติมความเรื่องนี้ตามพระราชประสงค์ให้ใช้เป็นตำราต่อไปได้ดังที่เป็นมาแล้ว แต่ให้พระยาอนุศาสน์จิตรกรกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระบรมราชานุญาตเสียก่อน พระยาอนุศาสน์ ฯ จึงได้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตามประสงค์ ข้าพเจ้าจึงได้ตรวจตราทำอธิบาย แต่ลักษณะการที่ตรวจข้าพเจ้าไม่ยากแก้ไขพระราชนิพนธ์โดยไม่จำเป็น จึงทำอธิบายหมายเลขเพิ่มเติมความไว้ข้างท้ายตอนดังปรากฏอยู่ในฉบับที่พิมพ์ใหม่นี้

ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านทั้งหลายผู้ได้รับหนังสือเรื่องนี้ไปอ่านคงจะรู้สึกขอบพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระราชอุตสาหะตรวจตราและทรงพระราชนิพนธ์ จึงได้เกิดมีหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงให้เป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย ทั้งเชื่อว่าคงจะชอบคุณพระยาอนุศาสน์จิตรกร ซึ่งได้พิมพ์หนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพระร่วงฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ และอนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งพระยาอนุศาสน์จิตรกรบำเพ็ญนี้ด้วยทั่วกัน

นายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑

สารบาญเรื่อง

	หน้า
ตอนที่ ๑ ที่ควรคูกตามทางไปกำแพงเพชร	๑
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑	๗
ตอนที่ ๒ เมืองกำแพงเพชร	๘
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒	๑๙
ตอนที่ ๓ กล่าวถึงถนนพระร่วง	๒๑
ตอนที่ ๔ เดินตามทางที่พระสังฆราชเดิน	๒๕
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๔	๓๓
ตอนที่ ๕ เมืองสุโขทัย—ตอนในกำแพง	๓๔
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๕	๔๓
ตอนที่ ๖ เมืองสุโขทัย—“เบ็องตวนนตก”	๔๕
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๖	๕๒
ตอนที่ ๗ เมืองสุโขทัย—“เบ็องตวนนโอก”	๕๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๗	๕๕
ตอนที่ ๘ เมืองสุโขทัย—“เบ็องห้วนอน”	๕๖
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๘	๖๐
ตอนที่ ๙ เมืองสุโขทัย—“เบ็องตึนนอน”	๖๑
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๙	๖๘
ตอนที่ ๑๐ เมืองสุโขทัย—ข้อความเบ็คเตล็ด	๗๑
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๐	๘๐
ตอนที่ ๑๑ เดินทางไปสวรรคโลก	๘๒
ตอนที่ ๑๒ เรื่องเมืองสวรรคโลก—ในพงศาวดารเหนือ	๘๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๒	๙๖
ตอนที่ ๑๓ เมืองสวรรคโลก ในพงศาวดารกรุงเก่า	๙๘
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๓	๑๐๒

ญ

	หน้า
ตอนที่ ๑๔ เมืองสวรรค์โลก—พิจารณาในส่วนตัวเมือง	๑๐๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๔	๑๐๘
ตอนที่ ๑๕ เมืองสวรรค์โลก—ภายในกำแพง	๑๐๙
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๕	๑๑๗
ตอนที่ ๑๖ เมืองสวรรค์โลก—วัดมหาธาตุ	๑๑๘
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๖	๑๒๔
ตอนที่ ๑๗ เมืองสวรรค์โลก—วัดภายนอกเมือง	๑๒๕
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๗	๑๓๑
ตอนที่ ๑๘ เมืองสวรรค์โลก—สถานที่ห่างเมือง	๑๓๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๘	๑๓๗
ตอนที่ ๑๙ อตุรคิตถ์, ลับแล, กัณฑ์ยุ่ง	๑๓๘
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๙	๑๔๒
ตอนที่ ๒๐ ล่องลงแควใหญ่—แวงคูปิซัยเก่า	๑๔๓
ตอนที่ ๒๑ พิษณุโลก	๑๔๗
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๑	๑๕๑
ตอนที่ ๒๒ กลับบ้าน	๑๕๓
อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๒	๑๕๖

ใบเพิ่มเติม

คำจารึกหลักศิลาที่ ๑ ของพ่อขุนรามคำแหงเมืองสุโขทัย ๑๕๗

สารบาญรูปถ่าย

- ๑) รูปถ่าย กระจกเงาสำหรับใช้ในพิธีแต่งงานของ
ชาวบ้านพรานกระต่าย แขวงเมืองกำแพงเพชร
- ๒) รูปถ่าย พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

- ๓) รูปถ่าย ชุ่มปรารงค์พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย
- ๔) รูปถ่าย ขอมคำดินในลานวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย
- ๕) รูปถ่าย วัดศรีสวย เมืองสุโขทัย
- ๖) รูปถ่าย พระเจดีย์บนเขาพระบาทน้อย
เมืองสุโขทัย
- ๗) รูปถ่าย ชุ่มปรารงค์ วัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย
- ๘) รูปถ่าย พระร่วง เมืองสวรรคโลก
- ๙) รูปถ่าย เจดีย์ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองสวรรคโลก
- ๑๐) รูปถ่าย ชุกหาถ้วยชาม เตาทุเรียง เมืองสวรรคโลก
- ๑๑) รูปถ่าย เพดานในห้องใต้ปรารงค์พระมหาธาตุ
สลักด้วยไม้ปลูทั้งแผ่น เมืองสวรรคโลก
- ๑๒) รูปถ่าย พระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก

สารบัญแผนที่

- ๑) แผนที่เมืองกำแพงเพชร
- ๒) แผนที่ถนนพระร่วงระหว่างกำแพงเพชรกับสวรรคโลก
- ๓) แผนที่เมืองสุโขทัยเก่า
- ๔) แผนที่บริเวณเมืองสุโขทัยเก่า
- ๕) แผนที่เมืองสวรรคโลกเก่า
- ๖) แผนที่บริเวณเมืองสวรรคโลกเก่า

ตอนที่ ๑

ที่ควรดูตามทางไปกำแพงเพชร

หนังสือกล่าวถึงเรื่องไปเที่ยวเมืองพระร่วงก็จริง แต่ตามหนทางไปไม่มีที่ซึ่งควรดูหลายแห่ง ที่เหล่านี้ถึงแม้จะมีได้เป็นที่เกี่ยวข้องกับพระร่วงก็จริง แต่เป็นที่ควรดู เพราะมีเรื่องนับเนื่องเกี่ยวกันอยู่ในเรื่องของชาติไทย จึงเห็นว่าแม้จะกล่าวถึงบ้างก็ไม่สู้เสียเวลาอ่านมากนัก

๔๐

ข้าพเจ้าออกเดินทางจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๖ โดยสารรถไฟไปจนถึงปากน้ำโพมิได้แวะแห่งใด ที่เมืองนครสวรรค์เองมีของโบราณที่ปรากฏอยู่คือค่ายสนม ซึ่งมีแต่หินดินและकुเหลือเป็นแนว ได้ทราบว่ายังพอเห็นเป็นรูปเป็นร่างได้ แต่หาเวลาตรวจตราไม่ได้ ทั้งไม่เชื่อว่าจะค้นพบอะไรที่เป็นหลักฐานหรือที่หน้าดู จึงเลยไม่ได้พยายามต่อไป วันที่ ๖ มกราคม ออกจากนครสวรรค์ขึ้นทางแควน้อยโดยเรือนางปะ การเดินทางย่อมจะต้องช้าอยู่ เพราะจะต้องใช้ถ่อขึ้นไปตลอดทาง วันที่ ๘ จึงถึงที่ซึ่งมีของควรดู คือถึงบ้านหูกวาง จุดเรือที่ฝั่งตะวันตก

ของควรดูที่บ้านหูกวางนี้ ก็คือถนนที่ถมข้ามบึงหูกวาง เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จจับช้างที่นี้ ผู้ที่แม่อยู่ในพระราชพงศาวดาร กรุงทวารวดีก็คงจะจำได้ว่า เมื่อปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๐๖๔ พระพุทธเจ้าเสด็จโดยขบวนเรือขึ้นไปที่นครสวรรค์ ขึ้นตั้งตำหนักพลับพลาอยู่ตำบลบ้านหูกวาง แล้วทรงพระกรุณาให้ตั้งค่ายปักกาล้อมฝูงช้างเถื่อน ณ ป่ายางกองทอง และให้ทำค่ายมั่นสำหรับจะกันช้างเถื่อนเข้าจับนั้น ต่อนั้นมีข้อความกล่าวไว้ว่า ในที่ระหว่างค่ายหลวงที่ประทับ และที่ค่ายล้อมช้างต่อคันทัน มีบึงใหญ่หลวงขวางอยู่หว่างกลาง และทางเดินลัดตัดตรงไปค่ายล้อมนั้นต้องผ่าบึงใหญ่ไปจึงใกล้ ถ้าและจะเดินลัดไปให้พ้นบึงนั้น จะมีระยะอ้อมวงไปไกลนัก จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งสมเด็จพระเจ้าสุทนต์มณีแห่งสองพระองค์ให้เป็นแม่กองกะเกณฑ์คนถมถนนหลวง เป็นทางสถลมารคข้ามบึงใหญ่นั้นไปให้สำเร็จแต่ในเพลากลางคืน รุ่งสว่างขึ้นจะเสด็จพระราชดำเนินข้ามช้างพระที่นั่งไป ส่วนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในวันรุ่งขึ้นนั้น คือ ช้างพระที่นั่งไปตกหล่มกลางบึง และทรงพระ-

พิโรธสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธออย่างไรบ้างนั้น เป็นเรื่องราวที่คนโดยมากย่อมจำได้ โดยแม่นยำ ไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำในที่นี้

บ้านหูกวางนั้นข้าพเจ้าทราบแล้วว่ายังมีอยู่ แต่ไม่เชื่อว่าถนนข้ามบึงนั้นจะยังแลเห็นเป็นชอบกันอยู่ได้ เพราะฉะนั้น เมื่อได้ทราบข่าวจากพระยาอมรินทรภักไชยว่าได้ไปพบถนนนั้นแล้ว ข้าพเจ้าก็ตั้งใจที่จะไปดูให้จงได้ เพราะฉะนั้น พอดีมีโอกาสได้ขึ้นไปเที่ยวทางเมืองเหนือ จึงได้แวะที่ตำบลบ้านหูกวาง ขึ้นเดินจากฝั่งแม่น้ำไปประมาณ ๘ เส้น ก็ถึงขอบบึงหูกวาง ถึงปลายถนนด้านตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วเดินไปตามถนนเบ็ดเสร็จยาวประมาณ ๑๐ เส้น ยังพอเห็นเป็นคันไถถนัด คະเนาถนนกว้างประมาณ ๑๐ วา ส่วนบึงนั้น ในเวลาที่ไปดูสังเกตยากว่าจะหมดเขตเพียงใดแน่ เพราะเป็นเวลาหน้าแห้ง ในบึงเป็นคองแฉมรททั่วไป ทางด้านเหนือลุ่มมีน้ำขังอยู่บ้างเล็กน้อย แต่ด้านใต้คองเสียหมด มีสิ่งที่พอจะเป็นเครื่องสังเกตได้ว่า แห่งใดเป็นบึง แห่งใดเป็นที่คองนั้น คือในที่บึงมีแต่ต้นไม้ยอม ๆ ที่คองมีต้นไม้เชื่อง ๆ คະเนาบึงนั้นทางยาวประมาณ ๑๐๐ เส้น กว้างประมาณ ๑๐ เส้น ตามขอบบึงด้านตะวันตกเฉียงใต้มีป่ายางสูง แลเห็นเป็นทิวไม้ตลอดไปจนต่อกับเนินทางทิศเหนือของบึง ซึ่งราษฎรเรียกชื่อว่า “เนินทอง” นี้คือกองทองที่กล่าวถึงในพงศาวดาร ส่วนค่ายปีกกาซึ่งตั้งล้อมทุ่งข้างเดือนครั้งนั้น น่าจะเดาว่าตั้งยาวไปตามเส้นขอบบึงทางตะวันตกเฉียงใต้ไปหาเนินกองทองทางด้านเหนือ ส่วนค่ายหลวงนั้นน่าจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ของบึง เพราะฉะนั้น จึงต้องทำถนนเป็นทางข้ามบึงลัดไปป่ายาง ถ้าแม้ค่ายตั้งทางตะวันออกเฉียงเหนือ หรือเหนือของบึงคงจะไม่ต้องทำถนนลัด เพราะที่นั้นใกล้กองทอง เดินไปกองทองไม่ต้องอ้อมมากมาอะไร แต่ที่จะลัดไปให้แน่นนั้นยอมเป็นการยากอยู่เอง เพราะค่ายคงจะทำด้วยไม้สำหรับใช้ชั่วคราวทั้งสิ้น แต่ส่วนถนนนั้นถ้าจะพิจารณาดูก็เห็นว่า น่าจะสรรเสริญความอุตสาหะของผู้ทำ การที่ให้ทำถนนกว้าง ๑๐ วา ยาว ๑๐ เส้นกว่า ให้แล้วเสร็จภายในคืนเดียว นั้น ถึงแม้ทำไปในที่คองและในฤดูแล้งก็ไม่ใช้การเล็กน้อยอยู่แล้ว นี่ยังต้องทำข้ามบึงและทำในฤดูฝน น้ำท่วมนองไปไซ้แต่ในบึงทั้งในป่าด้วยจะนั้น ทำให้เป็นงานหนักขึ้นอีกหลายเท่า นึกดูจึงไม่น่าประหลาดที่ข้างพระที่นั่งไปตกหล่มลง ในพงศาวดารกล่าวว่าข้างพระที่นั่งไปตกหล่มที่กลางบึง ซึ่งเป็นที่ลุ่ม แต่เมื่อได้ไปดูถึงที่แล้ว จึง

สังเกตได้ว่า ที่ตรงกลางบึงไม่ใช่เป็นที่ลุ่มที่สุด ยังมีที่ลุ่มกว่านี้อีกแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า ที่น้ำไหล เพราะในฤดูน้ำมีสายน้ำไหลข้ามที่ตรงนี้ ถึงในฤดูแล้งก็ยิ่งแลเห็นว่าเป็นหล่มอยู่มากกว่าแห่งอื่น จึงทำให้คิดไปว่าบางทีจะเป็นแถบนี้เอง กระทบที่ข้างพระที่นั่งมาตกหล่ม แต่ที่น้ำไหลนั้นไม่อยู่ที่ตรงกลางบึง อยู่ก่อนไปทางบ้ายางทางปลายถนนด้านตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากขอบบึงทางประมาณ ๒ หรือ ๓ เส้น ตรวจค้นได้เท่านี้

เดินทางตั้งแต่บ้านหูกวางต่อขึ้นไป ก็ไม่มีอะไรที่จะพินิจจนกระทั่งบ้านโคก ซึ่งได้ไปถึงเมื่อวันที่ ๑๓ มกราคม เวลาบ่าย ต่อเมื่อวันรุ่งขึ้น วันที่ ๑๔ มกราคม เวลาเช้าจึงได้ขึ้นบก ที่นี้มีปัญหาอยู่ว่า จะเป็นที่ตั้งเมืองเทพนครของพระเจ้าศิริไชย เชียงแสนหรือมิใช่ เพราะฉะนั้น จึงเห็นเป็นที่ควรขุ่นคุงสักคราวหนึ่ง จากที่เรือจอด ต้องเดินข้ามหาดทรายไปหน่อยหนึ่งก่อน แล้วจึงถึงที่ตลิ่งแท้ ๆ บนตลิ่งมีหมู่บ้าน คุนแน่นหนาตา แต่ในชั้นต้นยังไม่ได้คุนหมู่บ้าน แต่ได้เดินเลยออกไปในป่า ซึ่งมิใช่ป่าสูง ต้นไม้ก็ไม่สู้ใหญ่นักพอเดินไปได้ร่มสบาย เดินไปได้ประมาณ ๒๐ เส้น ก็ไปถึงลำน้ำแห่งหนึ่ง มีน้ำขังอยู่เป็นห้วง ๆ เมื่อแรกเข้าใจว่าจะเป็นคุเมือง แต่ถ้าเช่นนั้น แล้วหลังลำน้ำเข้าไปควรมีเทิน แต่เมื่อได้ข้ามคลองนั้นไปแล้วค้นคุไม่พบเทิน หรือเนิน ที่รูปร่างพอจะเหยียดเป็นเทินได้เลย พระวิเชียรปการาช์แจ้งว่าคลองนี้ออกไปต่อกับลำน้ำแควน้อย เพราะฉะนั้น เข้าใจว่าเป็นลำน้ำเก่า ก็คุชอบกลอยู่ เลยยอมเห็นตามด้วย เดินต่อไปอีกถึงวัดซึ่งราษฎรเรียกว่า วัดกาตั้ง ไม่ปรากฏว่าเหตุใดจึงเรียกชื่อเช่นนั้น ทางตั้งแต่ท่าเรือมาประมาณ ๔๐ เส้น สังเกตว่าวัดนี้เป็นวัดเก่าจริง และได้ซ่อมแซมหลายครั้ง มีอุโบสถย่อมก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ๆ คุชคุเสียเป็นปีแล้ว ที่พื้นอุโบสถซึ่งยกสูงเหนือพื้นดินราว ๒ ศอกนั้น ตรงกลางคุชคุเสียจนเป็นบ่อลึก ถนัต พระประธานก็พระเศียรหาย คงจะถูกทำลายเสียด้วยเหมือนกัน เสมอชั้หน้าโบสถ์ถูกถอนขึ้นมალ้มนอนอยู่ และที่ตรงที่ตงเสมานั้นเป็นหลุมลึก คงจะเป็นนักเลงเล่นพระพิมพ์ทำเสียเป็นแน่ ต่อโบสถ์ออกไปทางทิศตะวันออกมีวิหารกว้างขวางกว่าโบสถ์ตามแบบวัดโบราณ เสาะเบียงมีเหลืออยู่บ้าง และรั้วรั้งยังอยู่มุมหนึ่ง วิหารนี้ในชั้นแรกใช้ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่ กว้างยาวขนาดที่ก่อกำแพงกรุงทวารวดี แต่จะบางกว่าสักหน่อยหนึ่ง แต่อิฐที่ใช้ซ่อมแซมในชั้นหลังนั้น เล็กเพียงขนาดที่ใช้

ก่อกำเนิดในกาลบัดนี้ ส่วนเสาระเบียงนั้นใช้ก่อด้วยแลง พระประธานที่วิหารยังอยู่พอเห็นได้ พระพักตร์ยาว ๆ เช่นอย่างพวกพระกำแพงเพชร ไม่ห่างจากวิหารนักมีสระเล็ก ๆ อยู่สระหนึ่งยังมีเสาปักอยู่ ๔ ต้น ซึ่งเข้าใจได้ว่าเป็นเสาหอไตร เสาหนึ่งยังบริบูรณ์ที่อยู่ ซึ่งทำให้เข้าใจว่าวัดนี้น่าจะพังทิ้งร้างไปในไม่ช้านัก คงจะพังทิ้งเมื่อลำน้ำเก่าซึ่งผ่านไปริมวัดนี้ เขินแห้งขึ้นมาเอง ออกจากวัดนี้เดินต่อไป ข้ามลำน้ำเก่าไปยังหน้าลงไปทางลำน้ำใหม่ มีหมู่บ้านซึ่งเรียกว่าบ้านโคกนั้น ตั้งแต่ริมน้ำเก่าตลอดลงไปจนถึงฝั่งน้ำแควน้อย สังเกตว่าบ้านเรือนตามแถบนี้แน่นหนา และปลูกไว้เป็นแถวสองข้างถนน คู่อ่างที่เป็นบ้านเป็นเมือง ทางที่ลึกเข้ามาจากลำน้ำแควน้อยมีบ้านเรือนต่าง ๆ กัน แต่ยิ่งใกล้ลำน้ำลงไปบ้านเรือนยิ่งหนาเข้า มีสวนมีไร่นาอยู่ด้วยกับเรือนค้ำทางมันคง ทั้งราษฎรในบ้านโคกนี้ ก็คึกคึกเป็นชาวเมือง จะเปรียบกับเมืองกำแพงเพชรก็คล้ายกัน แลเห็นผิดกับราษฎรที่ได้พบแล้วตามทางที่ไปมาก ด้วยเหตุเหล่านี้ทำให้ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ที่บ้านโคกนี้คงจะเป็นเมืองมาแต่โบราณกาล แต่หาคุณหรือเทินและกำแพงไม่ได้เลย จึงเข้าใจว่าคงจะเป็นเมืองชั่วคราวซึ่งเจ้าแผ่นดินได้มาตั้งพักอยู่ในระหว่างที่จะเที่ยวหาชัยภูมิสร้างเมืองใหม่ จึงทำแต่ค่ายระเนียดขึ้นไว้เป็นขอบเขต เมื่อสร้างเมืองใหม่แล้วกราชสำนักไป ค่ายนั้นหรือหรือทิ้งให้โหมไปเองโดยมิได้ซ่อมแซมอีก เพราะมิได้ตั้งใจให้เป็นที่ตั้งรับศัตรูต่อไป ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วก็จะกิน กับข้อความที่กล่าวในเรื่องต้นแห่งพระราชพงศาวดารกรุงทวารวดี ว่าพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนได้สร้างเมืองเทพนครขึ้น ส่วนพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนซึ่งพงศาวดารกล่าวว่าเสวยราชย์อยู่ ณ เมืองเทพนคร ๒๕ พรรชานั้น เข้าใจว่าคงจะคลาดเคลื่อน ถ้าแม้จะเดาแล้วข้าพเจ้าคงจะเดาว่า ข้อที่พระเจ้าศิริไชยเชียงแสนเสวยราชย์อยู่ได้ ๒๕ พรรชานั้น ถ้าจริงเช่นนั้นคงจะต้องนับรวมทั้งที่อื่นด้วย คือไม่ใช่สร้างเทพนครแล้วจึงเป็นเจ้า คงเป็นเจ้าอยู่แต่ก่อนแล้ว และที่มาพักอยู่ที่เมืองเทพนครนั้นคงจะไม่สู้นานนักก่อนที่สิ้นพระชนม์ ส่วนข้อที่ว่าวงศ์พระเจ้าอู่ทอง เดิมมาจากไหนแน่ นั้นมีกล่าวกันอยู่สองทาง ทางหนึ่งว่าลงมาจากเมืองเชียงราย จึงเรียกพระราชวงศ์นั้นในพงศาวดารว่าวงศ์เชียงราย แต่อีกทางหนึ่งว่ามาจากเมืองสุพรรณหรือสุพรรณภูมิ และว่าพระนามพระเจ้าอู่ทองนั่นเองเป็นพยานอยู่ว่าเดิมเป็นเจ้าเมืองสุพรรณภูมิหรือท้าวอู่ทอง และเมืองท้าวอู่ทองเก่าเดิวนั้นก็ยังมีอยู่ที่

ใกล้เมืองสุพรรณบุรี การที่ท้าวอุทองต้องทิ้งเมืองสุวรรณภูมิ มาสร้างกรุงทวารวดีขึ้นใหม่นั้น เพราะว่าเกิดทำขึ้นในเมืองสุวรรณภูมิ แต่ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วเหตุไฉนจึงยังมีกษัตริย์ครองเมืองสุพรรณอยู่ กล่าวคือขุนหลวงพงษ์ ซึ่งเป็น พระเชษฐาแห่งพระอัครมเหสีพระเจ้าอุทองนั้นเล่า ข้อนี้ชักให้ข้าพเจ้านึกสันนิษฐานเองว่า พระรามาริบัติซึ่งเรียกว่าพระเจ้าอุทองนั้น ตามความจริงหาได้เป็นกษัตริย์วงศ์พระพรชาเมืองสุวรรณภูมิไม่ เป็นแต่ไปได้ราชธิดาพระพรชาเป็นมเหสีเท่านั้น และบางทีเวลาที่ไปเป็นเชยอยู่นั้นจะได้เป็นอุปราชครองกิ่งพระนครตามแบบโบราณก็ได้ ครั้นเมื่อพระพรชาสิ้นพระชนม์แล้ว ขุนหลวงพงษ์ผู้เป็นราชโอรสจึงได้ครองราชสมบัติสืบพระวงศ์มา ส่วนเรื่องราวที่มีปรากฏอยู่ว่าท้าวอุทองได้อพยพหนีหนานั้น อาจจะเป็นขุนหลวงพงษ์หรือพระราชธิดาขุนหลวงพงษ์ก็ได้ ไม่จำเป็นจะต้องเจาะจงลงไปว่าเป็นองค์เดียวกับท่านที่ไปสร้างกรุงทวารวดีภายหลัง ถ้าแม้ว่าท้าวอุทองที่หนีจากสุวรรณภูมิเท่านั้น คือพระรามาริบัติที่ ๑ กรุงทวารวดีแล้วก็น่าจะถามว่า ถ้าเช่นนั้นขุนหลวงพงษ์ได้คนที่ไหนมาสร้างสุพรรณใหม่ และต้องเข้าใจว่าพวกพ้องขุนหลวงพงษ์ไม่มีน้อย ๆ ต้องมีมากจึงได้เข้ามาแย่งราชสมบัติพระรามเศวรถได้ ข้าพเจ้าจึงค่อนข้างจะเชื่อว่าพระรามาริบัติที่ ๑ นั้นเป็นวงศ์เชียงรายจริง ตามที่พงศาวดารกล่าว และเชื่อว่าพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนได้ลงมาจากเชียงรายมาตั้งอยู่ที่ใดที่หนึ่งทางแควน้อย ความประสงค์ของพวกเชียงรายก็คงจะอยากตั้งตัวขึ้นในทิศใต้ แต่พระเจ้าศิริไชยเชียงแสนเองยังมีทันจะเลือกชัยภูมิได้เหมาะก็สิ้นพระชนม์เสียก่อน จึงได้ตกมาเป็นหน้าที่พระเจ้าอุทองผู้เป็นราชโอรส เป็นผู้เลือกหาชัยภูมิสร้างกรุงทวารวดีได้สำเร็จ ส่วนข้อที่ว่าชาวเชียงรายจะสามารถเดินลงมาถึงแควน้อยได้ โดยไม่ถูกสุขุขัยและกำแพงเพชรกีดกันขัดขวางนั้น ถ้าคิดดูถึงเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนลงมาสร้างเมืองพิษณุโลกได้แล้ว เหตุไฉนพระเจ้าศิริไชยเชียงแสนจะลงมาสร้างเทพนครทางแควน้อยไม่ได้ ต้องเข้าใจว่าตามความจริง พวกเชียงแสน เชียงราย กับพวกสุขุขัย กำแพงเพชร ก็เป็นไทยด้วยกัน และมีเกี่ยวข้องกันอยู่ด้วย เพราะฉะนั้น คงจะไม่สู้เกี่ยวกันอะไรกันนัก^(๑)

ในวันที่ ๑๔ มกราคม นั้น พอได้เดินดูที่บ้านโคนทั่วแล้ว กลับลงไปกินข้าว

(๑) ดูอธิบายข้างท้ายตอนที่ ๑

ที่เรือ แล้วก็ออกเรือ เดินทางสัก ๒ ชั่วโมงก็ถึงที่ตำบลวังพระธาตุ ที่นี้มีที่ซึ่งราษฎร
ตามแถบนี้เรียกว่าเมืองตาขีปม เมื่อไปครั้งหลังนี้ข้าพเจ้าหาได้ขึ้นไปดูไม่ เพราะได้

ขึ้นไปดูแต่เมื่อครั้งเดินทางกลับมาจากเมืองมณฑลพายัพเมื่อ ร.ศ. ๑๒๔ นั้นแล้ว ที่
เรียกว่าเมืองนั้น มีคูและเทินดินแบ่งออกเป็น ๓ ตอน มีเจดีย์ร้างอยู่ในที่นั้นแห่งหนึ่ง
ข้าพเจ้าได้ตรวจดูตลอดแล้วสันนิษฐานว่าเป็นค่ายเก่า แต่จะเป็นค่ายครั้งใดก็เหลือที่
จะกำหนดลงมาเป็นแน่นอนได้ แต่เห็นว่าภูมิฐานไม่เป็นเมือง การที่เรียกกันว่าเมือง
ตาขีปมนั้น น่าจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นภายหลัง

วันที่ ๑๕ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง ออกเรือจากวังพระธาตุพอย่ำประมาณ
๒ โมง ก็ถึงเมืองกำแพงเพชร

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑

เรื่องเมืองโบราณที่บ้านโคกนี้ ต่อมาสอบได้ความว่าตรงกับเมือง “คณที” ที่ปรากฏชื่อในจารึกพ่อขุนรามคำแหง และในหนังสือจามเทวีวงศ์ เพราะฉะนั้น มิใช่เมืองเทพนคร ดังกล่าวในเรื่องเกร็ดข้างต้นหนังสือพระราชพงศาวดาร อนึ่ง เมื่อถึงรัชกาลที่ ๖ ได้เสด็จประพาสถึงเมืองท้าวอุทอง ทรงพระราชวินิจฉัยเรื่องพระเจ้าอุทองว่าเห็นจะเป็นแต่เชื้อสายราชวงศ์เชียงราย มาได้เป็นราชบุตรเขยเลยได้ครองกรุงอุทอง แล้วหนีเข้าไปตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ส่วนขุนหลวงพงษ์นั้น ได้ครองเมืองสุพรรณอย่างเมืองลูกหลวงอยู่อีกเมืองหนึ่งต่างหาก เมื่อพระเจ้าอุทองย้ายไปตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว จึงได้เป็นใหญ่อยู่ทางเมืองเดิม

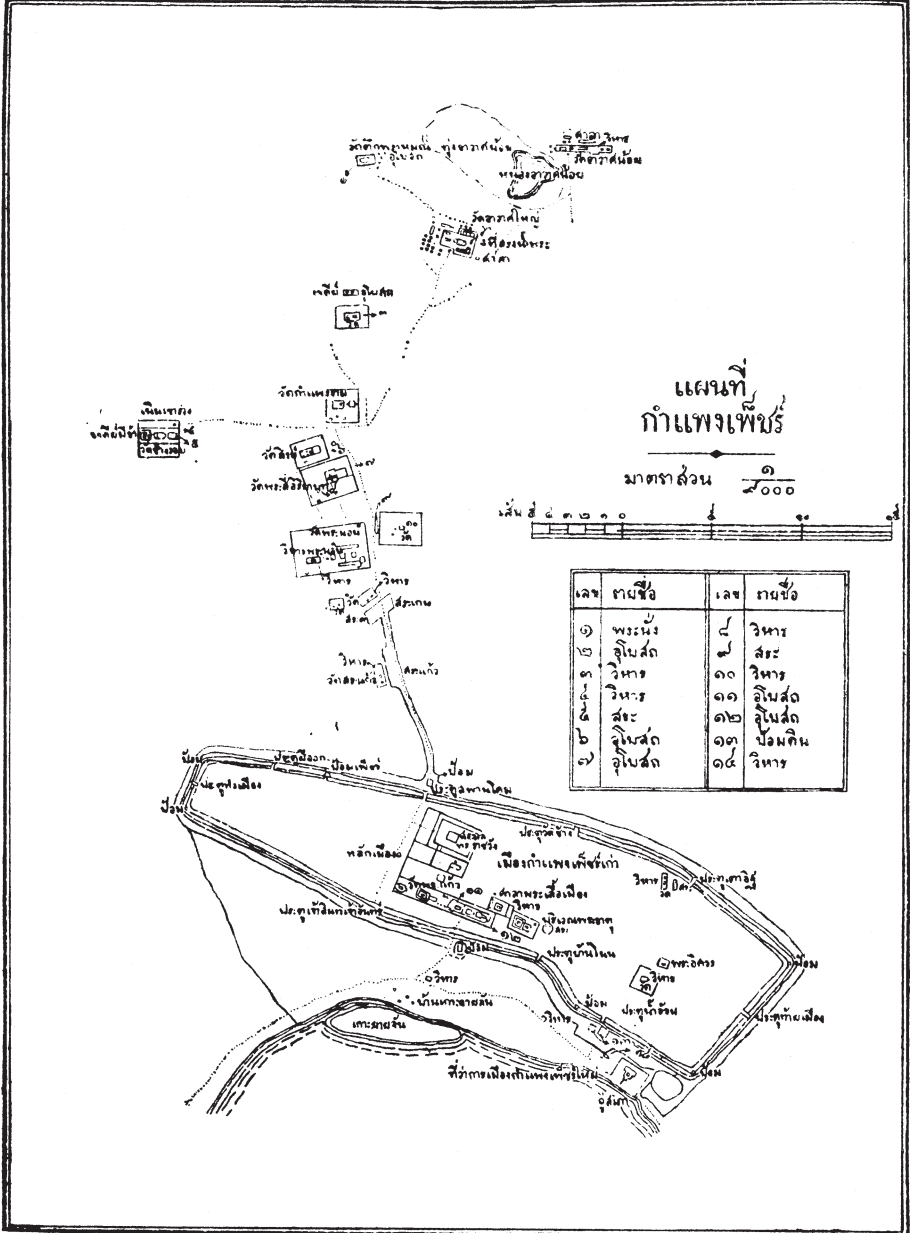
ตอนที่ ๒

เมืองกำแพงเพชร

เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองที่ดูได้ง่าย แต่ที่จะสันนิษฐานเรื่องของเมืองนั้นยากกว่าดูหลายส่วน เพราะจะว่าไม่มีหลักอะไรจะยึดเลยก็ว่าได้ เรื่องราวที่เป็นตำนานก็ไม่พบ ในพงศาวดารเหนือก็ไม่กล่าวถึง ในพงศาวดารกรุงทวารวดีที่กล่าวถึงก็ว่าเป็นเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือทีเดียว ไม่ปรากฏว่าใครสร้าง ในตำนานพระแก้วมรกตนั้นก็กล่าวถึงแต่ว่าเป็นที่ซึ่งพระแก้วเคยไปประดิษฐานไม่มีตำนานว่าใครสร้าง ที่สุคตสิลาจารึกเมืองกำแพงเพชรนั้น ก็ไม่เป็นหลักฐานที่จะชี้ทางให้สันนิษฐานได้ชัดเจน เพราะมีข้อความเฉพาะเรื่องสร้างพระมหาธาตุเท่านั้น แต่คงได้ความจากหลักศิลานั้นอย่างหนึ่งว่า “ ศักราช ๑๒๓๗ ปีระกา เดือนแปด ออกห้าค่ำ วันศุกร์ ” เป็นวันที่จะนับจำเดิมอายุแห่งพระธาตุซึ่ง “ พระญาไทยราชผู้เป็นลูกพระญาเลื้อไทยเป็นหลานแก่พระญารามราช ” นั้น ได้สถาปนาขึ้น “ ในเมืองนครปฐมนิ ” จึงต้องพึงเข้าใจว่าเมืองนครปฐหรือกำแพงเพชรมียุแล้ว เมื่อมหาศักราชได้ ๑๒๓๗ ปี คือ ๕๗๑ ปี ล่วงมาแล้ว แต่จะได้สร้างขึ้นก่อนนั้นเพียงไรก็ไม่มีหลักอะไรที่จะกำหนดได้

เมื่อข้าพเจ้าไปเมืองกำแพงเพชรครั้งแรก คือแหวะเมื่อล่องกลับจากเชียงใหม่^{๓๘} ร. ศ. ๑๒๔ นั้น ได้พักอยู่ ๓ คืน ๒ วัน ได้เที่ยวดูในเมืองเก่าและตามวัดที่นอกเมืองบ้าง แต่ในเวลานั้นต้องนับว่ายังอ่อนอยู่มากในทางโบราณคดี คือยังไม่ใคร่ได้มีโอกาสตรวจค้นมาก ทั้งเวลาที่อยู่น้อย และเป็นคนแรกที่ได้ไปดู จะอาศัยฟังความคิดความเห็นผู้ใด ๆ ก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ความเห็นในเวลานั้นจึงยังไม่กล้าแสดงให้แพร่หลายมากนักเป็นแต่ได้ทำรายงานกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตามที่^{๓๙} ได้สังเกตเห็นด้วยตา และแสดงความเห็นส่วนตัวบ้างเล็กน้อย ภายหลังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประพาสเมืองกำแพงเพชร ทอดพระเนตรสถานต่าง ๆ แล้ว พระราชทานพระบรมราโชวาทเป็นอันมาก ครั้นเมื่อได้

ทราบกระแสพระราชดำริแล้ว เมื่อปลาย ศก ๑๒๖ ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปตรวจดูสถานที่^{๔๐} ในเมืองกำแพงเพชรซ้ำอีกจึงเห็นทางแจ่มแจ้งดีกว่าครั้งก่อนเป็นอันมาก

ที่เรียกว่าเมืองเก่าเดียนฮี้ไม่ใช่เป็นเมืองเก่าที่สุด คือเมืองที่เรียกในศิลาจารึกว่าเมืองนครปุ่น ไม่ได้ตั้งอยู่ที่เมืองเก่าตั้งอยู่เดียนฮี้ เมืองนครปุ่นสันนิษฐานว่าตั้งอยู่ทางตะวันออกของเมืองเก่าออกไป ในเวลานั้นหากุหรือกำแพงนครปุ่นได้เลย ซึ่งไม่เป็นของประหลาดอันใด เพราะอาจที่ระหรือกำแพงเก่าเข้ามาทำกำแพงเมืองใหม่ที่ริมฝั่งแควน้อยนั้นได้ประการหนึ่ง หรืออีกประการหนึ่งเมืองนครปุ่นอาจที่จะเป็นเมืองไม่มีกำแพงซึ่งก่อด้วยอิฐหรือแลงอย่างถาวรก็ได้ เมืองโบราณที่ไม่มีกำแพงเช่นนี้ก็มักก่อด้วยอิฐ และยิ่งอยากจะใคร่เดาต่อไปอีกว่า ชื่อเมืองกำแพงเพชรนั้นน่าจะให้ภายหลังเมื่อได้ยกเมืองลงมาตั้งริมลำน้ำแควน้อยแล้วและได้ก่อกำแพงขึ้นด้วยแลงเป็นที่มั่นคง จึงตั้งกำแพงใหม่นั้นนักหนาจนเปลี่ยนชื่อเมือง เรียกว่าเมืองกำแพงเพชร คือประสงค์จะอวดกำแพงนั่นเอง คราวนี้มีปัญหาซึ่งจะต้องตอบอยู่ข้อหนึ่ง ว่าเหตุไรจึงต้องย้ายเมืองจากที่เดิม ตอบได้ตามความสันนิษฐานทันทีว่า เพราะลำน้ำเก่าแห้งเขินจึงต้องย้ายเมืองลงไปหาลำน้ำที่ยังมีน้ำบริบูรณ์ เมื่อได้ไปตรวจดูถึงที่แล้วก็แลเห็นพยานปรากฏอยู่ชัดเจน ว่าข้อที่สันนิษฐานไว้นั้นไม่ผิด คือได้พบลำน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งได้ความว่าในฤดูแล้งน้ำแห้ง แต่ในฤดูฝนมีน้ำไหล ลำน้ำนั้นปากไปออกแควน้อย ส่วนข้อที่ว่าเมืองเดิมจะตั้งอยู่แห่งใดนั้น ถ้าเมื่อได้ไปดูถึงที่แล้วก็คงจะตอบปัญหาได้โดยความเชื่อว่าจะไม่พลาดมากนัก คือตามที่ใกล้ ๆ ลำน้ำที่กล่าวมาแล้วนั้น มีวัดร้างใหญ่ ๆ อยู่ติด ๆ กันเป็นหลายวัด ซึ่งพอจะเข้าใจได้ว่าคงจะไม่ได้ไปสร้างไว้นอกเมืองเปล่า ๆ และจะต้องพึงเข้าใจอีกอย่างหนึ่งว่า ถึงแม้เมื่อได้ย้ายเมืองลงมาตั้งริมฝั่งแควน้อยแล้ว ก็ยังมีบ้านคนอยู่ในที่ตั้งนครปุ่นเดิม เพราะยังมีถนนจากประตูสะพานโคมค้ำวันออกแห่งเมืองกำแพงเพชรออกไปจนถึงวัดต่าง ๆ ในนครปุ่น ถนนนี้ถมสูงพ้นจากพื้นดินบางแห่งถึง ๒ สอกเศษ ในกาลบัดนี้ก็ใช้เป็นทางเดินไปได้ นี่เป็นพยานอยู่ว่า วัดเหล่านั้นเจ้าเมืองกำแพงเพชร คงจะยังทำนุบำรุงเป็นพระอารามหลวงอยู่ และถ้าเช่นนั้นแล้วก็ต้องสันนิษฐานได้ว่าบ้านคนคงจะต้องมีอยู่ด้วย มิฉะนั้นพระสงฆ์จะอยู่ในวัดนั้น ๆ ไม่ได้เลย ถ้าแม้จะต้องเดินเข้ามาบิณฑบาตถึงในเมืองกำแพงเพชรทุกวัน ต้องแปลว่าเดินวันละ ๑๐๐ เส้นเศษเสมอ อยู่ข้างจะลำบากมากอยู่ แต่ยังมีพยานอื่น ๆ อีกว่า มีบ้านคนอยู่ตามแถบเมืองเดิมนี้ ซึ่งอาจจะสันนิษฐานได้เมื่อพบบ่อขุดแลงและสิ่งของอื่น ๆ ซึ่งจะได้อีกต่อไป ก็ยังมีพยานว่าเมืองเดิมอยู่ทางที่กล่าวแล้ว

นั้น คือข้างถนนที่เดินจากเมืองกำแพงเพชรนั้น มีสระอยู่ ๒ สระ ราษฎรตามแถบนั้นเรียกว่าสระแก้วกับสระคา (คือคงคา) สระทั้ง ๒ นั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำในเมืองเดิม เช่นสระอื่น ๆ และสระตระพังทองตระพังเงินเมืองสุโขทัยนั้นเป็นต้น แลเมื่อย้ายเมืองไปตั้งใหม่แล้ว ราษฎรที่ยังคงอยู่แถบเมืองเดิม ก็คงยังได้อาศัยน้ำในสระนี้เอง จึงยังคงอยู่ได้ต่อไป^(๑)

เมืองกำแพงเพชรนี้เป็นเมืองที่อยู่ริมทางที่คนขึ้นล่องก็จริงอยู่ แต่น่าประหลาดที่หากคนที่ได้เคยเที่ยวดูตลอดยกนั้นก็ การเที่ยวของไทยเราโดยมากมักนึกถึงแต่การเที่ยวตามตลาดและบ้านผู้คนอยู่เป็นหมู่ ๆ เท่านั้น เพราะฉะนั้นบางคนแทบจะไม่ทราบว่ ที่กำแพงเพชรมีเมืองเก่าที่จะเที่ยวดูเล่นได้เมื่อผ่านไปแลเห็นกำแพงเมืองเก่าก็พอแต่ทราบว่ามีเมืองเก่าเท่านั้น ไม่ได้นึกอยากดูหรืออยากทราบอะไรอีกต่อไป บางคนถึงกับเปล่งอุทานว่จาว่าเมืองเก่านั้นจะไปดูอะไรปานนี้ จนปรักหักพังเสียหมดแล้ว เพราะคนเรามีความคิดเช่นนี้ เรื่องราวของชาติเราจึงได้สูญเร็ววันัก ชาวเราไม่รู้สึกละอายแก่ชาติอื่น ๆ เขาบ้างเลย น่าจะประสงค์ที่จะอวดว่เราเป็นชาติที่แก่ กลับอยากจะลืมความแก่ของชาติเสีย อยากแต่จะตั้งหนึ่งใหม่ เริ่มด้วยสมัยเมื่อรู้สึกว่เดินไปสู่ทางเจริญอย่างแบบยุโรปแล้วเท่านั้น ข้อที่ประสงค์เช่นนี้ก็เพราะประสงค์จะให้ชาวยุโรปนิยมว่ ชาติไทยไม่เคยเป็นชาติ “ป่า” เลย พอเกิดขึ้นก็จำเริญเทียบหน้าเพื่อนที่เดียวข้อนี้เป็นข้อที่เข้าใจผิดโดยแท้ ชาวยุโรปไม่นับถือทั้งของใหม่ทั้งชาติใหม่ นิยมในของโบราณและชาติที่โบราณมากกว่าทั้งนั้น ในหมู่เมืองในประเทศยุโรปเองแข่งกันอยู่เสมอว่ ชาติไหนจะค้นเรื่องราวของชาติได้นานขึ้นไปกว่ากัน เพราะฉะนั้น ที่นิยมเห็นว่การตัดอายุแห่งชาติตนเป็นของควรกระทำนั้นเป็นความนิยมผิดเท่ากับการหมิ่นประมาทผู้ใหญ่ว่รู้งามใช้ไม่ได้ ซึ่งเป็นความคิดของคนไทยสมัยใหม่บางจำพวกนั้นแล

ในชั้นต้นก่อนที่จะไปคู่วัดใหญ่ ๆ ซึ่งตั้งอยู่นอกเมือง ต้องไปเที่ยวดูภายในกำแพงเสียก่อน เมืองกำแพงเพชรนี้รูปขอบกลมไม่ใช่เป็นรูปสี่เหลี่ยม กำแพงด้านตะวันออกด้านตกยาวกว่าด้านเหนือด้านใต้หลายส่วน ด้านเหนือด้านใต้มีประตูด้านละช่องเดียวเท่านั้น แต่ด้านตะวันออกด้านตกมีหลายช่อง ทั้งมีบ่อน้ำเป็น

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒

ระยะไปด้วยรูปกำแพงทั้ง ๒ ด้านนั้นไม่เป็นบรรทัดตรง ตั้งโค้ง ๆ เพราะฉะนั้น ถ้าจะเปรียบรูปเหมือนกำแพงเพชร น่าจะเปรียบกับรูปเรือเบ็ด กำแพงบนเชิงเทินทำแน่นหนาก่อด้วยแลง มีใบเสமாக่อเป็นแผ่นตรงขึ้นไปสักศอกหนึ่งแล้ว จึงก่อเป็นรูปหลังเจียดขึ้นไปอีกศอกหนึ่ง บนกำแพงมีทางเดินไต่รอบกว้างพอคนเดินหลีกกันได้สบาย นอกกำแพงมีคูเล็ก เคียงนั้นน้ำยังขังอยู่บ้างเป็นแห่ง ๆ มีทางน้ำไหลเข้ามาจากลำแควน้อยได้สังเกตว่าเป็นเมืองที่แข็งแรงมั่นคง น่าจะรักษาไว้ให้มันได้นาน ๆ

ในกำแพงเมืองนี้ ที่ซึ่งจำเป็นต้องไปก่อนก็คือหลักเมืองซึ่งได้ไปบวงสรวงตามธรรมเนียม แต่ผู้ที่ได้ไปดูก็ได้คิดหาหลักเลยเพราะไม่มีหลักศิลาและรูปยักษ์ที่ตั้งไว้เป็นเครื่องหมายเคียงนี้ เชื่อว่าไม่ใช่ของที่ตั้งอยู่แต่เดิม ออกจากหลักเมืองก็ต้องเลยไปศาลพระอิศวร ที่นี้มีเป็นฐานอยู่ เข้าใจว่าเดิมคงจะทำเป็นรูปปราสาทคล้าย ๆ ศาลเสือเมืองในกรุงเทพฯ ๆ เป็นต้น แต่ทลายลงมาเสียสิ้นแล้วเหลือที่จะเจอถูก ที่นี้มีเทวรูปอยู่ ๒ องค์ หล่อด้วยทองเหลือง องค์ใหญ่ราษฎรนิยมเรียกกันว่าพระนารายณ์ แต่ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปขึ้นไปตรวจจนถึงที่ประดิษฐานก็เห็นได้ว่าเป็นรูปพระอุมา เครื่องแต่งกายและอาภรณ์ก็เป็นอย่างเครื่องแต่งผู้หญิง และยังมีถันปรากฏอยู่อีกด้วย ตามคำราษฎรกล่าวกันว่าถ้าใครกล้าไปจับที่ทรงเป็นต้องมีเหตุป่วยไข้ ทางที่เกิดกล่าวกันเป็นเรื่องเป็นราวเช่นนั้น คงเกิดขึ้นเพราะผู้ที่รักษาเทวสถานนั้น พยายามเพื่อจะมีให้ผู้ใดขึ้นไปคลำเทวรูปเล่นให้มัวหมอง เมื่อมาสังเกตดูถึงความพอใจของคนเรา ที่จะลูบคลำออกตักตาจนดำไปด้วยเหงื่อไคลที่ติดมือแล้ว ก็จะต้องชมว่าความคิดของผู้รักษาเทวสถานนั้นอยู่ข้างจะแยบคาย ถ้าจะห้ามเฉย ๆ คงไม่ฟัง จึงต้องขู่เสียให้กลัวเจ็บกลัวตาย ส่วนรูปพระอิศวรเองนั้น ในเวลาที่ข้าพเจ้าไปดูหาได้ประดิษฐานอยู่ ณ ที่นั้นไม่ได้ ความว่า รูปที่เคยตั้งอยู่ที่นั่นลงมาอยู่เสียที่กรุงเทพฯ ๆ เหตุที่รูปพระอิศวรจะมาตกอยู่ในกรุงเทพฯ ๆ นั้นคือหลายปีมาแล้วมีชาวเยอรมันผู้หนึ่งไปเที่ยวในเมืองกำแพงเพชร ได้ฉวยเทวรูปนั้นลงมาเสียด้วย เมืองกำแพงเพชรมีบอกลงมาที่กระทรวงมหาดไทย จึงได้เกิดต่อว่าต่อขานกันขึ้นกับกงสุลเยอรมัน ๆ จึงได้จัดการไปเรียกรูปนั้นคืนมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งในเวลานั้นได้ทรงกำกับราชการกระทรวงมหาดไทยได้ทรงรับไว้ เทวรูปนั้นจึงเลยตกอยู่ในกรุงเทพฯ ๆ จน

ทุกวันนี้^(๑) ยังหาได้กลับไปอยู่ที่เทวสถานเดิมไม่ เทวสถานนั้นจะสร้างขึ้นแต่ครั้งใด ก็บอกไม่ได้แน่ แต่น่าจะสร้างขึ้นพร้อม ๆ กับสร้างเมืองใหม่นี้ การก่อสร้างใช้แลงเหมือนกัน ชาวเมืองกำแพงเพชรเขามีเรื่องเล่าถึงการสร้างศาลพระอิศวร แต่เป็นเรื่องที่ไม่มีหลักฐานอันใด และสงสัยว่าจะเป็นเรื่องที่เล่าประกอบขึ้นภายหลัง ตามแบบของเรื่องต่าง ๆ โดยมากที่เกี่ยวข้องสถานที่ยังเดียวกับเรื่องเกาะตาม่องล่าย เขาสามร้อยยอด เกาะนมสาวเป็นต้น แต่ถึงกระนั้นก็เป็นเรื่องที่ควรฟัง จึงได้เล่าไว้ในแห่งอื่นต่อไป

ในที่เกือบจะกลางเมือง ไม่ห่างจากหลักเมืองนัก มีที่วังอยู่แห่งหนึ่ง เป็นเกาะย่อม ๆ มีคูรอบ และมีสระเล็ก ๆ ๒ สระ แต่เชิงเทินหรือกำแพงไม่มี จึงสันนิษฐานว่าคงจะใช้กำแพงอย่างระเนียด คือเป็นรั้วไม้ปักกับดินพอเป็นเครื่องกั้น ให้เป็นฝารอบขอบชิดเท่านั้น ส่วนปราสาทราชฐานไม่มีเหลืออยู่เลย และที่จริงก็ไม่ได้คาดว่าจะเป็นเหลือ เพราะเชื่ออย่างว่าคงทำด้วยไม้ทั้งสิ้น อย่างเช่นวังเก่า ๆ ในที่อื่น ๆ

ที่ข้างวังทางด้านตะวันตก มีวัดใหญ่อยู่วัดหนึ่ง มีถนนคั่นห่างจากวังอยู่ชั้วทางกว้างของถนนประมาณ ๔ วา เท่านั้น ที่ทางวังตรงวัดมีเกยอยู่อันหนึ่ง และมีเกยอยู่ตรงข้ามปากถนนอีกอันหนึ่ง มีเป็นรากเรือนยาว ๆ อยู่หลังหนึ่ง ที่ยังเหลืออยู่ มีเป็นฐานแลงรูปสี่เหลี่ยมรี มีเสาไม้ยังฝังอยู่บ้าง ซึ่งทำให้เข้าใจว่าคงจะมีฐานแลงและปลุกเป็นเรือนไม้ชั้นบนฐานนั้น ถ้าจะคิดดูตามที่ตั้งอยู่น่าจะเดาว่าเป็นพลับพลาเปลื้องเครื่อง ส่วนวัดนั้นคงเป็นอย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงทวารวดี มีเจดีย์โบสถ์วิหารใหญ่ ๆ งาม ๆ อยู่มาก การก่อสร้างใช้แลงเป็นพื้น มีที่ก่อซ่อมแซมด้วยอิฐ ภายหลังก็มาก มีกำแพงแก้วสูงประมาณ ๓ ศอก ล้อมรอบลานต่อลงไปทางด้านใต้มีลานอีกลานหนึ่ง มีกำแพงแก้วล้อมเหมือนกัน ในที่กลางมีพระธาตุใหญ่ตั้งบนลานสูง พระวิเชียรปราการตั้งชื่อไว้ว่าวัดมหาธาตุ แต่ดูเหมือนที่จริงจะเป็นวัดเดียวกับวัดริมวังนั่นเอง วัดริมวังนั้นเดิมข้าพเจ้าเดาว่าจะเป็นวัดพระแก้ว คือวัดที่ได้ประดิษฐานพระมณีรัตนปฏิมากร เมื่อได้ไปอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร ตามที่กล่าวไว้ในตำนานพระแก้วมรกต แต่ก็ไม่มีหลักฐานอย่างไร ต่อมาเมื่อได้ทราบกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเรื่องเมืองเก่า จึงได้กลับความคิดเห็นว่าพระแก้ว

(๑) เดียวกันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

มรกตคงจะได้มาประดิษฐานไว้ที่ในวัดใดวัดหนึ่ง ในเมืองนครบุรี คือเมื่อพระแก้วมรกตมาอยู่ที่กำแพงเพชรนั้น เมืองกำแพงเพชรใหม่ยังไม่ได้สร้างขึ้น ครั้นได้ตรวจหนังสือในหลักศิลาจารึกว่าด้วยสุโขทัยมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อพระมหาสามีสังฆราชไปจากลังกาขึ้นไปสุโขทัยนั้น ได้ขึ้นบกที่เมืองเชียงทอง ซึ่งเป็นเมืองท่าทะเลดั่งนี้ ก็เลเห็นเป็นพยานอยู่ว่า เมืองกำแพงเพชรเวลานั้นยังเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ห่างลำน้าแควน้อย จึงได้ไปขึ้นเรือที่เชียงทอง ซึ่งเข้าใจอยู่ว่าอยู่เหนือกำแพงเพชรขึ้นไป

นอกจากวัดใหญ่ข้างวังที่กล่าวแล้วนั้น ยังมีวัดอยู่อีกข้างสักสามสี่แห่งในเมือง แต่ทราบว่าเป็นวัดเล็ก และรกเต็มที ไม่มีเวลาที่จะลงไปดูได้^(๑) ใช่ว่าจะย่อท้อในการถาง ถ้าแม่ได้ทราบว่ หน่งใดมีที่ควรดูได้เคยพยายามลงไปจนได้โดยมาก (ที่สุโขทัยและสวรรคโลกต้องไปลงมือถางเข้าไปเองหลายแห่ง) บางทีเมื่อเข้าไปถึงที่แล้วยังดูไม่ได้ เพราะต้นไม้ขึ้นเกาะเสียวรุงรังต้องถางและถอนลงเสียก่อนจึงดูได้ แต่ที่ในกำแพงเพชรนี้ไม่ได้นึกเชื่อว่าจะมีอะไรที่สำคัญพอที่จะยอมเสียเวลาถาง จึงเลยตไว้ ไปดูนอกเมือง

ที่นอกเมืองออกไปทางค้ำตะวันออก เดินไปตามถนนโบราณ ผ่านสระแก้วสระกา ทางไปจากเมืองราว ๑๐๐ เส้น ถึงหมู่วัดใหญ่ ๆ น่าจะมีอยู่หลายวัด ที่แถบนี้เป็นที่ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นที่ตั้งนครบุรีโบราณ^(๒) วัดต่างๆ ในแถบนี้เหลือที่จะดูให้ทั่ว และที่จริงก็ไม่สู้เป็นการจำเป็นที่จะดูให้ทุกวัด เลือกดูแต่ที่วัดใหญ่ ๆ ก็พอ วัดที่ใหญ่ที่สุดในแถบนี้ก็คือวัดที่เรียกตามชื่อของราษฎรว่า อาวาสใหญ่ ขึ้นสำคัญในวัดนี้คือพระธาตุใหญ่ อยู่กลางลาน รอบลานมีเป็นกำแพงสูงประมาณ ๕ ศอก บนกำแพงมีเจดีย์ย่อม ๆ ก่อเป็นระยะไว้รอบ เป็นบริวารพระมหาธาตุ ตัวพระมหาธาตุเองตั้งบนฐานทักษิณ มีบันไดขึ้นสี่ด้าน มีกำแพงล้อมรอบทักษิณ ทั้งที่กำแพงและที่ประตูมีรูปสลักงาม ๆ เป็นยักษ์บ้าง เทวดาบ้าง ฝีมือสลักแล่งงามน่าดูนัก น่าจะสันนิษฐานว่า พระธาตุองค์นี้เป็นองค์ที่กล่าวถึงในศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชร อันมีความปรากฏอยู่ว่า

“ ศักราช ๑๒๓๙ ปีระกา เดือนแปด ออกห้าค่ำ วันศุกร์หนไท ถัดเราบุ ๆ ล ฯ

(๑) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๒

(๒) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒

สกุณินักสัตว์ เมื่อยามอนนสถาปนานั้นเป็นทกค่าแล้ว พรญาภูไทยราชผู้เป็นลูก
พรญาเลื้อไทยเป็นหลานแก่พรญารามราช เมื่อได้เสวยราชในเมืองศรีสขนาลัย สุโขทัย
ได้ราชาภิเศกอนนฝูงท้าวพรญาทั้งหลายอนนมิศหาย อนนมีในสี่ทิศนี้แต่งกรยาตง
ววยของฝ่างหมากมาลามาให้ไว้ บนนยคคยญอภิเศกเป็นท้าวเป็นพรญา จึงขึ้นชื่อศรี
สุริยพรมหารมราชธาธาธา หากเอาพรศรีรัตนมหาธาตุนอนนี้มาสถาปนาในเมือง
นครปุ่นปีนั้น พรมหารธาตุนอนนี้ใช้ธาตุนอนสามาน คือพรธาตุนั้นแท้จริงแล้ว เอาลูก
แต่ลังกาทวีปพุ่มมาตาย เอาทั้งพื่นพรศรีมหาโพธิอนนพรพุทธเจ้าเราเสด็จอยู่ใต้
ต้นแล ฯลฯ หลขุนมราชาธาธาธาได้ปราบแก่สรรเพชญ์คณญาณเป็นพรพุทธ มา
ปลูกเบื้องหลังพรมหารธาตุนั้น ฯลฯ” (๑)

ศักราช ๑๒๓๙ ที่กล่าวในที่นี้คือมหาศักราช คิคแต่นั้นมาจนกาลบัดนี้ (ซึ่ง
เป็นปีมหาศักราช ๑๘๓๐) ได้ ๕๙๑ ปี พรญาภูไทยราชนั้น คือพระเจ้าแผ่นดินกรุง
สุโขทัยที่กล่าวถึงในศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๒ มีนามปรากฏในนั้นว่า พระบาทสมเด็จพระ
พระกมรเตจยอต์ศรีสุริยพงษ์ราม มหาธรรมมิกราชาธาธาธา พรญาเลื้อไทยนั้นตรงกับ
พระบาทสมเด็จพระกมรเตจยอต์ทฤทัยไชยเชษฐ พรญารามราชนั้นก็ตรงกับพระเจ้าราม
ก่าแหง ในหลักศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๑ แต่ศักราชสองแห่งไม่ตรงกัน ในหลักศิลา
สุโขทัยมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อมหาศักราช ๑๒๖๙ พระเจ้าธรรมราช ซึ่งเป็นอุปราชอยู่
ในเมืองศรีสขนาลัย ได้ยกทัพเข้าไปในเมืองสุโขทัย ปราบปรามพวกศัตรูหมู่ร้าย
แล้วจึงได้ขึ้นครองราชสมบัติแทนพระราชบิดาที่สวรรคต ดังนั้นศักราชผิดกันอยู่ถึง
๓๐ ปี จะเป็นด้วยในเวลานั้นศักราชคิคกันเป็นหลายวิธีจึงได้เลอะเทอะเช่นนั้น (๒)

ที่อาวาสใหญ่นั้นนอกจากองค์พระธาตุนั้นและพระเจดีย์บริวารยังมีสิ่งน่าค้อยู่อีก
อย่างหนึ่ง คือที่นอกกำแพงแก้วออกไป มีบ่อน้ำใหญ่อยู่บ่อหนึ่งเป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่
แรกคู้ไม่ทราบว่ก่อด้วยอะไร ครั้นพิจารณาคู้แล้วจึงได้ความว่ บ่อนั้นหาได้มีสิ่ง
อะไรก่อก่อนเป็นผนังไม้ ที่แผ่นดินตรงนั้นเป็นแลง ชุคบ่อลงไปในแลง ข้างๆ บ่อนั้น
พอลูกอากาศก็แข็งเป็นศิลา จึงคู้เหมือนก่อก่อเรียบร้อย เพราะฉะนั้นเป็นของคควรรค
อย่างหนึ่ง และเมื่อคู้แล้วจะต้องออกรู้สึกคู้จิวว่เขาทำบ่อได้คู้และถาวร โดยไม่ต้อง

(๑) คูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายคตอนท่ ๒

(๒) คูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายคตอนท่ ๒

เปลื้องโศกหทัยค่าก่อสร้างบ่อด้วยศิลาหรืออิฐปูนอะไรเลย บ่อนี้เป็นพยานให้เห็นได้ว่า น่าจะเป็นวัดใหญ่มีพระสงฆ์อยู่มาก คงจะเป็นวัดสำคัญในนครบุปพราณนั้นเป็นแน่ โดยเหตุนี้และสันนิษฐานตามรูปพระเจดีย์ จึงเห็นว่าน่าจะเป็นที่นั่นเองซึ่งเป็นที่บรรจุ พระศรีรัตนมหาธาตุ อันกล่าวถึงในศิลาจารึกนั้น

ยังมีที่วัดใหญ่ และที่มีพระเจดีย์เป็นชั้นสำคัญอยู่อีกวัดหนึ่ง คือวัดที่ราษฎร เรียกกันว่า วัดข้างรอบ พระเจดีย์ในวัดนี้ตั้งอยู่กลางลาน มีกำแพงแก้วล้อมรอบ สูงประมาณ ๓ ศอก ที่ฐานทักษิณมีสลักเป็นรูปช้างครึ่งตัวยืนอยู่รอบ หันศีรษะออกมาจากฐาน จึงได้เรียกนามปรากฏอยู่ว่า วัดข้างรอบ ส่วนองค์พระธาตุนั้นเข้าใจว่า คงจะเป็นรูปประฆังอย่างทรงสูง แต่ก็ได้แต่เดา เพราะทลายลงมาเสียแล้ว ทางขึ้นไป ชั้นทักษิณมีสี่ด้าน ลวดลายมีบ้าง แต่สู้ที่อวาฬใหญ่ไม่ได้ มีวิหารอยู่ติดพระเจดีย์ ทางด้านตะวันออก วิหารนี้ยกพื้นขึ้นบนฐานสูงประมาณ ๔ ศอก ที่วัดนี้ก็ เป็นวัดใหญ่น่าจะมีพระสงฆ์ประจำอยู่ พระศรีรัตนมหาธาตุนั้นนอกจากที่อวาฬใหญ่ จะมีที่สมควรจะบรรจุได้อีกแห่งหนึ่งที่วัดนี้เท่านั้น

ยังมีวัดที่น่าดูอยู่อีกสองแห่ง คือแห่งหนึ่งเรียกว่าวัดพระนอน แห่งหนึ่งเรียกว่าวัดพระสี่อิริยาบถ ที่วัดพระนอนนั้นยังมีชั้นสำคัญอยู่ คือวิหารพระนอน ซึ่งทำด้วย ฝีมือดี การก่อสร้างใช้แลงทั้งนั้น เสาเป็นเสากลมก่อด้วยแลงก้อนใหญ่ๆ รูปอย่าง ศิลามา ก้อนใหญ่ๆ และหนาๆ มาก ผนังวิหารมีเป็นช่องลูกกรง ลูกกรงทำด้วย แลงแท่งสี่เหลี่ยม สูงราว ๓ ศอก ดูทางข้างนอกงามดีมาก แต่มีความเสียใจที่องค์ พระนอนนั้นไม่เป็นรูปเสียแล้ว เพราะมีนักเลงซุกหาทรัพย์ไปทำลายเสียเมื่อเร็วๆ นี้เอง ได้ความจากพระวิเชียรปรากฏว่าจับผู้ที่ทำลายได้ ได้ฟ้องในศาลฯ ได้ตัดสิน จำคุกแล้ว ส่วนที่วัดพระสี่อิริยาบถนั้น มีชั้นสำคัญอยู่ คือวิหารสี่คูหา มีพระยืน ด้านหนึ่ง พระนั่งด้านหนึ่ง พระลีลา ด้านหนึ่ง พระไสยาสน์ด้านหนึ่ง พระยืน พระนั่ง พระลีลา ยังอยู่พอเป็นรูปร่างเห็นได้ถนัด แต่พระนอนนั้นชำรุดจนไม่เป็นรูป รอบวิหารมีผนังลูกกรงโปร่ง มองเข้าไปข้างในได้ทั้งสี่ด้าน แต่วัดนี้เหมือนวัดเชตุพน ที่สุโขทัยเกือบจะไม่มีผิด แต่เล็กกว่าและฝีมือทำเลวกว่า เพราะฉะนั้น จึงจะไม่กล่าวถึง ให้ยืดยาวนักในที่นี้ รอไว้ไปกล่าวให้ละเอียดเมื่อเล่าถึงวัดเชตุพนเมืองสุโขทัยทีเดียว

นอกจากวัดใหญ่ ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ยังได้ไปดูวัดเล็กอีกแห่งหนึ่งราษฎรเรียกกันว่า วัดตึกพราหมณ์ อยู่ไม่ห่างอวาสใหญ่นัก และใกล้ลำน้ำเก่าที่ได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น ที่วัดตึกพราหมณ์นี้มีเหลืออยู่แต่พระเจดีย์กับวิหาร ซึ่งตั้งรวมอยู่บนลานสูง มีบันไดขึ้นไป ๔ หรือ ๕ ชั้น ทั้งพระเจดีย์และวิหารไม่สู้โตนัก ในพระเจดีย์นั้นได้บรรจุตุ่มเคลือบขนาดใหญ่ ชนิดที่เรียกกันว่าตุ่มนครสวรรค์นั้นไว้ ๓ ตุ่ม ถูกต่อยทะเลวงเสียแล้วทั้ง ๓ ตุ่ม เพราะฉะนั้นไม่มีอะไรเหลืออยู่ในนั้นเลย ตุ่มนั้นใหญ่มาก คนผู้ใหญ่เข้าไปนั่งในนั้นได้คนหนึ่ง วิธีบรรจุตุ่มนั้นตุ่ม ๑ อยู่ตรงตัวระฆังพระเจดีย์ อีกสองตุ่มอยู่ในฐาน องค์พระเจดีย์ที่ตรงระฆังก็เท่าตุ่มนั่นเอง ก็ต้องตุ่มลงก่อนแล้ว ก่อแลงทับชั้นเดียว ปากตุ่มบนกับคอระฆังตรงกัน และก่อยอดซ้อนขึ้นไปบนนั้น ในตุ่มทั้ง ๓ นั้นจะมีอะไรอยู่ก็ไม่ได้ความ แต่น่าจะเป็นพระพิมพ์ เพราะพระพิมพ์ กำแพงเพชร เช่นชนิดที่เรียกกันว่า พระกำแพงเขย่งนั้นก็ซุกได้จากเจดีย์สถานในเมืองโบราณนี้เอง เพราะเหตุนี้พระเจดีย์วัดตึกพราหมณ์จึงถูกทะเลวงเสียเป็น พื้นวิหารก็ซุกเสียหลายบ่อ จนชั้นพระประธานแลงในวิหารก็ถูกเจาะที่พระทรงจนเป็นรู นำสังเวชจริง ๆ

แต่การที่ถูกทำลายเช่นนี้มีทั่วไปในเมืองกำแพงเพชร และเมืองเก่า ๆ อื่น ๆ มีคนอยู่จำพวกหนึ่งซึ่งเคยหาเลี้ยงชีพในทางคันทรรพย์ต่าง ๆ พระวิเชียรปราการเล่าว่าคนจำพวกนี้ความที่ชำนาญจนบอกได้ว่าพระเจดีย์รูปอย่างไร จะมีตุ่มฝังที่ตรงไหน ตรงไปถึงก็ทำลายที่ตรงต้องการทีเดียว ไม่ต้องกลัวเสียเวลาค้น วิธีทำลายก็ออกความคิดกันต่าง ๆ ถ้ามีกำลังน้อย ๆ ใช้วิธีอาศัยแรงต้นไม้เป็นอย่างดี คือเอาหวายผูกโยงยอดพระเจดีย์ไปผูกติดกับยอดไม้ ซึ่งได้ตั้งโน้มลงมาหาแล้ว พอพันต้นไม้ให้ล้มลงต้นไม้ก็พาพระเจดีย์โค่นลงไปด้วยดังนี้ นับว่าอยู่ข้างจะช่างคิด ถ้าใช้ความคิดเช่นนี้ในที่อันควรจะนำสรรเสริญหาหน่อยไม่ พระวิเชียรปราการได้เล่าต่อไปว่า วิธีที่กล่าวมาแล้วนี้ได้ทราบมาจากชายผู้หนึ่งซึ่งแต่ก่อนเป็นผู้ชำนาญในทางทำลายพระเจดีย์ และโบราณสถานต่าง ๆ เพื่อหาตรู ชายผู้นี้บัดนี้เป็นคนพิการ หนึ่งลอกกลายเป็นเผือกไปทั้งตัว และกลายเป็นง่อยเดินไม่ได้ ไปไหนต้องถัด นี้ถ้าจะนึกไปก็ควรจะว่ากรรมตามทัน และดูไม่ว่าจะสงสารเลย ในเวลานี้เทศบาลได้จัดการตรวจตราแข็งแรงคอยจับคนที่ทำลายเจดีย์และโบราณสถานต่าง ๆ และก็จับได้หลายรายแล้ว เช่นรายที่

ทำลายพระนอนในวัดพระนอนนั้นเป็นต้น ผู้ร้ายก็ไม่ได้ทรัพย์สินอะไรไปมากมายนัก ได้แต่พลอยเลว ๆ ไป ๒ หรือ ๓ เมล็ดเท่านั้น แต่ครั้นเมื่อพ้องศาล ๆ ก็ได้ตัดสินจำคุกถึงคนละ ๓ ปี การที่ลงโทษเสียหนักเช่นนี้คินัก จะได้เป็นตัวอย่างแก่คนอื่น ๆ ต่อไป แต่ที่จะให้หมกที่เดียวเห็นจะยาก เพราะที่ทางก็กว้างใหญ่และไกลที่บ้านเรือนคนอยู่ การที่จะรักษาให้กวตชนนักร้องจะเป็นการยาก เมืองกำแพงเพชรต้องนับว่าเป็นเมืองเคราะห์ร้าย ที่มีชื่อเสียงเสียแล้วว่า มีพระพิมพ์ดี ๆ มีอภินิหารต่าง ๆ กันสาตราวุธฟันไม่เข้ายังไม่ออกเป็นต้น ของชนิดนี้ถ้ายังมีคนที่อยากจะเป็นคน “เก่ง” อยู่ตราบใด ก็คงจะยังมีราคาอยู่ตราบนั้น นึก ๆ ตูก็่น่าขันที่เอาพระพุทธรูปผูกคอไปเพื่อป้องกันตนในการที่คิดมิชอบต่าง ๆ มีปล้นสะดมหรือตีรันฟันแทงเกะกะต่าง ๆ เป็นต้น จริงอยู่ผู้ที่มีบิณฑิพระพิมพ์หรือเครื่องรางต่าง ๆ เช่นผ้าประเจียดแหวนพิรอดเป็นต้นนั้น อาจที่จะเป็นคนดี และอาจที่จะประสงค์ของนั้น ๆ ไปเพื่อป้องกันตัวในเวลาสงครามเป็นต้นก็เป็นได้ แต่สมัยนี้เมืองเราก็สงบราบคาบไม่มีเสียหนามศัตรูมาเบียดเบียน เพราะฉะนั้นการที่คนดี ๆ จะต้องการเครื่องรางจึงน้อยนักหนา ยังคงมีผู้ต้องการเครื่องรางหรือต้องการมีวิชาอาคมกระทำตนให้คงแก่พันก็ยังมีอยู่แต่ผู้ตั้งใจพาลสันดานหยาบ ซึ่งต้องการแผ่อำนาจของตนเพื่อความพอใจของตนเท่านั้น และเพราะตนมีใจฉลาดจึงต้องผูกเครื่องราง หรือสักยันต์จนเต็มไปทั้งเนื้อทั้งตัว เพื่ออุดหนุนให้ใจกล้าขัน ถ้าคนชนิดนี้ยังมีอยู่ต่อไปตราบใด พระกำแพงก็คงจะต้องเป็นสิ่งมีราคาอยู่ตราบนั้นและสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นที่ยกย่องไว้เป็นอนุสาวรีย์ของชาติ ก็จะต้องถูกขุดถูกทำลายลงเพราะความโลภของผู้ซุกพระ และความหลงของคน “เก่ง” ที่ต้องการพระนั้น เพราะเป็นธรรมดาความโลภและความหลงทั้ง ๒ ประการนี้อาจทำให้คนลืมทั้งชาติทั้งศาสนาได้

ถ้าแม้จะเล่าถึงเมืองกำแพงเพชรให้ละเอียดไปยิ่งกว่าที่ได้เล่ามาแล้วนี้ ก็คงจะพอเล่าได้ แต่เมื่อนึกดูว่ากำแพงเพชรนี้ก็มีอะไร ๆ คล้ายที่สุโขทัยและที่สวรรคโลกโดยมาก ก็รู้สึกว่าจะไม่จำเป็นต้องมาเสียเวลาที่กำแพงเพชรนี้ให้มากนัก สู้อยู่ไปอยู่ที่สุโขทัยและสวรรคโลกต่อไปไม่ได้ ตั้งแต่ไปกำแพงเพชรเมื่อปลายศก ๑๒๔ นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยเชื่ออยู่ว่าเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย^(๑) ถึงแม้พงศาวดารเหนือจะมีได้กล่าว

(๑) คู่มือฉบับเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๒

ความปรากฏไว้เช่นนั้นก็จริง แต่ครั้นเมื่อได้ไปดูเมืองสุโขทัยแล้วก็ยังมีความเชื่อแน่ว
ว่า กำแพงเพชรเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย ทั้งเป็นเมืองด่านสำคัญรักษาเส้นทาง
อันหนึ่งด้วย สรุปความว่าถ้าผู้ใดไม่มีเวลาพอที่จะไปถึงเมืองสุโขทัยหรือสวรรคโลก
ถ้าได้ไปดูเมืองกำแพงเพชรก็พอจะอวดกับเขาได้บ้างแล้ว ว่าพอเดาถูกว่าเมืองพระร่วง
เป็นอย่างไร

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒

(๑) เรื่องเมืองกำแพงเพชรเก่าใหม่ตรวจในสมัยต่อมาได้ความดังนี้ ที่เรียกว่าเมือง “นครบุ” นั้น ที่ถูกคือเมือง “นครชุม” เพราะในจารึกเขียน “นคระชู่” ดังนั้นเมื่ออ่านกันชั้นแรกเข้าใจว่าชื่อนครบุ ต่อภายหลังจึงพิจารณาเห็นว่า ชู่ เมืองนี้เป็นเมืองเดิม ที่เรียกในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมืองซากังราวตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกใต้ปากคลองสวนหมาก เมืองกำแพงเพชรที่ริมหน้าทางฝั่งตะวันออกเป็นเมืองสร้างที่หลัง หลังเมืองกำแพงเพชรออกไปทางตะวันออกที่มีวัดสร้างไว้มากนั้น เป็นที่อรัญญิกมิใช่เมือง

(๒) เรื่องวัดข้างในเมืองกำแพงเพชร ภายหลังมาได้ถว้ตรวจดูทั้งหมด เห็นแปลกประหลาดกว่าที่อื่น คือมีที่เป็นบริเวณวัดอยู่ ๒ บริเวณ แต่ในบริเวณเดียวกัน สร้างวัดเป็นหลายวัด ต่างมีโบสถ์วิหารและพระสถูปเจดีย์อยู่ติด ๆ กันไป ไม่เห็นมีที่ไหนเหมือน ตรวจค้นหาเหตุที่สร้างวัดอย่างนี้อยู่ช้านาน จึงคิดเห็นว่าวัดที่สร้างในสมัยครั้งสุโขทัยและตอนต้นสมัยอยุธยา โดยมากสร้างเป็นอนุสาวรีย์ ไม่มีพระสงฆ์อยู่เหมือนอย่างวัดในสมัยชั้นหลัง ที่สร้างโบสถ์หลายโบสถ์ไว้ในบริเวณเดียวกัน เห็นจะเป็นแต่ให้พระสงฆ์ฆราวาสได้ในวัดซึ่งสร้างเป็นอนุสาวรีย์นั้น หนึ่งสังเกตวัดที่สร้างในเมืองกำแพงเพชร สันนิษฐานว่าจะเป็นของสร้างชั้นหลังด้วยฝีมือเลวกว่าวัดซึ่งสร้างไว้ในอรัญญิกข้างหลังเมืองออกไป

(๓) พระมหาธาตุที่ในศิลาจารึกว่า พญาฤไทยราชสร้างนั้นภายหลังสอบได้ความแน่ ว่าอยู่ที่เมืองนครชุมฝั่งตะวันตกที่ปากคลองสวนหมาก เดียวนี้ก็ยังอยู่ แต่เศรษฐีกะเหรี่ยงคนหนึ่งปฏิสังขรณ์แปลงรูปไปเป็นพระเจดีย์พม่าเสีย

(๔) สอบศิลาจารึกได้ความว่า พญาฤไทยราชที่เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองศรีสัชนาลัย กับที่สร้างพระมหาธาตุที่เมืองนครชุมเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นพระองค์เดียวกัน

(๕) ชื่อเมืองกำแพงเพชรนี้สังเกตดูขอบกล ในบรรดาศิลาจารึกครั้งสุโขทัยมิได้กล่าวถึงเลย มีออกชื่ออยู่ในศิลาจารึกแผ่น ๑ ก็เรียกว่าเมืองนครชุม คือเมืองที่

อยู่ฝั่งตะวันตก แต่หนังสือโบราณทางเชียงใหม่ก็ตี ทางกรุงศรีอยุธยา เช่นในกฎหมาย
ลักษณะลักพาซึ่งตั้งแต่ในรัชกาลพระเจ้าอยู่ทอังกี่ตี เรียกว่าเมืองกำแพงเพชรทั้งนั้น แต่
เป็นเมืองลูกหลวงตั้งทรงพระราชดำริเป็นแน่ มีเมืองเช่นเดียวกันทั้ง ๔ ทิศ เมือง
สุโขทัย คือเมืองศรีสัชนาลัย (สวรรคโลก) อยู่ทิศเหนือ เมืองสองแคว (พิษณุโลก)
อยู่ทิศตะวันออก เมืองสระหลวง (พิจิตร) อยู่ทิศใต้ เมืองกำแพงเพชร อยู่ทิศ-
ตะวันตก

ตอนที่ ๓

กล่าวถึงถนนพระร่วง

เมื่อก่อนที่ข้าพเจ้าจะไปเที่ยวเมืองเหนือครั้งหลัง คือปลายปี ร.ศ. ๑๒๖ นั้น พอได้ทราบข่าวว่าจะได้เดินไปตามถนนพระร่วง ข้าพเจ้าช่างรู้สึกยินดีเสียจริง ๆ เพราะตั้งแต่ข้าพเจ้าไปเมืองกำแพงเพชรเมื่อปลายศก ๑๒๔ นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้ปรารถนาอยู่ว่าจะอยากจะได้เดินไปตามถนนพระร่วงจนถึงสุโขทัย แต่ในเวลานั้นไม่ได้คาดได้หมายเลยว่าจะได้สมประสงค์ เพราะประการหนึ่งข้าพเจ้าต้องรับสารภาพว่าไม่สู้จะแน่ใจนักว่าจะได้มีถนนในระหว่างกำแพงเพชรกับสุโขทัย โดยเหตุที่ข้าพเจ้ายังอ่อนในทางโบราณคดีอยู่มาก และจำไม่ได้ถนัดว่าได้อ่านพบที่แห่งใดในเรื่องถนนพระร่วง อีกประการหนึ่งก็อยู่ว่าถึงแม้ถนนจะได้เคยมีไปครั้งหนึ่ง ก็น่ากลัวจะสูญไปเสียหมดแล้ว เพราะได้ไต่ถามผู้ที่เคยเที่ยวตามแถบนั้นมาแล้วบ้าง ก็ไม่มีใครได้มีผู้ใดได้สังเกตนัก ว่าถนนจะมีอยู่มากเท่าใด แต่ข้าพเจ้าได้บอกพระวิเชียรปราการไว้ว่าขอให้ลองค้นดู เพราะฉะนั้นจึงมีความยินดีเป็นอันมาก เมื่อได้ทราบข่าวจากพระวิเชียรปราการมาว่า ได้ค้นถนนพบแล้ว และภายหลังได้ทราบต่อไปว่าถนนพระร่วงมีติดต่อกันตลอดไป ตั้งแต่กำแพงเพชรถึงสุโขทัย และตั้งแต่สุโขทัยไปถึงสวรรคโลก

ก่อนนั้นก็ได้ตั้งต้นตรวจค้นดูว่าจะมีกล่าวถึงถนนอยู่ในหนังสือแห่งใดบ้าง ได้พบเป็นหลักฐานอยู่แห่งเดียวแต่ในคำแปลหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงแต่ง ลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณรายเดือนเล่ม ๑ ฉบับที่ ๓ ปี ๑๒๔๖ ในหนังสือนี้มีปรากฏอยู่ว่า “ในการนั้นพระองค์ (พระเจ้ากมรเตจยอัครีธรรมมิกราชาธิราช) ทรงระลึกถึงพระเชษฐาเมืองสัชชนาลัยจะเสด็จนำพยุหพลไป ฯลฯ แล้วพระองค์ท่านเสด็จดำเนินพลไปปราบปรามเมืองหนึ่ง ชื่อศรีจุฬามลราชมหานคร ตั้งอยู่ที่ศพายัพเมืองศรีสัชชนาลัย เสด็จทอดพระเนตรตามระยะสถลมารคไปเห็นว่าทางลำบากยากแก่ราษฎรไปมาค้าขาย จึงทรงพระกรุณาโปรดให้รื้อพลชุดคลองทำถนนหนทางหลวง ตั้งแต่เมืองสุโขทัยมาจนตลอด

ถึงเมืองศรีสัชนาลัยและเมืองน้อยเมืองใหญ่ ทำทางน้ำทางบกแหวะเวียนไปตามหว่างทางใหญ่ เป็นการบุญสนองคุณพระราชบิดา” การทำถนนนั้นมีได้กล่าวปรากฏว่าทำเมื่อศักราชเท่าไร แต่ปรากฏอยู่ว่าทำภายหลังเวลาที่ได้ทรงผนวชที่วัดป่ามะม่วงในสำนักพระมหาสามีสังฆราช เมื่อไปอาราธนาพระสามีสังฆราชมานั้น มีปรากฏอยู่ว่ามหาศักราชได้ ๑๒๘๓ ศกจลฺยุ เพราะฉะนั้นถนนนั้นต้องเข้าใจว่าได้ทำขึ้นภายหลังมหาศักราช ๑๒๘๓ นั้น แต่พิจารณาคุณตามคำแปลหลักศิลาอันมีปรากฏอยู่ว่า เมื่อพระมหาสามีสังฆราชมาจากนครจันทรเขตในลังกาทวีปนั้น ได้ขึ้นเดินโดยทางสถลมารค “แต่เมืองเชียงทอง เมืองจันทร เมืองพราน เมืองวาน ตลอดถึงเมืองสุโขทัย” ข้อนี้ทำให้นักสันนิษฐานว่า ถนนตอนระหว่างท่าเรือที่ลำน้ำแควน้อยไปจนถึงเมืองสุโขทัยนั้น ถ้าไม่ได้มีอยู่แต่ก่อนแล้วก็คงจะได้ทำขึ้นในคราวที่พระสังฆราชจะเดินไปนั่นเอง เพราะฉะนั้น ต้องเดาว่าเก่ากว่าตอนที่ต่อแต่สุโขทัยไปสวรรคโลก ยังมีสิ่งที่ทำให้น่าเชื่อมากขึ้นคือ ถนนระหว่างกำแพงเพชรกับสุโขทัยนั้นได้ผ่านไปได้เมืองย่อย ๆ ๓ เมือง ตรงตามความในหลักศิลา แต่เมื่อข้าพเจ้าเดินตามถนนนั้นได้เห็นปลายถนนทางค้ำตะวันตก ไปหมกอยู่เพียงขอบบึงใหญ่อันหนึ่ง ห่างจากเมืองกำแพงเพชรกว่า ๑๐๐ เส้น พระวิเชียรปรากฏการแสดงความคิดเห็นว่าน่าจะเข้าบึงไปแต่น้ำได้พัดทำลายไปเสียหมดแล้ว ข้อนี้ก็อาจจะเป็นได้ แต่ข้าพเจ้ายังไม่สู้จะเชื่อนัก ยังนึกสงสัยอยู่ว่าคงจะมีต่อไปจนถึงเมืองเชียงทอง ซึ่งเป็นเมืองท่าเรือ ถ้ามองถึงเมืองเชียงทอง แต่เมื่ออยู่ที่เมืองกำแพงเพชรก็ยังไม่มีความ ครั้นจะรออยู่ค้นหาต่อไปก็ไม่มีเวลาพอ จึงได้ขอให้พระวิเชียรปรากฏการจัดหาคนที่รู้จักภูมิประเทศ เทียบตรวจค้นดูทางเหนือเมืองกำแพงเพชรขึ้นไปว่าจะหาที่อะไรที่พอจะสันนิษฐานว่าเป็นเมืองได้บ้างหรือไม่ แล้วก็ออกเดินทางต่อไป ฝ่ายพระวิเชียรปรากฏได้ไปด้วย ถึงที่บ้านพรานกระต่ายพบสนทนากับขุนภักดีนายอำเภอ ตกกลางเป็นสั่งให้ขุนภักดีไปตรวจค้นหาเมืองตามที่ข้าพเจ้าแนะนำ ขุนภักดีได้ไปเทียบตรวจค้นจนพบ แล้วรีบตามไปที่สวรรคโลก บอกว่าได้พบเมืองโบราณเมืองหนึ่งอยู่เหนือเมืองกำแพงเพชรขึ้นไปประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ เป็นเมืองย่อย ๆ เป็นคูและเทินดิน ราษฎรตามแถบนั้นเรียกว่าเมืองเทินทอง หรือขุมนุกองทอง เมืองนั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำเรียกว่าคลองเรือ

ปากคลองทะลุลำน้ำแควน้อย และมีถนนจากเมืองนั้นไปทางตะวันออกเฉียงใต้ แต่มาขาดเสียกลางทาง นี่เป็นพยานอยู่ว่า การที่สันนิษฐานไว้นั้นถูกต้องแล้ว และถนนคงจะได้มีมาจนต่อกับที่ขาดอยู่ที่บึงอยู่นั้น ส่วนเมืองกองทองหรือเนินทองนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นเมืองเชียงทองที่กล่าวถึงในหลักศิลาตนเอง เพราะฟังกฎหมายฐานที่ตั้งก็ดูเหมาะแก่ที่จะเป็นเมืองท่าเรือทะเล และที่นั่นเองน่าจะเป็นเมืองเชียงทองที่กล่าวถึงอยู่หลายแห่งในพระราชพงศาวดารกรุงทวารวดี และน่าจะเป็นเมืองนี้เองที่กล่าวถึงในเรื่องขุนช้างขุนแผน

ส่วนเมืองจันทร์ เมืองพราน เมืองวาน ทั้ง ๓ เมืองที่กล่าวไว้ว่าพระมหาสามีสั่งขมราชได้ผ่านไปเมื่อไปสุโขทัยนั้น ข้าพเจ้าได้ผ่านไปและพักอยู่ที่ ๓ แห่ง เชื่อว่าคงจะไม่ผิด แต่จะของดไว้กล่าวถึงต่อภายหลังตามลำดับระยะทางที่เดินไป

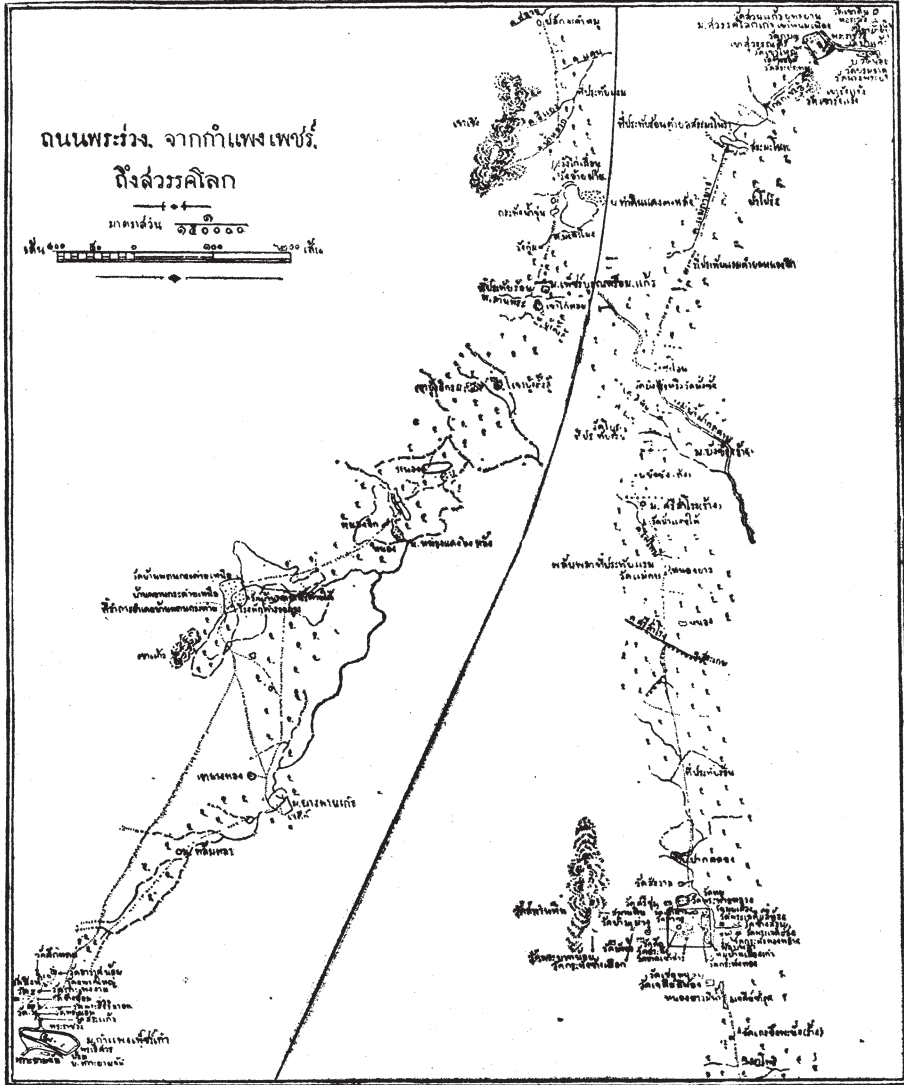
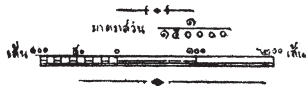
ตามที่ได้กล่าวถึงเรื่องถนนพระร่วงนั้น กล่าวแต่เฉพาะตามที่ค้นได้ในหนังสือเป็นแน่นอน แต่ข้าพเจ้าเองไม่มีใครอยากเชื่อว่าได้ทำขึ้นใหม่ในแผ่นดินพระเจ้าอรรคมิกราช เพราะถ้าอ่านดูตามถ้อยคำที่พระเจ้ารามคำแหงได้จารึกไว้ ต้องเข้าใจว่าเมืองสุโขทัยในสมัยพระเจ้ารามคำแหง (ราวมหาศักราช ๑๒๐๕—๑๒๑๔ คือ ๖๐๐ ปีเศษล่วงมาแล้ว) นั้นจำเริญรุ่งเรืองมาก อาณาเขตกว้างขวาง ควรจะได้มีถนนไปติดต่อกับเมืองลูกหลวงบ้าง มีสวรรค์โลกและกำแพงเพชร เป็นต้น ที่เมืองศรีสัชนาลัยนั้น ควรเชื่อได้ว่าอย่างไร ๆ พระเจ้ารามคำแหงคงได้เสด็จไปอยู่บ้าง จนได้ปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๑ มีข้อความอยู่ว่า “๑๒๐๙ ศก ปีคุณให้ขุดเอาพระธาตุดอกทังหลายเห็น กทำบุชาบำเรอแก่พระธาตุดุได้เดือนหกวันน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชนาลัย ก่อพระเจดีย์เหนือหกเข้า (ปี) จึงออกแล้ว ตั้งวงผา (กำแพงศิลา) ล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว” การก่อสร้างพระธาตุเจดีย์ต้องทำอยู่ถึง ๖ ปีจึงแล้ว ดังนั้นก็ต้องพึงเข้าใจว่าคงจะต้องมีการไปมาในระหว่างเมืองศรีสัชนาลัย (สวรรค์โลก) กับสุโขทัยอยู่บ่อย ๆ ถึงแม้ไม่ใช่พระราชเสด็จเอง พวกบริษัทบริวารก็จะต้องเดินไปมาอยู่ เพราะฉะนั้น จึงทำให้ท่านถามว่า ถนนพระร่วงนั้นจะเดาว่าได้ทำขึ้นในสมัยนั้นแล้วได้หรือไม่ ถ้าแม่ไตก็จะต้องเลยเดาต่อไปอีกว่า การที่พระเจ้ากมรเตจอุตศรัทธมิกกราชราช ได้สั่งให้ทำถนนระหว่างสุโขทัย

กับสวรรค์โลกนั้นไม่ใช่ให้ทำถนนขึ้นใหม่ เป็นแต่ให้ซ่อมถนนเก่าของพระเจ้าราม-
คำแหง ผู้เป็นอัยกา ให้แน่นหนาดีขึ้นกว่าเก่า แล้วทำถนนเล็กแยกซอยเพิ่มเติมขึ้น
อีกเท่านั้น ส่วนคลองที่ว่ามีขุดนั้นก็ขุดด้วยความประสงค์สองประการ คือให้มีน้ำใช้
ตามทางประการหนึ่ง กับต้องการดินขึ้นมาถมถนนอีกประการหนึ่ง ขุดเมื่อได้ดิน
ไปตามถนนพระร่วงแล้วได้แลเห็นแก่ตา ถึงกล้ากล่าวลงไว้ได้เป็นแน่นอนเช่นนั้น

ถนนพระร่วงนี้เชื่อว่าพังมาสูญไปเสียเมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่ว่าสูญในที่นี้ไม่ใช่หมายความว่า
ความว่าหายไปทีเดียว เป็นแต่คนลืมเสียเท่านั้น จนกระทั่งผู้ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ ๆ
ถนนนั้นโดยมากถามดูก็ไม่ใคร่ทราบว่าถนนจะไปทางไหน บอกได้แต่ว่าออกจาก
หมู่บ้านที่ตนอยู่แล้วก็เลยหายเข้าไปในป่าเท่านั้น ถนนพระร่วงในเร็ว ๆ นี้เป็นอัน
ไม่ได้ใช้เป็นถนนเลย บางแห่งใช้เป็นคันทนา บางแห่งปลูกเรือนคร่อม บางแห่ง
เกลี้ยแล้วปลูกกล้วยบนหลังถนน การที่จะเดินตามถนนนี้ไปจึงไม่ใช่การง่าย ต้อง
ลางทางเลียบไปข้าง ๆ ถนนเดิมอย่างนั่นเอง หาได้ไปตามทางเกวียนที่ใช้กันอยู่ไม่
นึกตกที่น่าเสียดายที่ไม่ได้รักษาไว้เป็นทางหลวง เพราะถ้าใครได้เห็นแล้วต้องชมทงนี้
ว่า การที่กำหนัดหน้าประหลาด ถ้าได้ขุดตอนตกลงเสียให้สิ้นแล้ว อาจที่จะทำ
เป็นถนนรถเดินไปสบาย ที่กล่าวเช่นนั้นก็พอให้เห็นว่าถนนนั้นยังเหลืออยู่ดีปานใด แต่
ที่เหลืออยู่สูง ๆ กว้าง ๆ นั้น เป็นตอนที่อยู่ในป่าสูงโดยมาก ตอนที่อยู่ริมบ้านคน
มักบ้นบี้ไปมาก เพราะคนเหล่านั้นเกลี้ยลงเพื่อเพาะปลูกเป็นต้น และบางแห่งที่อยู่
ในทุ่งนา ถูกไถนาเกินกร่อนเข้าไปมากจนเหลือนิดเดียว เช่นในทุ่งหนองดินแดง
อำเภอพรานกระต่าย แขวงเมืองกำแพงเพชร เป็นต้น ถ้าขึ้นปล่อยให้คนทำลาย
ถนนไปด้วยความเขลาเช่นนั้น ไม่ช้าถนนพระร่วงจะสูญจริง ๆ จะไม่มีใครชี้ได้ดูอีก
ต่อไปว่าอยู่ตรงไหน และพยานแห่งความเจริญรุ่งเรืองของชาติไทยเราในโบราณกาล
ก็จะหมกไปอีกอย่างหนึ่ง และยังมีผลอีกประการหนึ่ง คือต่อไปในอนาคต เมื่อ
ใครกล่าวขึ้นว่าได้เห็นถนนพระร่วง พวกคนภายหลังก็น่าจะหาว่าหลงประการหนึ่ง
หรือร้ายกว่านั้นจะหาว่า ‘กุ’ หรือ ‘กุละ’ (คือพูดเล่นเฉย ๆ โดยหาหลักฐานมิได้
เลย) เพราะฉะนั้น จึงจำจะต้องกล่าวเรื่องถนนพระร่วงนี้ไว้ให้ยืดยาวเป็นส่วนค้ำนำ
กลาย ๆ ในที่นี้ ในตอนหลัง ๆ จะได้เล่าข้อความตามลำดับที่ได้ดูได้เห็นตามระยะ
ทางต่อไป

ถนนพระร่วง จากกำแพงเพชร

ถึงลั่ววรวลโลก

ตอนที่ ๔

เดินตามทางที่พระสังฆราชเดิน

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ได้ออกจากที่พัก ณ เมืองกำแพงเพชร เดินทางด้วยม้าเข้าไปในเมืองเก่า ทางประตูน้ำอ้อยด้านตะวันตก แล้วตัดข้ามไป ออกทางประตูสะพานโคมด้านตะวันออก ไปตามถนนที่ไปนคร 'ปุ' แต่ยังไม่ทันถึง หมู่วัดใหญ่ ๆ ที่ได้ดูแล้ว ก็แยกทางไปทางขวามือไปตามทางเกวียนริมทาง ได้เห็นบ่อ ที่ขุดศิลาแลง และตัดเป็นแท่ง ๆ สีเหลืองมัวแล้วก็มี บ่อนั้นดูก็ไม่สู้ลึก ทุ ๆ ไปก็ ทำให้นึกเสียใจว่า ไม่มีผู้ใดคิดขุดเอาแลงขึ้นมาก่อสร้างเล่นบ้างเหมือนแต่ก่อน

ต่อแถบบ่อแลงลงมาได้สักหน่อย เป็นทางไปในดงอยู่ข้างจระวัด เดินทาง สบายเสียแต่ฝุ่นจืด ไปได้ประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ จึงถึงถนนพระร่วง ปลายถนน มาหมกอยู่เพียงบึงที่ได้เดินเลียบมาแล้วนั้น ถนนนั้นในชั้นต้น ตัดผ่านไปในทุ่งจะเข้ บางแห่งอยู่ข้างจะเลื่อนเห็นยากว่าเป็นถนน ที่รู้ได้ก็คือพื้นดินเรียบราบ และดูจะ แน่นกว่าพื้นดินสองข้างทาง กับเห็นต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นเป็นเทือกไปทั้งสองข้าง ผิด กับทางทุ่งซึ่งโดยมากเห็นแต่ต้นไม้เล็ก ๆ ถนนบางแห่งกว้างประมาณสัก ๓ วา จึง เข้าใจว่าคงจะเคยเป็นถนนใหญ่ พอพ้นทุ่งไปแล้ว เข้าดงไปอีกหน่อยก็ถึงที่พักร้อน อยู่ริมลำน้ำเรียกว่าคลองประจักษ์ น้ำนั้นมีน้ำเดิน แต่หน้าแล้งแห้งขอด

ที่ริมที่พักร้อนนั้น มีที่อื่นหนึ่งเรียกว่าเมืองพลับพลา ตามคำราษฎรแถบนี้ เล่าเรื่องราวว่า ในกาลครั้งหนึ่งมีผู้เดินทางไปตามถนนพระร่วง พบตาผ้าขาวผู้หนึ่ง มายืนอยู่ที่ตรงนั้น ชนสามัญจะไต่ถามประการใดก็มีได้ไต่ได้ตอบเลย มีผู้นำความ ไปบอกพระยาบางพาน พระยาบางพานจึงออกมาหาตาผ้าขาวเอง ตาผ้าขาวบอกกับ พระยาบางพานว่า อยากจะเฝ้าพระเจ้าศรีธรรมโศกเมืองกำแพงเพชร เพราะมีข่าว สำคัญที่จะทูล พระยาบางพานก็รีบเข้าไปเฝ้าพระเจ้าศรีธรรมโศก ทูลเล่าความทุก ประการ พระเจ้าศรีธรรมโศกก็มีรับสั่งให้ไปปลุกพลับพลาขึ้นที่กลางป่า ริมที่ตา- ผ้าขาวยืนอยู่นั้น แล้วก็เสด็จออกไปอัญเชิญตาผ้าขาวขึ้นบนพลับพลา ถามว่าเป็นผู้ใด และมีข่าวสำคัญอะไรมาบอก ตาผ้าขาวบอกว่าตนคือองค์อมรินทราราช การที่มานี้ ประสงค์จะมาบอกข่าวว่าจะเกิดมีความใช้ขึ้นในเมืองกำแพงเพชร เพราะฉะนั้นให้

สร้างเทวรูปพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ชั้นประดิษฐานไว้ในที่อันควร เมื่อใช้เกิดขึ้นก็ให้ไป
 รongน้ำมนต์สร้างพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ นั้น ไปอาบและกิน พอกล่าวตั้งนั้นแล้ว ตาผ้าขาว
 ก้อนนครธานไปทันที พระเจ้าศรีธรรมมาศกทรงทราบได้ชัดว่า องค์สมเด็จพระ-
 อมรินทราราชได้จำแลงพระองค์ลงมาบอกข่าวสำคัญ จึงรีบเสด็จกลับเข้าไปในเมือง
 กำแพงเพชร ครั้นเมื่อได้เกิดความใช้ขึ้นจริงดังเทวทำนาย ก็ได้ใช้น้ำมนต์สร้างเทวรูป
 เป็นยารักษาบำบัดโรคได้ ที่ตำบลที่ปลูกพลับพลานั้นก็เลยเรียกว่าเมืองพลับพลามา
 จนทุกวันนี้ ถ้ามพระวิเชียรปรากฏว่ามีสิ่งไรเป็นพยานว่ามีเมืองอยู่บ้างหรือเปล่า
 พระวิเชียรปรากฏว่าไม่มีอะไรเลย เพราะฉะนั้นเรื่องเมืองพลับพลาทั้งเรื่องน่ากลัวจะ
 เป็นเรื่องเล่าประกอบขึ้นภายหลัง อย่างแบบเรื่องต่าง ๆ ของที่ตามเมืองโบราณ
 ข้าพเจ้ายังสงสัยต่อไปว่า ที่เรียกว่าเมืองพลับพลานั้นบางที่จะเรียกผิด บางที่เดิมจะ
 เรียกว่าเหมืองพลับพลา คือเป็นชื่อเหมืองหรือลำน้ำเล็ก ๆ แต่ภายหลังเรียกกัน
 เลื่อนเลอะกลายเป็นเมืองไป แต่ข้อนี้ก็ไม่มีหลักฐานอะไร

จากที่พักร้อนเดินทางต่อไป ๑๐๐ เส้นเศษ พอถึงที่พักแรมริมเมืองบางพาน
 พลับพลาตั้งอยู่ในทุ่งริมบ้านบางพาน ที่ตรงหน้าที่พักออกไป มีถนนซึ่งตามแถบนั้น
 เรียกว่าถนน “พระยาพาน” ทำออกมาจากเมืองบางพาน เลี้ยวไปทางเขานางทอง
 สายหนึ่ง แยกไปเข้าบรรจบถนนพระร่วงสายหนึ่ง ถนนตอนตั้งแต่หน้าเมืองพานไป
 จนถึงถนนพระร่วงนั้น เข้าใจว่าทำไปตามแนวถนนเดิม พระยาพานเป็นแต่เสริมให้
 สูงขึ้นเท่านั้น

เวลาบ่ายเดินเลียบไปตามถนนพระยาพาน เลี้ยวข้ามทุ่งไปทางทิศตะวันตก
 จากที่พักประมาณ ๔ เส้นเศษถึงเชิงเขานางทอง ถนนที่มาทางนี้ทำเป็นคันสูง เหนือ
 พื้นทุ่งข้าง ๆ ราว ๒ ศอก แต่กำหนดแค่น้อย เพราะต้นไม้ใหญ่ขึ้นเสียบนนี้ เป็น
 อันมาก จนดินเป็นเนิน ๆ ไปทั้งนั้น ทางกว้างจะเพียงไรก็กำหนดไม่ได้ เพราะ
 ทลายเสียมากแล้ว คงเหลือแต่ดินที่เกาะอยู่กับต้นไม้รากไม้ยึดไว้ แต่เชื่อว่าอย่างไร ๆ
 ถนนคงไม่เกินกว่า ๘ ศอก หรือ ๓ วา เขานางทองนี้ตามคำเล่ากันว่า เรียกชื่อตาม
 นางทองผู้หนึ่ง ซึ่งถูกพระยานาคกลืนเข้าไปไว้ พระร่วงตามถึงที่เขานี้ ได้ล้วงนาง
 ออกมาจากคอกพระยานาค แล้วเลยได้นางไปเป็นชายา บนยอดเขานี้มีกองแสงอยู่
 กองหนึ่งซึ่งอาจเป็นพระเจดีย์ ได้ตั้งอยู่บนเนินหนึ่ง อีกเนินหนึ่งมีอะไรคล้ายบุษบก

อยู่บนนั้น ที่ระหว่างเนินทั้งสองนี้มีแผ่นศิลาสลักเป็นรอยพระพุทธรบาทไว้แผ่นหนึ่ง นอกจากลายกั้นหอยที่นิ้วกับจักรใหญ่ตรงกลางฝ่าพระบาท มีลายต่าง ๆ แบ่งเป็นห้องคู่เป็นทำนองจีน มีอะไรคล้าย ๆ เก่งเงินอยู่ในนั้นหลายห้อง ทางริมแผ่นศิลาข้างซ้ายพระบาท แต่นอกรอยพระบาทออกมา มีตัวอักษรขอมจารึกอยู่ แต่ศิลาเกาะเกาะออกเสียมากอ่านไม่ได้ความ พระบาทนี้เหลือที่จะกำหนดอายุได้ อาจเป็นของเก่าครั้งพระร่วง^(๑) หรือเป็นของใหม่เร็ว ๆ นี้ก็ได้ ที่หน้าศิลาเกาะเกาะนั้น ก็ไม่เป็นพยานว่าเป็นของเก่า เพราะได้ทราบความจากพระวิเชียรปราการว่า ราษฎรได้มาชะลอเอาไปไว้ที่อื่นเพื่อนมัสการให้สะดวก ฟังได้ยกกลับคืนมาไว้ที่เดิม การที่ยกไปมาขึ้นลงจากเขานี้ อาจเป็นเหตุให้ชำรุดไปได้เป็นอันมาก

ลงจากเขานางทอง เดินตามถนนพระยาพาน ไปคูเมืองบางพานซึ่งอยู่ห่างจากพลับพลาที่พักไปทางใต้ประมาณ ๑๑ เส้นเศษ เมืองพานหรือบางพานนี้ มีคูและเนินสองชั้น ใต้ความว่าโดยรอบกำแพง ๘๐ เส้นเศษ มีลำน้ำผ่าไปกลางเมือง ลำน้ำนี้มีน้ำขังอยู่เป็นห้วงเป็นตอนในหน้าแล้ง ราษฎรที่ตงบ้านอยู่ตามแถบนี้ ก็ได้อาศัยใช้น้ำในลำน้ำนี้เอง แต่เดิมคงจะเป็นลำน้ำใหญ่ บางทีจะเป็นต้นของลำน้ำเก่าที่นคร “ปุ” และเมืองพานนี้ต้องทิ้งร้างไปก็คงจะเป็นเพราะแม่น้ำเงินไม่มีน้ำกินพอ เช่นนคร “ปุ” นั้นเอง^(๒) ในเมืองบางพานเวลานี้ ค้นอะไรไม่พบ นอกจากที่ราษฎรเรียกว่าวัดกลางเมือง มีกองศิลาแลงรูปร่างคล้ายพระเจดีย์อยู่อันหนึ่งแต่ดูเล็กนัก ต่อขึ้นไปอีกมีเป็นลานยกสูงขึ้นไปจากพื้นดิน บนนั้นมีฐานชุกช้อยู่อันหนึ่งรากก่อด้วยแลง และมีอิฐก่อทับเป็นฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีบัวซ้อนกันขึ้นไปสามชั้นแล้วถึงฐานเป็นรูปกลม อิฐทำโค้งสำหรับให้เข้ารูป พระวิเชียรปราการสืบได้ความว่าที่ตรงนี้เคยมีหลักศิลาจารึกตงอยู่ แต่ราษฎรได้มาทำลายและรื้อไปเสียแล้ว พระวิเชียรปราการให้เที่ยวตาม ก็ไม่พบเป็นแท่งใหญ่ ๆ มีอยู่บ้างตามบ้านราษฎร แต่เขาได้ใช้เป็นศิลาลับมีดเสียแล้ว และเฉพาะเลือกกลับทางที่จารึกตัวอักษรลบไปจนหมด ไม่มีเหลือเลย พระวิเชียรปราการเก็บได้แต่ชิ้นเล็ก ๆ ที่ตอยเป็นเศษทิ้งไว้ ยังมีตัวอักษรติดอยู่บ้าง แต่เหลือที่จะอ่านได้ นอกจากนั้นก็ค้นไม่พบอะไรอีกเลย

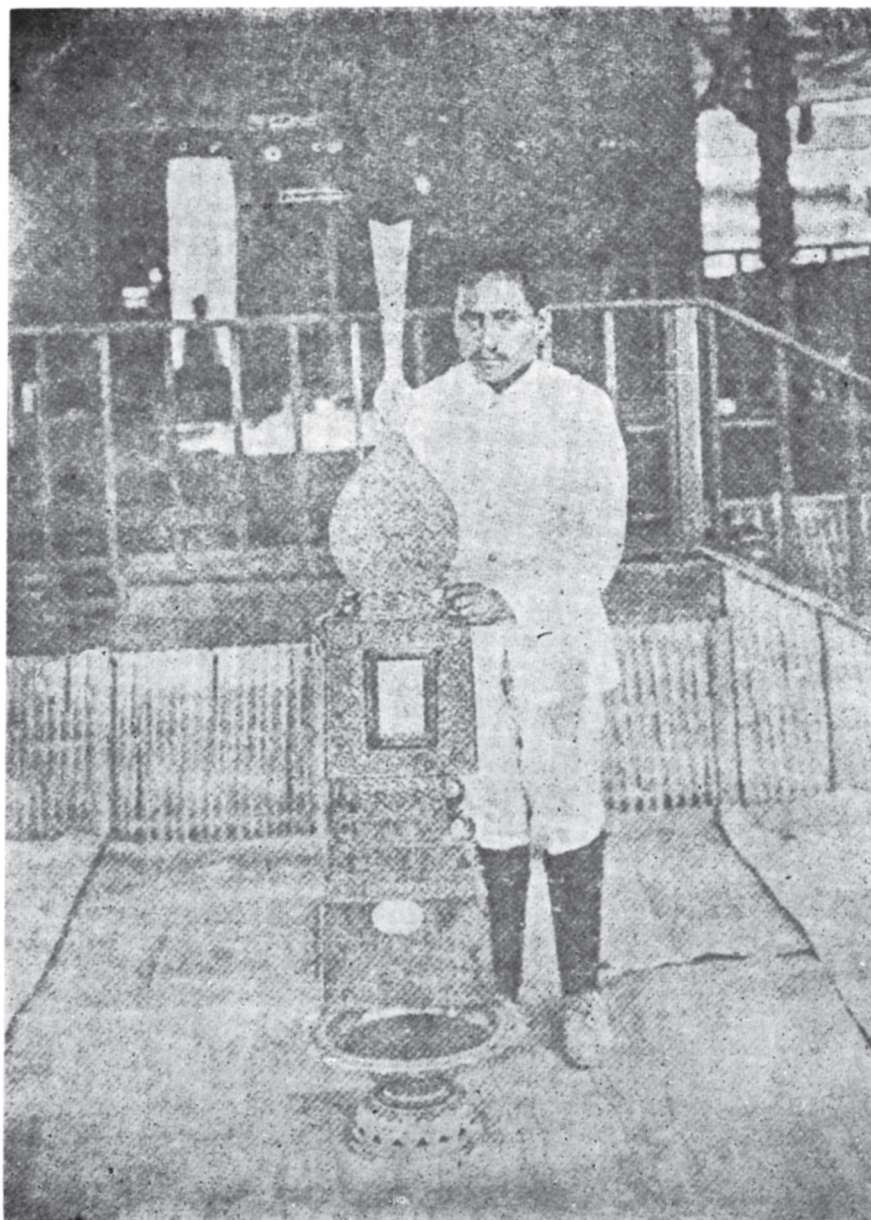
(๑) ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๔

(๒) ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๔

น่าเสียดายหลักศิลานั่นเป็นอันมาก เพราะอาจจะได้เรื่องราว ประกอบเป็นหลักฐาน ในเวลานี้ก็คงได้แต่เดาว่าเมืองพานนั้นคงจะตรงกับเมืองวาน ที่กล่าวถึงในหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ เป็นเมืองอันหนึ่งที่พระมหาสามีสั่งพระราชได้พักระหว่างในเวลาดำเนินทางไปสุโขทัย เชื่อว่าคงจะเป็นเมืองถ่าน ไม่ใช่เมืองมีกษัตริย์ และน่าจะเป็นเมืองขึ้นกำแพงเพชร เพราะห่างกันเพียง ๕๐๐ เส้นเศษเท่านั้น

วันที่ ๑๘ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง ออกจากที่พักบางพานไปโดยพาหนะช้าง ถึงบ้านพรานกระต่ายจวนเที่ยง ที่บ้านพรานกระต่ายนี้ มีบ้านเรือนแน่นหนาทุก ๆ บ้านมีรั้วเป็นขอบเขต สังเกตว่าบ้านช่องดีสะอาด และเรียบร้อยเป็นระเบียบ จึงเข้าใจได้ว่าราษฎรตามแถบนี้อยู่ข้างจะบริบูรณ์ และนายอำเภอก็ที่จะเป็นคนแข็งแรง ที่พักเขาได้ปลูกขึ้นแน่นหนา ถ้ามองดูได้ความว่าเขาจะเลยใช้เป็นที่ว่าการอำเภอต่อไป พวกผู้หญิง มีภรรยาขุนภักดีนายอำเภอเป็นประธาน ได้จัดสำรับมาเลี้ยง ในระหว่างเวลาที่เลี้ยงนั้นราษฎรได้ขออนุญาตเวียนเทียนทำขวัญบรรดาพวกที่เดินทาง จัดให้หญิงแก่ผู้หนึ่งเป็นผู้ให้พร พวกราษฎรรับให้รอบพลับพลา ตีฆ้องและประโคมพิณพาทย์อยู่ข้างจะครึกครื้นมาก นับว่าเป็นการสมโภชเต็มบริบูรณ์ตามศัพท์ เพราะได้กินอาหารจริง ไม่ใช่แต่จิบน้ำมะพร้าวสามจิบพอเปรี้ยว ๆ ปากตามอย่างที่เราหมณ์ทำ

ที่นี้ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่ง คือกระจกหอบ่าวสาว กระจกนี้เป็นของนายมากผู้ใหญ่บ้าน กรอบทำด้วยไม้สลักลวดลายแปลก มีกระจกอยู่ที่ตอนข้างบน ใต้ยอดกรอบลงมานิดเดียว กระจกนั้นก็บานเล็ก กรอบโตกว่าเป็นอันมาก ถ้าดูผาด ๆ ก็นึกว่ากระดาน ทำรูปคล้ายพระเจดีย์ ยอดสลักเป็นรูปหงส์ แต่กระจกนี้เป็นของสำคัญมาก ใครจะแต่งงานกันต้องมายืมกระจกบานนี้ไปแต่งเรือนหอ พอเสร็จงานแล้วก็นำไปส่งคืนเจ้าของ ว่าเป็นธรรมเนียมเช่นนี้มานานแล้ว กระจกนี้นายมากว่าได้รับมรดกสืบต่อกันมาหลายชั่วคน ว่าเดิมเป็นของพวกชาวเมืองเชียงราย เมื่อถูกพวกเมืองเชียงแสนตีแตกกระจัดกระจายหนีมาอยู่ที่พรานกระต่าย หวังใจว่าเจ้าของจะไม่ขายกระจกนั้นไปเสีย ถ้าชาวต่างประเทศมาฉวยไปเสียได้ก็จะเจ็บอยู่ แต่นึกค้อย่อนใจนิดหนึ่ง ที่ตรงที่บ้านพรานกระต่ายนี้ ไม่ใคร่มีใครไปถึง

กระจกเงา สำหรับใช้ในพิธีแต่งงานของชาวบ้านพรานกระต่าย
แขวงเมืองกำแพงเพชร

แต่ที่จริงบ้านพรานกระต่ายไม่ใช่ที่แล้ว ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว บ้านเรือนก็มี
แน่นหนามาก ราษฎรก็อยู่ข้างบริบูรณ์และไร่นาคดี ได้สังเกตกิริยามารยาทเรียบร้อย
ซึ่งทำให้เข้าใจว่า ที่นี้จะได้เป็นที่ตั้งบ้านเมืองมาแต่โบราณกาล ถนนพระร่วงก็ได้
ผ่านหมู่บ้านนี้ไปที่เดียว มีเรือนตั้งคร่อมถนนก็หลายหลัง ข้อนี้ทำให้สันนิษฐานว่า
บ้านพรานกระต่ายนี้จะเป็นเมืองพรานที่กล่าวถึงในหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒

เวลาบ่ายออกจากบ้านพรานกระต่าย ลองขึ้นเกวียน ถ้าผู้ใดไม่เคยลองเดิน
ทางค้วยเกวียนก็ควรจะต้องลอง แต่ครั้งเดียวคงพอเพราะถูกพัดไปพัดมาเมื่อยไปทั้ง
กาย เดินทางพอพ้นวัดพรานกระต่ายออกไปทุ่งนา เข้าประจบถนนพระร่วง ที่ตอนนั้น
ไม่มีเป็นขอบคันอะไร มีแต่ทิวไม้เป็นที่สังเกตไปจนถึงบ้านหนองโสน จึงได้เห็นถนน
เป็นคันชันมาสูงกว่าพื้นที่ข้าง ๆ มาก ตามแถบนี้ลุ่ม จึงต้องถมขึ้นมาเป็นคันให้พิน้ำ
ดินที่ถนนแน่นดี เกวียนเดินตามถนนพระร่วงเลียบไป บางทีก็ไปข้างถนน บางที
ก็ไปบนถนนทีเดียว ถนนมีตรงข้างทุ่งหนองดินแดงไป ผ่านบ้านวังตะแบกซึ่งตั้งอยู่
ทั้งสองข้างถนน บนถนนนั้นตามแถบนี้ใช้ปลูกกล้วย เพราะเป็นเนินน้ำไม่ท่วม ก็
เลยเป็นเคราะห์ดี ถ้ามีฉะนั้นถนนคงจะต้องเป็นอันตรายไป เช่นในทุ่งดินแดงซึ่งถูก
ไถนากินแห้วไปเสียบ้าง ถนนที่ต่อวังตะแบกไปนั้น อยู่ข้างจะบริบูรณ์ดีมาก บาง-
แห่งเหลืออยู่กว้างเกือบ ๕ วา ข้ามห้วยยังไปแล้ว เข้าไปในป่าเต็งรัง ที่ถนนยัง
แลเห็นถนนค้อยู่ แต่ไม่สู้เป็นเนินสูงเหมือนเช่นในทุ่ง เพราะไปถึงที่คอนชันแล้วไม่
จำเป็นจะต้องถมให้สูง จนมาถึงบ้านเหมืองหาดทราย เกือบจะราบเสมอพื้นดิน
ข้าง ๆ ทาง พื้นเหมืองหาดทรายไปอีกทิศหนึ่งก็ออกทุ่งนา เดินข้ามทุ่งไปอีกครู่หนึ่ง
ถึงที่พักแรม ตำบลคลองยางโตน รวมทางเดินจากบางพานถึงคลองยางโตน ๑๑๕
เส้น

วันที่ ๒๐ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงออกเดินทาง ใช้ช้างเป็นพาหนะ เมื่อ
แรกออกเดินก็ได้เลียบไปตามถนนพระร่วง ไปได้ราว ๓๐ เส้น ข้ามคลองวังขนาน
ซึ่งเป็นพรมแดนเมืองกำแพงเพชรกับสุโขทัยต่อกัน ตั้งแต่นั้นไปทางที่เดินไม่ใคร่จะได้
ไปตามแนวถนน บางแห่งก็จำเป็นต้องออกห่างมากจนไม่แลเห็นเนินถนน แต่คง
แลเห็นทิวไม้เรื่อยไปจนถึงห้วยตาเถียน ทางจากยางโตนประมาณ ๑๔๐ เส้น ได้เห็น

ถนนเป็นคันสูงชันมามาก มีคูท่ง ๒ ข้างถนน และถนนตรงนี้ที่ยังเหลืออยู่กว้างประมาณ ๕ วา เวลาเช้า ๕ โมงครึ่งถึงบ่อชุมแสง

ที่ริมบ่อชุมแสงนี้มีเมืองร้างอยู่เมืองหนึ่ง ซึ่งราษฎรเรียกว่าเมืองเพชรหรือศรีศรีมาศ เมืองนี้มีคูและเทินดินอยู่รอบบริบูรณ์ รูปเป็นสี่เหลี่ยมรียาว ๖ เส้น ๑๕ วา กว้าง ๓ เส้น ๕ วา ภายในเขตเมืองไม่มีอะไร จึงเข้าใจว่าเป็นเมืองค่านอันหนึ่งเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ริมถนนพระร่วงที่เดียว พระวิเชียรปราการออกความเห็นว่าเป็นคือเมืองจันทร์ที่กล่าวถึงในคำจารึกหลักศิลา ในส่วนระยะทางเดินของพระสามีสังฆราช แต่ชื่อที่เรียกกันอยู่เดี๋ยวนี้ ดูไม่มีจันทร์อะไรอยู่ในนั้นเลย เป็นเพชรเป็นเขาทองอะไรไปไหน ๆ เพราะฉะนั้นยากที่จะกล่าวได้ว่า ความสันนิษฐานจะผิดถูกอย่างไร ไม่มีหลักพอที่จะยึดได้ เช่นเมืองวานหรือเมืองพรานนั้นเลย

เวลาบ่ายโมง ๕๐ นาที ออกเดินจากบ่อชุมแสง ตามแนวถนนพระร่วงเรื่อยไป แลเห็นถนนได้ถนัดดี เพราะพูนเป็นคันชันมาสูงพันพันดิน ทั้งมีคูไปข้างถนนทางด้านตะวันตกด้วย เข้าใจว่าคงได้ขุดดินจากคูนั้นเองขึ้นมามากถนน นอกจากนั้นคูคงจะได้ใช้เป็นประโยชน์ทางขังน้ำไว้กั้นกลางทางบ้าง ถึงในเวลาเมื่อไปนั้นก็ยังได้เห็นน้ำขังอยู่บ้างบางแห่ง จึงเข้าใจว่าในฤดูฝนน้ำคงจะมีอยู่มาก ถนนแถบนี้แลดูเป็นสันลี้วไป รวากับถนนตัดใหม่ ๆ เสียอยู่ที่แต่มีต้นไม้ขึ้นรกเกาะอยู่บนทางเดินเท่านั้น ถนนไม่มีขาดตอนเลยตั้งแต่ออกจากเมืองเพชรไปได้ประมาณ ๑๓๐ เส้นถึงบึงแห่งหนึ่ง เรียกว่าตระพังมะขาม ถนนขาดตอนที่ขอบบึงนี้ ข้างเดินเลียบขอบบึงไปออกทุ่งนาติดหนึ่ง แล้วผ่านหมู่บ้านวังมะขามจึงได้เห็นถนนอีก ดังนั้นทำให้เข้าใจว่าเดิมถนนคงได้ทำข้ามตระพังมะขามไป แต่โดยเหตุที่เป็นที่น้ำขังและไหลอยู่บ้าง ถนนจึงได้อันตรธานไปเสียแล้ว นอกจากที่ได้เป็นอันตรธานไปเพราะน้ำ ยังมีที่เป็นอันตรธานไปเพราะคนขึ้นหลังอีก ตอนริม ๆ บ้าน ถนนถูกปราบลงเพื่อทำไร่อ้อยเสียก็มี แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีความพอสังเกตได้ พันบ้านวังมะขามไปหน่อยหนึ่งทางเดินเข้าป่า มีไม้ไผ่และไม้เต็งรังร่มรื่น เกินวังมะขามไปอีกประมาณ ๒๐ เส้น จึงได้เห็นถนนสูงพันดินข้าง ๆ ขึ้นมาอีก แต่กุนั้นคงมีเป็นแนวตลอดไป แต่ส่วนตัวถนนนั้นเป็นคันเรียบร้อยไปไม่ได้ก็มากนักน้อย ก็แลเห็นเป็นท่อน ๆ เป็นเนินเล็ก ๆ เรียง ๆ กันไป ไม่สม่ำเสมอ

มีลำน้ำเล็กผ่าไปหลายแห่ง บางแห่งที่ทางเกวียนตัดข้ามถนนก็มีเป็นช่องเฉพาะทางเกวียน จนเดินพื้นวังมะขามไปแล้วได้ประมาณ ๑๐๐ เส้น ถนนจึงได้เห็นเป็นรูปร่างขึ้นอีกคล้ายที่ใกล้ ๆ เมืองเพชร เป็นเช่นนี้ไปได้ประมาณ ๑๐ เส้น ทางผ่านเข้าไปป่าไผ่ลำใหญ่ ถนนกลับทลายเหลวไปอีก เพราะสู้รากไผ่ไม่ไหว ถนนไม่เป็นไปเช่นนี้ประมาณ ๑๕ เส้น พื้นป่าไผ่แล้วจึงเห็นเป็นคันสูงขึ้นมาอีกและไม่ขาดเป็นตอน ๆ เลย เป็นประจุกทินยาวยืตไป บางแห่งซึ่งเป็นที่ลุ่มถนนได้พูนขึ้นไว้สูงมากข้างเดินไปข้าง ๆ สังเกตว่าเกือบท่วมหลังข้าง เพราะฉะนั้นแปลว่าสูงเกือบ ๕ ศอก ทางกว้างยาวบางแห่งราว ๑๕ วา คงจะทำให้หนาเช่นนี้ไว้เพื่อถุกน้ำชะทลาย ได้เดินเลียบไปตามถนนที่ถมสูงและใหญ่เช่นนี้ ประมาณ ๑๑ เส้น ถึงคลองแควน ได้หยุดพักนอนที่ริมคลองแควนคืนหนึ่ง

ที่พักริมคลองแควนนี้ ตั้งอยู่ริมเขาลูกหนึ่ง ซึ่งมีต้นไม้เป็นยาขึ้นอยู่มากกับที่พระพุทธรูป(๑) ผู้รั้งราชการเมืองสุโขทัยได้นำไม้ชนิดหนึ่งมาให้ แลดูเหมือนไม้เชอร์รี่ที่ฝรั่งชอบใช้ทำไม้เท้าและทำกล้องสุบยา และกลิ่นไม้นี้ก็เป็นไม้เชอร์รี่นั่นเอง ไม่มีฝักเลย ถามว่าไม้อะไร ได้ความว่าเป็นไม้อบเชย คือลำต้นอบเชยที่ใช้ใบทำยานั่นเอง ถามว่าต้นเป็นอย่างไร ได้ความว่าเป็นไม้แก่นต้นอย่างใหญ่ราวอ้อมหนึ่ง มีดอกสีขาวเต็มต้น และเมื่อดอกร่วงแล้วมีผลย่อย ๆ สีแดง ถามว่ารสชาติผลอบเชยเป็นอย่างไรก็ไม่ได้ความ เพราะคนตามแถบนั้นไม่มีผู้ใดเคยลองกินเลย พังคุดตามเสียงที่เล่าสู่ได้แก่เป็นไม้เชอร์รี่ของฝรั่ง หรือบ้วยของจีนนั่นเอง ข้าพเจ้าต้องยอมสารภาพว่าฟังทราบว่าเป็นเมืองไทยเรามี อบเชยนั้นก็เคยได้ยินชื่อมานานแล้ว แต่ไม่ได้คาดหมายเลยว่าจะเป็นต้นเชอร์รี่ ถามเขาว่าต้นอบเชยนั้นขึ้นอยู่ที่ไหน ได้ความว่าขึ้นอยู่บนเขาหลวงซึ่งแลเห็นจากที่พักริมคลองแควน เขาหลวงนี้ตามคำที่กล่าวกันว่าเป็นเขาที่มีนามปรากฏอยู่ในพงศาวดารเหนือ คือตรงกับเขาใหญ่ ซึ่งเป็นที่พระยาอภัยคามณีเมืองหริภุญชัยออกไปจำศีลอยู่ จนร้อนถึงนางนาค และนางนาคได้ขึ้นมาพบเสพเมถุนด้วยพระยาอภัยคามณีจึงได้เกิดมีกุมารด้วยกัน ซึ่งภายหลังพระยาอภัยคามณีให้นามว่าเจ้าอรุณราชกุมาร เจ้าอรุณราชกุมารนี้พระยาอภัยคามณีได้เอาไปเป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัย ได้นามภายหลังว่าพระร่วง ที่เขาหลวงนี้มีปล่องอยู่ปล่องหนึ่ง

(๑) พระพุทธรูป ภายหลังได้เป็นพระขรรค์ราชศักดิ์

ซึ่งคนตามแถบนั้นชกกันว่า เป็นทางที่นางนาคขึ้นมาหาพระยาอภัยคามณีครั้งหนึ่ง และได้ขึ้นมาเมื่อคลอดเจ้าอรุณราชกุมารอีกครั้งหนึ่ง ทางจากคลองแดนไปเขาหลวง ก็ไม่สู้ไกลนัก แต่ได้ข่าวว่าเขาขึ้นอยู่ข้างจะลำบาก รวมเบ็ดเสร็จชั่วแต่พาไปจะต้องให้เวลาถึง ๒ วัน จึงเห็นว่าดูจะเสียเวลาโดยหาผลมิได้ เพราะไม่เชื่อว่าจะมีสิ่งใดที่ควรดูบนเขานั่นเลย นอกจากเหตุที่กล่าวว่าเป็นปล่องนางนาคนั้น จึงเลยเป็นอันงดไม่ได้คิดไป ถึงแม้จะไปก็คงจะไม่ช่วยในการที่จะสันนิษฐานเรื่องราวของเมืองสุโขทัยเลยจนนึกเดียว และถ้าจะไปชั่วแต่สำหรับไปดูไม้อบเชยเท่านั้นก็ยังจะไม่จำเป็นใหญ่ จึงตกลงกันว่าทนงไม่รู้จักเขาหลวงเสียทีหนึ่ง เมื่อผู้ใดจะไปตรวจต่อไปภายหลังก็แล้วแต่การ(๑)

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๑ มกราคม เวลาเช้า ๓ โมงเศษ ออกเดินทางต่อไป วันนั้นโดยมากได้เดินไปตามข้างถนนพระร่วง ซึ่งแลเห็นได้ถนัดเป็นคันสูงพื้นดินเป็นเทือกไป ทางไปในป่าไผ่โดยมากมีไม้เต็งรัง และไม้อื่นแทรกบ้างบางแห่ง มีข้ามคลองสองสามแห่ง ที่ข้ามคลองถนนมักขาดไปนิดหนึ่งเป็นช่องเฉพาะคลอง แล้วก็ยังมีต่อกับมีคูข้างถนนไปตลอด เดินจากคลองแดนได้ ๑๒๐ เส้น ถนนเป็นเนินสูงชันมามาก จนคะเนเท่าหลังข้างที่ขี่ และสูงไปเช่นนี้จนถึงคลองจลวย ต่อคลองจลวยมาถนนกลับเป็นลูก ๆ เตี้ยบ้างสูงบ้างไปอีก จนมาได้เกือบถึงเมืองสุโขทัยเก่า จึงเป็นคันยาวต่อกันอีก บางแห่งกว่า ๕ หรือ ๖ วา เป็นอย่างน้อย อีก ๑๕ เส้นจะถึงกำแพงเมือง เห็นถนนขวางตัดผ่านไปอีกสายหนึ่ง และตรงลี้วไปทางตะวันออกตะวันตก เดินต่อไปอีกหน่อยก็ถึงกำแพงเมืองชั้นนอก เดินต่อจากมุมกำแพงนั้นอีกประมาณ ๔ เส้นก็ถึงที่พัก ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงด้านตะวันออก

ตามที่ได้เดินไปจากกำแพงเพชรถึงเมืองสุโขทัยเก่านั้น ยกเสียแต่ตอนจากเมืองเชียงทอง จนถึงบึงใหญ่ นอกกำแพงเพชรโบราณ (หรือนครปฐ) นั้น นับว่าได้เดินตามที่พระมหาสามีสังฆราชได้เดินไปสุโขทัยตลอด และบางที่จะเป็นทางนี้เองที่ “พระญาณไทยราช” ได้เดินไปนครปฐ เมื่อไปทำพิธีประดิษฐานพระมหาธาตุ ดังกล่าวปรากฏอยู่ในศิลาจารึกเมืองกำแพงเพชรนั้น เพราะเหตุฉะนั้น อยู่ข้างจะรู้สึกยินดีอยู่บ้าง และเชื่อว่าคนชาวกรุงเทพฯ สมัยนั้นน้อยคนที่จะได้เคยเดินทางนี้

(๑) ปล่องที่ว่านั้นพิจารณาต่อมา เห็นว่าเป็นปล่องภูเขาไฟแต่ยุคคาบรพท์

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๔

(๑) รอยพระบาทศิลาที่เขานางทองนี้ ได้ความในศิลาจารึกซึ่งพบภายหลังว่า พระมหาธรรมราชา (พญาฤทัยหรือลิทัย) ราชันย์ตาของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงสร้าง เคียน้เอามารักษาไว้ที่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(๒) ลำน้ำที่เมืองบางพานนี้ ได้ความต่อมาภายหลัง ว่ามีต่อไปทางตะวันออกจนถึงลำน้ำยม แต่โบราณน่าจะเป็นทางเรือในระหว่างเมืองสุโขทัยกับเมืองกำแพงเพชร

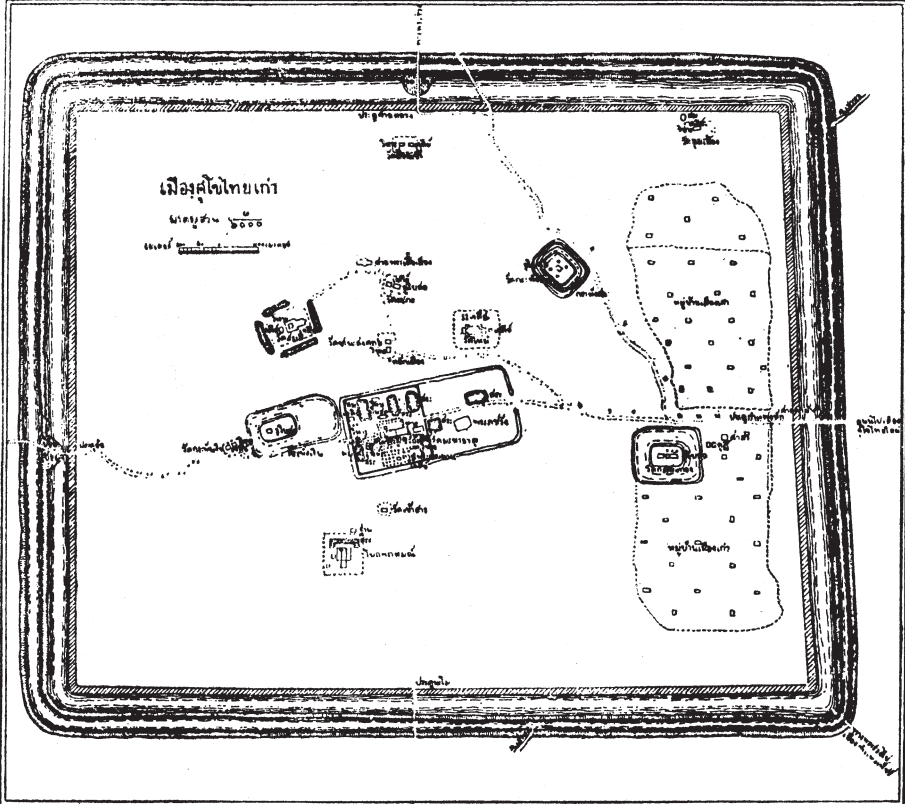
ตอนที่ ๕

เมืองสุโขทัย – ตอนในกำแพง

การตรวจค้นกุศถานที่ต่าง ๆ ในเมืองสุโขทัยอยู่ข้างจะได้ความลำบากมาก รวมเบ็ดเสร็จได้มีเวลาตรวจค้นอยู่ ๘ วัน ที่เจ้าเมืองได้ถางไว้บ้างแล้วก็มี แต่ที่ต้องไปถางเข้าไปใหม่ก็มีเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น การตรวจค้นจึงไม่ใคร่จะทั่วถึงนัก การที่ได้ทำครั้งนี้เปรียบเหมือนหักล้างถางพง ถ้าแม้มีผู้มีความรู้ในทางโบราณคดีขึ้นไปดูเมืองสุโขทัยอีกคราวหนึ่ง เชื่อว่าคงจะสะดวกขึ้นอีกเป็นอันมาก และคงจะได้เค้าเงื่อนประกอบเรื่องราวได้ดียิ่งขึ้นกว่าที่มีอยู่ในหนังสือนี้เป็นแน่ ที่จะได้กล่าวต่อไปนี้ เล่าไปตามที่ได้เห็นและตามความคิดความสันนิษฐานประกอบบ้าง พอเป็นโครงให้ผู้ชำนาญในทางโบราณคดีตีตรองวินิจฉัยต่อไป

เมืองสุโขทัยนี้ วัดตามกำแพงเมืองชั้นในคงได้ความว่า ด้านเหนือและด้านใต้ ๔๔ เส้น ๑๕ วาเท่ากัน ด้านตะวันออกและตะวันตก ๓๗ เส้น ๕ วาเท่ากัน ถ้าจะวัดไปโดยรอบกำแพงรวมเป็น ๑๖๔ เส้น กำแพงชั้นในนี้ได้ตรวจสอบเป็นแน่นอนแล้ว แต่กำแพงชั้นกลางกับชั้นนอกหาได้มีเวลาวัดสอบไม่ แต่เมื่อได้ตรวจดูทั่วแล้วสันนิษฐานว่า กำแพงชั้นในเป็นกำแพงแท้ ยังมีแสงที่ก่อเหลืออยู่บ้างบางแห่ง ชั้นกลางกับชั้นนอกเป็นหินดิน ตรวจดูในคำจารึกหลักศิลาของพระเจ้ารามคำแหงได้ความว่า “รอบเมืองสุโขทัยนี้ตีไปได้ ๓๔๐๐ วา” คิดลงเป็นเส้นได้ ๑๗๐ เส้น จึงสันนิษฐานว่ากำแพงชั้นในเป็นกำแพงเดิมครั้งพระเจ้ารามคำแหง ชั้นกลางชั้นนอกคงได้เพิ่มเติมขึ้นต่อภายหลัง ประตุมืองซึ่งกล่าวไว้ในหลักศิลามีสี่ช่องนั้น ก็ค้นพบทั้งสี่ช่อง แต่หน้าประตูออกไปที่แนวกำแพงชั้นกลาง มีบ่อมบังประตูอยู่ที่สี่ด้าน ซึ่งทำให้เข้าใจว่า เชนหินและคูชั้นกลางกับชั้นนอกนั้น น่าจะได้ทำขึ้นเมื่อตั้งใจรับศึกคราวใดคราวหนึ่ง^(๑) แล้วเห็นว่าเป็นการมั่นคงดีจึงเลยทิ้งไว้เช่นนั้น ถ้ามิฉะนั้นคงจะไม่ทำบ่อมบังประตู ซึ่งไม่ทำให้เมืองงามขึ้นเลย แต่ทำให้มันชั้นนั้นเป็นแน่ ถึงแม้ว่าในสมัยนี้ถ้าจะต้องตีเมืองเช่นนั้นก็จะไม่ใช่ตีได้ง่ายนัก

(๑) ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ส่วนที่ต่าง ๆ ซึ่งได้ไปตรวจดูนั้นมีเป็นอันมาก และตามความจริงได้ข้ามไปข้ามมาตามแต่จะค้นพบ ครั้นจะเล่าไปตามที่ไปก็จะเป็นรายวันไปก็จะพาให้ยุ่งนัก จึงได้คิดแบ่งออกเป็นตอน ๆ เก็บเรื่องราวของสถานที่ซึ่งอยู่ในจังหวัดใกล้เคียงกันไปรวมกันเข้าไว้ กล่าวเป็นตอนในกำแพงเสียตอนหนึ่ง นอกกำแพงแยกออกไปตามทิศ พออ่านเข้าใจง่ายขึ้น จะได้จับกล่าวถึงตอนในกำแพงเมืองก่อน

พอออกจากที่พักเข้าประตูเมืองด้านตะวันออกไปได้หน่อยถึงหมู่บ้านในเมือง (ซึ่งมีอยู่ ๓ หมู่บ้านด้วยกัน) บ้านนั้นตั้งอยู่ใกล้ตระพังทอง เป็นสระน้ำใหญ่อันหนึ่งในเมืองนี้ มีสระหรือตระพังสามแห่ง คือตระพังทองอยู่ด้านตะวันออก ตะพังเงินอยู่ด้านตะวันตก ตะพังสออยู่ด้านเหนือ วัดมหาธาตุเป็นศูนย์กลาง ในคำจารึกหลักศิลาพระเจ้ารามคำแหงก็มีกล่าวไว้ว่า “ในเมืองสุโขทัยนี้ มีน้ำตรพวงโพงสีไสกนิคดงกนิน้ำโขงเมื่อแล้ง” ดังนั้นจะกล่าวถึงตระพังเหล่านี้เอง แต่นอกจากตระพังทั้งสามนี้ นอกเมืองก็ยังมีอยู่อีกเป็นหลายแห่ง ซึ่งเห็นได้ว่าในเวลานั้นน้ำบริบูรณ์ และถ้าแม้ได้รักษาการเรื่องนี้ไว้แต่เดิมมาแล้ว เมืองสุโขทัยจะไม่ต้องทิ้งร้างเลย

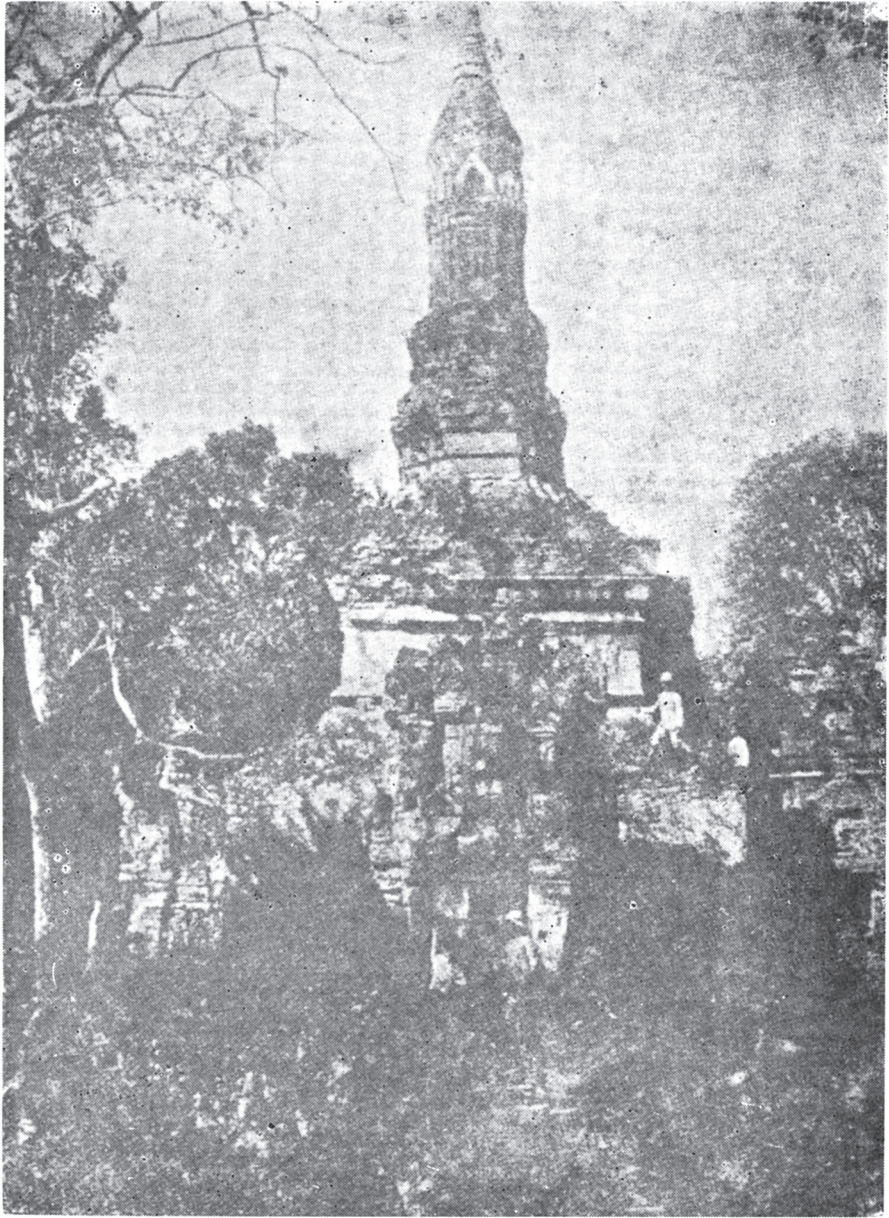
ที่ตระพังทองนั้นมีวัดเรียกว่าวัดตระพังทอง มีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ กลางตระพังมีเกาะ บนเกาะนั้นมีพระเจดีย์ใหญ่อยู่กลางองค์หนึ่ง มีพระเจดีย์บริวารอีก ๘ องค์ พระเจดีย์ใหญ่ยังพอเป็นรูปร่างอยู่ คือเป็นรูประฆัง ข้างล่างเป็นแลงข้างบนเป็นอิฐ พระเจดีย์บริวารนั้น ชำรุดเสียโดยมากแล้ว คูหาทางบางที่จะเป็นวัดไม่สู้สำคัญนัก และน่าจะไม่ใช่แก่นักด้วย ที่เกาะนี้ พระยารณชัยชาญยุทธ (ครุฑ) เจ้าเมืองสุโขทัยเก่า ซึ่งได้ออกบรรพชาเป็นสามเณรอยู่นั้น ได้มาสร้างกุฏิอาศัยอยู่ และในเวลาที่เขาไปวัดนั้นก็เห็นโบสถ์ ซึ่งสามเณรณชัยได้จัดการเรียรายและกำลังสร้างขึ้น

จากวัดตระพังทองไปคูวัดร้าง ซึ่งราษฎรเรียกกันว่าวัดใหม่ จะเป็นวัดใหม่มาครั้งไรก็ไม่ปรากฏ วัดนี้มีคูรอบ ภายในจังหวัดคุณนี้มีที่กว้าง ๑ เส้น ๘ วา ยาว ๓ เส้น คุณนี้คงจะเป็นสีมา (สังเกตว่าวัดโบราณมีคูทั้งนั้น คงจะถือสีมาน้ำเป็นของมั่นคง) ที่บนเกาะกลางนั้นมีวิหาร รูปร่างชอบกล ตั้งอยู่บนลานยกพื้นพื้นดินขึ้นไปประมาณ ๔ ศอก มีบันไดขึ้น ทั่ววิหารเป็นรูปสี่เหลี่ยมรี กว้าง ๖ วา ยาว ๑๕ วา มีเสาใหญ่ ๆ รูปกลมก่อด้วยแฉ่งแผ่นเล็ก ๆ ทางด้านตะวันออกและตะวันตก มีมุขเด็จ

ทางด้านตะวันออกหลายเสียแล้ว แต่ทางด้านตะวันตกยังเป็นรูปร่างเรียบร้อยดี ยัง
แลเห็นบัวที่ฐาน บนมุขเด็จมีพระปรารักษ์ย่อม ๆ ตั้งอยู่ หน้าตาเป็นมุขเด็จปราสาท
ที่วิหารด้านเหนือนอกแนวเสาออกมา มีผนังปูนเกลี้ยง ๆ ที่ผนังมีหน้าต่างช่องใหญ่ ๆ
รูปสี่เหลี่ยมเหมือนหน้าต่างโบสถ์สมัยปัจจุบันนี้ พอแลเห็นหน้าต่างก็เดาว่าเป็นชั้น
ใหม่ ครั้นพิจารณาดูพอจะสังเกตได้ ว่าผนังวิหารตลอดถึงเสาบุษบกที่มุขเด็จ และ
พระปรารักษ์ที่เป็นมุขเด็จนั้น เป็นของเพิ่มเติมขึ้นใหม่ทั้งสิ้น ก่อด้วยอิฐแผ่นใหญ่
เสริมขึ้นไปบนฐานแลงของเดิม ฐานซุกซีที่รองพระประธานก็เป็นชั้นที่เสริมขึ้นภาย-
หลัง แลเห็นได้ชัดเจนที่ตรงรอยต่อกับเสาเดิมไม่สนิท เป็นพยานอยู่ว่าทำคนละคราว
กัน พอจะเดาต่อไปได้ว่า วิหารนี้คงทิ้งร้างอยู่ แล้วมีผู้มาปฏิสังขรณ์ขึ้น คือตอนที่
ทำด้วยอิฐนั้น และโดยเหตุที่ไม่รู้จักนามวัด จึงได้เลยเรียกว่าวัดใหม่ต่อมา วัดนี้
พระยาอุทัยมนตรีได้ออกความเห็นว่าจะเป็นที่วังเดิม และวิหารนี้จะเป็นปราสาท
การที่คิดเช่นนั้นก็เพราะเห็นมุขเด็จนั้นเอง แต่ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เพราะตั้งแต่ได้คูวัง
ในเมืองโบราณมาหลายแห่งแล้ว ยังไม่เคยพบปราสาทราชฐานทำด้วยแลงหรืออิฐเลย
(ยกเสียแต่ที่กรุงเทพมหานครและลพบุรีซึ่งนับว่าเป็นสมัยใหม่กว่าเสียแล้ว) ข้าพเจ้าเชื่อ
ว่าปราสาทราชฐานอะไรคงจะทำด้วยไม้ทั้งสิ้น^(๑) วิหารวัดใหม่นั้นถ้าแม่จะเป็นปราสาท
ก็ดูซ่อมซ่อมเต็มที ทั้งที่ทางก็ดูไม่สู้เหมาะแก่การที่จะทำเป็นวังนัก จึงเข้าใจว่าน่าจะ
ได้ตั้งใจทำเป็นวัดมาแต่เดิม

จากวัดใหม่ได้ไปที่วัดซึ่งราษฎรเรียกกันว่า วัดตะกอนบ้าง วัดตากวนบ้าง
สงสัยว่าบางที่ที่ถูกจะเป็นวัดตระกวน (ผักบุง) เรียกตามชื่อภาษาเขมรซึ่งปรากฏอยู่
ว่า ได้ใช้อยู่ในเมืองสุโขทัยสมัยพระเจ้ากมรเตจอัครีธรรมิกราชาธิราชนั้น ที่วัด
ตระกวนนี้มีพระเจดีย์ใหญ่ตั้งโดดอยู่องค์เดียว กับมีโบสถ์อยู่ทางทิศตะวันออกด้วย
หลังหนึ่ง ที่นี้ไม่สู้มีอะไรประหลาดนักในส่วนพื้นที่ แต่ได้พบหัวมังกรทั้งอยู่หัวหนึ่ง
หน้าตาเป็นมังกรไทย ทำด้วยดินเผาเคลือบสีขาวมีลายคำอย่างสามสวรรคโลก เข้าใจ
ว่าคงจะใช้ครอบปลายราวบันไดเป็นเช่นบันไดนาค มีท่อนตัวต่อ ๆ ขึ้นไป จนถึง
ท่อนหางเป็นที่สุด ได้ความว่าหัวมังกรเช่นนี้ มีทั้งอยู่ตามวัดร้าง ๆ โดยมากมีขนาด

(๑) ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๕

พระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

ต่าง ๆ กัน จึงต้องเดาว่า คงจะใช้เป็นราวบันไดบ้าง เป็นเครื่องประดับอื่น ๆ บ้าง เช่นช่อฟ้า ใบระกา เป็นต้น

ต่อจากวัดตระกวนไปทางค่านเหนือ ห่างประมาณ ๑๐ เส้น มีศาลเทพารักษ์ใหญ่ ราษฎรเรียกกันว่าศาลตาผ้าแดง เป็นรูปปราสาท ก่อด้วยศิลาแดงก้อนแข็ง ๆ เหมือนปราสาทหินที่พิมายและลพบุรี เครื่องบนพังลงมาเสียหายหมดแล้ว แต่เห็นได้ตามรูปว่าคงทำเป็นยอดปราสาท ก่อด้วยแลงล้วนไม่ได้ใช้เครื่องไม้เลย ด้านหน้ามีมุขยาวออกมา แล้วมีบันไดใหญ่สำหรับขึ้นไปบนศาล ซึ่งตั้งอยู่บนฐานบัวสูง ด้านหลังทลายเสียแล้ว แต่สังเกตดูว่าคงมีมุขเหมือนกัน แต่ไม่ยาวเท่าด้านหน้า ตัวหลังกลางนั้นมีย่อมุมไม้สิบสองยังแลเห็นได้ชัดอยู่ ตรวจดูในที่ใกล้โดยรอบ ไม่พบชิ้นอะไรอื่นอยู่ใกล้เคียงจนชั้นระเบียงหรือคอกก็ไม่มี จึงนึกเดาว่าคงจะไม่ใช่เทวสถานที่ใช้เป็นโบสถ์พราหมณ์ คงจะเป็นศาลเทพารักษ์ เช่นศาลพระเสื้อเมืองทรงเมือง เชื่อว่าคงจะเป็นของสำคัญและเป็นที่น่าถือในกรุงสุโขทัยโบราณ จึงได้ทำเน้นหนาและด้วยฝีมืออันประณีตเช่นนั้น^(๑)

ต่อนี้ได้ไปที่วัดกลางเมือง ซึ่งเรียกกันว่าวัดใหญ่บ้าง วัดมหาธาตุบ้าง ที่วัดนี้ได้ตรวจเที่ยวไปเที่ยวมาหลายครั้ง กว่าจะจับเรื่องราวลงร่องรอยเรียบร้อยดี เพราะเป็นวัดใหญ่และมีการก่อสร้างอยู่ในนี้มาก พระเจดีย์วิหารต่าง ๆ และกุฎเล็กกุฎน้อยนับไม่ถ้วน พระพุทธรูปก็มีทุกท่าทุกทาง นั่งยืนนอน ชั้นสำคัญที่สุดในวัดนี้ คือพระมหาธาตุเจดีย์ สูงตระหง่านอยู่กว่าสิ่งอื่น ทำยอดเป็นปราสาทชะลูดเรียกว่ามณีและแปลกนัยน์ตานักหนา^(๒) มีฐานเป็นชั้น ๆ ลงมาจนถึงลานบน ซึ่งมีบันไดขึ้นอย่างพระปรางค์วัดอรุณ แต่บันไดปรักหักพังเสียสิ้นแล้ว ที่ลานชั้นบนเป็นเช่นวิหารทิศทั้งสี่ด้าน ที่ซุ้มมีลายจำหลักงาม ๆ มาก ทั้งที่ฐานพระมหาธาตุเองก็มีลวดลายจำหลักไว้อย่างวิจิตร ด้านตะวันออกแห่งพระมหาธาตุเจดีย์มีวิหารหลวงแก้วห้อง^(๓) ใหญ่ยาวมาก ขนาดวิหารพระพุทธรชินราชเมืองพิษณุโลก หรือจะเชิงกว่าเสียอีก เสาทำด้วยแลงก้อนแข็ง ๆ มีเป็นสี่แถว วิหารนี้เดิมเป็นที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี ซึ่งได้เชิญลงมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดสุทัศน์อยู่จนทุกวันนี้ คิดดูว่าเมื่อพระศรี-

(๑) คู่มือหมายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๕

(๒) คู่มือหมายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๕

(๓) สิบเอ็ดห้อง เป็นที่ตั้งพระหอกทอง เป็นที่คนนั่งห้าห้อง

ศากยมุนีประดิษฐานอยู่ในวิหารหลวงวัดมหาธาตุนี้ คงจะแลดูงามเป็นสง่ายิ่งนัก เพราะประการหนึ่งวิหารนั้นยาวพอที่จะยืนพิศดูพระได้เต็มพระองค์ และอีกประการหนึ่งพระองค์จะตั้งอยู่เดี่ยว ๆ เพราะฉะนั้น คงจะดูได้ดีกว่าที่จะดูที่วัดสุทัศน์เดี่ยวนี้ วิหารที่วัดสุทัศน์ส่วนยาวไม่พอประการหนึ่ง และพระก็ประดิษฐานไว้สูงนักอีกประการหนึ่ง เพราะฉะนั้นเมื่อเข้าไปดูทำให้เสียงหายไปเป็นอันมาก

วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยนั้น เห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญอย่างยิ่ง มีกำแพงและคู ล้อมรอบ เขตวัดกว้าง ๕ เส้น ยาว ๕ เส้น ๔ วา มีสระใหญ่อยู่ ๓ สระ มีสระเล็ก อีกหลายสระ ถ้าจะเปรียบกับกรุงทวารวดีก็คงเป็นอย่างวัดศรีสรรเพชญ์ ติดอยู่กับวัง ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปภายหลัง วัตนนี้เข้าใจว่าคงจะเป็นวัดเก่า ตรวจดูคำจารึกหลักศิลา ของพระเจ้ารามคำแหง มีข้อความอยู่ว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหารมีพระพุทธรูป ทอง มีพระอัฐฐารศ มีพระพุทธรูป มีพระพุทธรูปอนนใหญ่มีพระพุทธรูปอนนราม มีพิหารอนนใหญ่ มีพิหารอนนราม มีปุครุมีสังฆราช มีเถร มีมหาเถร” ดังนี้ ดูก็น่า จะสันนิษฐานว่ากล่าวถึงวัดมหาธาตุนี้ “พิหารมีพระพุทธรูปทอง” นั้น น่าจะเป็นวิหาร หลวงซึ่งประดิษฐานพระศรีศากยมุนี “พระอัฐฐารศ” นั้นแปลว่าพระยืนซึ่งมีอยู่ใน วิหารในวัดมหาธาตุหลายองค์ “พระพุทธรูปอนนใหญ่ พระพุทธรูปอนนราม (งาม)” หรือ “พิหารอนนใหญ่ พินหารอนนราม” นั้นก็มีอยู่มาก แต่ข้อที่ท่านพวกปุครุ สังฆราช เถรและมหาเถร จะได้มีอยู่ในวัดนี้บ้างหรือไม่นั้น เป็นอันเหลือเถา^(๑)

ในหลักศิลาของพระเจ้ากมรเตมยอัครีธรรมิกราชาธิราช มีกล่าวถึงการหล่อ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่าพระองค์ ทรงกระทำมหารกรรม การฉลองพระนั้นแล้ว ประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบูรพทิศด้านพระมหาธาตุนี้ แต่ในเรื่องนี้จะได้กล่าวถึง ต่อเมื่อเล่าถึงเรื่องวัดสังฆาวาสต่อไป

อนึ่ง วัดมหาธาตุนี้ราษฎรนับถือกันว่าเป็นที่สำคัญนัก เพราะกล่าวว่าเป็นที่ พระร่วง (นายส่วยน้ำ) ได้มาทรงผนวชอยู่ ยังมีสิ่งที่ชี้เป็นพยานกันอยู่ คือขอมคำดิน ซึ่งตามนิทานว่าคำดินมาแต่นครธม มาไหลขึ้นในลานวัดกลางเมืองสุโขทัยเพียง แค่ออก เห็นพระร่วงซึ่งผนวชเป็นภิกษุกวาดลานวัดอยู่ ขอมไม่รู้จักจึงถามหาพระร่วง พระร่วงก็บอกมาให้ขอมคอยอยู่ก่อน จะไปตามพระร่วงมาให้ ภายหลังขอมก็เลยกลาย

(๑) ดูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ซุ้มพระปราสาทพระมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

เป็นศิลาติดอยู่ที่ลานวัดนั้นเอง ก่อนศิลาซึ่งสมมุติเรียกกันว่าขอมคำคิน^๕ อยู่ในลานพระมหาธาตุข้างค้ำน้ำใต้ ที่ยังแลเห็นได้นั้นเป็นรูปมน ๆ คล้ายหัวไหล่นคน ถ้าแม่ต่อศิระชะเข้า ก็พอจะดูคล้ายรูปคนโผล่ขึ้นมาจากดินเพียงหน้าอกได้ ศิลา^๖นั้นเบียดอยู่กับฐานพระเจดีย์องค์หนึ่ง แต่บัดนี้พระเจดีย์นั้นพังเสียมากแล้ว จึงเห็นศิลานั้นได้ถนัด เมื่อแรกเห็นอยากจะทำอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่เมื่อได้พิจารณา^๗ดูแล้วจึงเห็นว่า^๘เป็นศิลาเกลี้ยง ๆ อยู่ ยิ่งเป็นที่น่าพิศวงยิ่งขึ้น ว่าเหตุไฉนจึงเอาก่อนศิลาเช่นนี้มาฝังไว้ในที่นี้ อย่างไร ๆ ก็เชื่อว่าไม่ใช่ศิลาที่เกิดอยู่ในพื้นที่นั้นเอง เพราะที่อื่น ๆ ก็ไม่เห็นมีก่อนศิลาเช่นนี้^๙ จึงต้องเข้าไปว่ามีผู้นำมาปักไว้ จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่าเอามาปักไว้ทำไม นี่ก็อยากจะทำว่ามาปักไว้ทำหลักเมือง เพราะที่ตรงนั้นก็ดูเป็นที่เกือบจะกลางเมือง การที่เข้าไปอยู่ในเขตวัดเช่น^{๑๐}นี้ก็มีหนทางที่อาจจะเป็นไปได้ทางหนึ่ง คือพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ใดองค์หนึ่งจะใคร่สร้างวัดที่ไว้พระมหาธาตุเลือกได้ที่เหมาะสมกลางเมือง จึงสร้างลงไปริมหลักเมืองซึ่งไม่เป็นข้อขัดข้องประการใด เช่นที่เมืองเชียงใหม่หลักอินทขิลบัดนี้^{๑๑}ก็อยู่ในเขตวัดเจดีย์หลวง แปลความว่าหลักตั้งอยู่ก่อน วัดตามไปภายหลัง ที่นี้ก็อาจจะเป็นไปได้เช่นเดียวกัน แต่ทางทิศเหนือวัดมหาธาตุริมวัดที่เรียกกันว่าวัดชนะสงครามนั้น มีสถานอันหนึ่งซึ่งราษฎรเรียกว่าศาลกลางเมือง ได้แต่งให้พระวิเชียรปการไปตรวจดูก่อน บอกว่าเข้าใจว่าจะเป็นหลักเมือง ครั้นไปดูเองภายหลังก็ลงเนื้อเห็นด้วย คือมีเป็นเนินอยู่เฉย ๆ ก่อน แต่ครั้นให้นางและซุกลงไป จึงได้เห็นท่าทางพอเดาได้ ว่ามีเสาแดงตั้งขึ้นไปทั้ง ๔ มุข มีมุมละ ๒ เสา ซ้อนกันเป็น ๒ ชั้น ที่ตรงกลางเนินมีหลุมซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นหลุมที่ฝังนิมิต ในหลุมนั้นมีศิลาแผ่นแบนทั้งอยู่แผ่นหนึ่ง แต่แตกแยกเป็นสองชิ้น ตรวจดูศิลานั้นก็แลเห็นเป็นลายอะไรเลื่อน ๆ จึงเหลือที่รู้ได้ว่าเป็นอะไร บางทีจะเป็นแผ่นศิลาที่ลงทองของเมืองก็ได้ แต่ถูกซุกซำรุดและถูกฝนชะจนลายหรืออักษรลบเลือนไปเสียสิ้นแล้ว

รูปร่างสถาน^{๑๒}ที่นี้เดิมคงมีหลังคาเป็นสี่เหลี่ยม และมีเพิงรอบ ดังสันนิษฐานได้ตามเสาที่เหลืออยู่ ท่าทางก็ที่จะเป็นหลักเมืองได้ แต่ถึงแม้ที่นี้จะเป็นหลักเมือง ก็ยังไม่ลบล้างข้อความที่สันนิษฐานเรื่องศิลาขอมคำคิน คืออาจที่จะเดาต่อไปว่า ครั้นเมื่อได้สร้างวัดมหาธาตุลงที่ริมหลักเมืองเดิมแล้ว ท่านต้องการจะขยายลานให้กว้างออกไป และต้องการทำการโยธาต่าง ๆ ในวันนี้ ท่านจะเกิดรู้สึกขึ้นมาว่า การที่หลักเมืองมาอยู่

ตรงนั้นก็คิดอ่านย้ายไปไว้เสียแห่งอื่นให้พ้น แต่หลักศิลาที่ปักไว้เป็นเครื่องหมาย
 เติมนั้นท่านไม่ได้ย้ายไป เพราะตัวหลักไม่เป็นของสำคัญ สำคัญอยู่ที่นิมิตต่างหาก
 หลักเป็นแต่เครื่องหมายให้ปรากฏว่าฝั่งนิมิตไว้ตรงไหนเท่านั้น เมื่อท่านได้ขุดเอานิมิต
 ไปฝังไว้ที่แห่งอื่นแล้ว หลักนั้นก็เป็นหลักเหลว ๆ อยู่ลอย ๆ ไม่เป็นหลักเมืองอีกต่อไป
 การที่คิดไปว่าหลักเมือง คือหลักศิลาหรือไม้ที่ปักให้แลเห็นปรากฏอยู่นั้นเห็นว่าเป็น
 การเข้าใจผิดเพราะได้ยินเรียกว่า “หลักเมือง ๆ” ก็เลยจับเอาคำหลักนั้นมาถือนั่นว่า
 หลักเมืองจำจะต้องเป็นหลักทำด้วยไม้หรือศิลาปักแต่อยู่ ตามความจริง “หลัก”
 ไม่ได้แปลได้เฉพาะแต่ว่าเสา “หลัก” จะแปลว่ามั่นก็ได้ เช่นคำที่เรียกว่าผู้^{๕๕}มั่นผู้^{๕๖}
 เป็นหลักไม่ได้หมายความว่าผู้^{๕๗}นั้น ๆ เป็นเสาเลย หมายความว่าเป็นคนสำคัญมั่นคง
 ต่างหาก ถ้าแม้จะเกิดเป็นปัญหาขึ้นว่า ไหน ๆ ท่านจะย้ายหลักเมืองสุโขทัยกันทั้ง
 แล้ว ท่านจะชะลอเสาศิลาที่หมายไปด้วยไม้ได้หรือไม่ หรือ ต้องตอบว่าก็งัดแต่ก่อนข้าง
 จะลำบาก เพราะศิลาขอมคำดินนั้นไม่ใช่เล็ก โตกว่าอ้อมที่ยังฝังอยู่ในดินเดี่ยวนั้นราว
 ๒ ศอก ในกาลบัดนี้ปลายอยู่เพียงเสมอพื้นดิน แต่พิจารณาดูเห็นรอยถูกต่อยมาก
 พระยาอุทัยมนตรีสืบได้ความมาจากคนชราที่อยู่ใกล้ที่นั้นว่า ได้เคยเห็น “ขอม” นั้น
 สูงพื้นดินขึ้นมากกว่าศอก และได้ความว่าชาวเมืองพอใจต่อยเป็นชั้นเล็ก ๆ ไปฝนเข้า
 กับยา นิยมกันว่ามียรสทั้งเปรี้ยวทั้งหวานทั้งเค็ม เป็นยาอย่างประเสริฐนัก ว่าแก้โรครภัย
 ต่าง ๆ ได้สารพัด ได้นิยมนำมาเช่นนี้ช้านานแล้ว ยังมาตอนหลังผู้มาเที่ยวชอบต่อย
 ชั้น “ขอม” ไปเป็นที่ระลึกอีก และ “ขอม” นั้นก็เป็นศิลาแดงต่อยง่าย เพราะฉะนั้น
 “ขอม” จึงเหลืออยู่น้อยเท่านั้น แต่บัดนี้ผู้ว่าราชการเมือง ได้ประกาศห้ามมิให้ผู้ใดผู้
 หนึ่งต่อยหรือทำอันตรายศิลา^{๕๘}นั้นอีกแล้ว จึงพอจะเป็นที่หวังได้ว่าคนที่จะไปเมือง
 สุโขทัยต่อ ๆ ไปในกาลเบื้องหน้าคงจะยังได้ดู “ขอมคำดิน” ศิลา^{๕๙}นี้เดิมจะสูงพื้นดิน
 เท่าไรก็เหลือเถา เพราะไม่ทราบว่าได้ต่อยกันมาสักกี่สิบปีแล้วแต่อย่างไร ๆ ก็คง
 เป็นศิลาแท่งใหญ่มากอยู่ และการที่จะถอนขึ้นและชะลอไปจากที่นั้นหน้าที่ท่านจะเห็น
 ว่าความลำบากจะไม่สมกับเหตุ ท่านจึงทิ้งไว้ให้คนภายหลังแต่งเรื่องราวประกอบ
 จนวนิจิตรพิศดารหนักหนา ยังมีเหตุอื่น ๆ อีกที่ทำให้สันนิษฐานว่า “ขอม” เป็นเสา
 หลักเมืองเดิม คือพิจารณาดูรูปพรรณ^{๖๐}ฐานก็ดูสมควร นึกดูถึงเสาหลักเมือง
 อื่น ๆ ที่ได้เห็นมาแล้วก็ดูขนาด ๆ กัน และการที่ชาวเมืองนับถือว่าศิลา^{๖๑}นั้นฝนกิน

ขอมดำดิน ในลานวัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย

เป็นยาวิเศษ ก็คงจะเป็นพยานขึ้นอีกประการหนึ่ง เพราะหลักเมืองที่เมืองอื่นๆ ก็มักนิยมว่ารักษาโรคภัยไข้เจ็บได้ต่างๆ เช่นหลักเมืองนครราชสีมาเป็นต้น ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้นก็เห็นแต่ความเห็นส่วนตัว แล้วแต่ท่านผู้ชำนาญในโบราณคดีจะวินิจฉัย^(๑)

ที่ริมวัดมหาธาตุทางค้ำตะวันออก มีที่คินว่างเปล่าอยู่แปลงหนึ่ง เป็นรูปสี่เหลี่ยมรี ทางค้ำเหนือกับค้ำใต้ มีเทินคินและมีคูต่อไปประจบกับคูวัดมหาธาตุเป็นอันเดียวกัน ค้ำตะวันตกที่ติดกับวัดมหาธาตุนั้น มีกำแพงแต่ไม่มีคู ค้ำตะวันออกมีคู คูค้ำเหนือและใต้นั้นยาวต่อไปจนจดคูวัดค้ำตะวันตก เข้าใจว่าน้ำในสระ พังทองค้ำตะวันออก กับสระพังเงินค้ำตะวันตก จะมีทางไขให้เดินเข้าคูวัดกับที่แปลงก่อนนั้นได้ตลอด วัดกับที่แปลงตะวันออกนี้จึงเป็นเกาะอยู่ คูค้ำสกัดตะวันออกตะวันตกยาว ๕ เส้น ๔ วาเท่ากัน ค้ำเหนือค้ำใต้ยาว ๑๒ เส้น อยู่ทางเขตวัด ๕ เส้น ทางต่อมาอีก ๗ เส้น เพราะฉะนั้นที่แปลงต่อวัดออกมานั้นกว้าง ๕ เส้น ๔ วา ยาว ๗ เส้น ในนั้นมีสระใหญ่ถึง ๒ สระ และมีฐานสี่เหลี่ยมอยู่อันหนึ่ง กว้าง ๑๒ วา ๓ ศอก ยาว ๒๐ วา สูงพื้นดินประมาณ ๒ ศอกคืบหรือ ๓ ศอก ทางค้ำเหนือยังแลเห็นบัวคว่ำบัวหงาย แต่ค้ำอื่น ๆ คินพูนขึ้นมาเสียมาก แลหลายเสียแล้วด้วย นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรอีกเว้นแต่ที่แผ่นดินเกลี้ยง ๆ จึงสันนิษฐานว่าที่ดินแปลงนี้คงไม่ใช่ของวัดมหาธาตุ เพราะถ้าเป็นที่นี้ในเขตวัด ที่ไหนจะเว้นมีพระเจดีย์ วิหารอะไรสักอย่างหนึ่ง ถึงแม้แต่เดิมจะไม่มีอยู่ ก็น่าจะต้องมีผู้ใดมาสถาปนาสร้างเพิ่มเติมขึ้นให้รกเช่นที่วัดโบราณอื่น ๆ แม้ที่วัดมหาธาตุนั้นเอง ภายในพื้นที่แปลงตะวันตกนั้นก็ยังมีเจดีย์วิหารชั้นเล็กชั้นน้อยเรียงรายระกะไปจนเดินหลักแทบไม่พ้น ถ้าแม้จะสันนิษฐานว่าฐานในแปลงตะวันออกนี้เป็นวิหาร ก็ควรที่จะมีสิ่งไรเป็นร่องรอยพอให้เป็นที่สังเกตบ้าง นี้ไม่มีอะไรเลย แนวผนังก็ไม่เห็นเสาตีหรือเสาหลายก็ไม่เห็น แม้แต่กองแลงหรืออิฐปนอะไรสักกองหนึ่งก็ไม่เป็นลานเกลี้ยงอยู่เฉย ๆ จึงทำให้สันนิษฐานว่า ฐานนี้คือลานปราสาท และปราสาท นั้นทำด้วยไม้ ใช้เสาตั้ง ไม่ใช่ปักลงไปในดินจึงไม่มีอะไรเหลืออยู่เลย และที่แปลงตะวันออกนี้ ทั้งแปลงกว้าง ๕ เส้น ๔ วา ยาว ๗ เส้นนั้น คือพระราชวังของพระเจ้ากรุงสุโขทัย ถ้าไม่ใช่วังก็ไม่ทราบว่าจะเป็นอย่างไรได้อีก

(๑) คูอธิบายเลข (๖) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ยังมีสถานที่ภายในกำแพงเมืองซึ่งควรดูอยู่อีกแห่งหนึ่ง คือสถานที่ราษฎรเรียกว่าวัดศรีสวาย อยู่ใกล้วัดมหาธาตุไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ที่นี้มีคูรอบและมีกำแพงก่อด้วยแลงแท่งเชื่อง ๆ ในนั้นมีเป็นปรางค์อยู่ ๓ ยอด แต่แยก ๆ กันอยู่เป็น ๓ หลัง หลังกลางฐานสี่เหลี่ยม ด้านละ ๓ วา สูง ๑๐ วา หลังข้าง ๆ สองหลังเท่ากัน ฐานสี่เหลี่ยมด้านละ ๑๐ ศอก สูง ๖ วา รูปปรางค์นั้นเป็นอย่างเทวสถาน ๓ ยอดที่ลพบุรีมีลวดลายอย่างทำนองนั้น คือเป็นรูปพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ และรูปนารายณ์ปางต่าง ๆ ที่ช่องผนังข้างล่างเดิมมีรูปพระนารายณ์ขึ้นไว้ แต่เมื่อไปคูนนั้นลวดลายเสียแล้วยังคงเห็นได้แต่เป็นเงา ๆ อยู่ที่พื้นผนัง ไม่แลเห็นเป็นสีกร แต่เห็นได้ว่าถือจักรมือหนึ่ง ราษฎรผู้เฒ่าได้เล่าว่า ได้เคยเห็นเป็นรูปสีกร ต่อหน้าปรางค์ใหญ่มีโบสถ์มีผนังทึบเจาะช่องแสงสว่างเป็นรูปลูกกรงไว้เป็นช่อง ๆ มีประตูเข้าทางด้านตรงหน้า ๑ ประตู ด้านข้าง ๆ ละประตู รวม ๓ ช่อง กรอบประตูข้างบนทำด้วยศิลาดำทั้งแท่ง แผ่นหนึ่ง ๆ กว้าง ๑ ศอก ยาว ๓ ศอกคืบ หนาประมาณ ๖ นิ้ว ประตูด้านข้างมีแห่งละแผ่น แต่บนประตูด้านตรงหน้าพาดเรียงกันถึง ๔ แผ่น เมื่อเข้าไปในโบสถ์แล้วแลเห็นทางเข้าไปในปรางค์ได้มองเข้าไปเห็นหลักไม้ปักอยู่ ๒ หลัก ทำทางคูเหมือนที่หนึ่งพระยายืนชิงช้าจึงสันนิษฐานว่าที่นี้คงเป็นโบสถ์พราหมณ์ และผู้เป็นตัวแทนพระเป็นเจ้าในพิธีราเชนงและไถยมพวายนั้น คงนั่งในปรางค์นั่นเอง ค้นไปค้นมากก็เผชิญไปพบศิลาทำเป็นรูปพระสยมภูทั้งอยู่อันหนึ่ง ซึ่งดูเป็นพยานชั้นอีกชั้นหนึ่ง ว่าวัดศรีสวายนี้คือโบสถ์พราหมณ์ (๑)

นอกจากสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนนั้นก็ไม่มีอะไรที่สลักสำคัญในเขตกำแพงเมืองสุโขทัยอีก ถ้าแม้จะยังมีอยู่ก็ต้องเข้าใจว่าอยู่ลึกลับมาก จึงยังไม่ได้ค้นพบแก่นง่อนบ้างเลย บัดนี้จะได้กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ นอกกำแพงเมืองต่อไป

วัดศรีสวาย เมืองสุโขทัย

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๕

(๑) การที่ช่างเทินดินนอกกำแพงเมืองอีกสองชั้น มีเค้าเงื่อนในเรื่องพงศาวดารที่จะสันนิษฐาน ว่าทำขึ้นต่อเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อเตรียมสู้ศึกหงสาวดีด้วยถึงสมัยนี้เกิดมีปืนใหญ่ใช้รบพุ่ง และมีฝรั่งโปรตุเกสรับราชการ จึงทำช่างเทินดินกันทางปืนใหญ่

(๒) พระราชมณฑิยร์ที่พระเจ้าแผ่นดินแต่โบราณเสด็จประทับแม่ที่เมืองนครหลวงของขอมก็สร้างเป็นเครื่องไม้ทั้งนั้น ในพระนครศรีอยุธยา ก็เช่น นั้น ปราสาทสร้างด้วยศิลาหรือก่ออิฐเป็นแต่ที่ทำพระราชพิธี พระราชมณฑิยร์เป็นตึกก่ออิฐฟุ้งสร้างขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

(๓) ปรากฏศิลาแลงแห่งนี้ ตรวจต่อมาทราบว่าเป็นที่ประดิษฐานรูปพระอิศวรทางมุขหน้า รูปพระนารายณ์ทางมุขหลัง เทวรูปหล่อทั้ง ๒ องค์นั้นเห็นจะเชิญลงมากรุงเทพฯ ๗ เมื่อรัชกาลที่ ๑ พร้อมกับพระพุทธรูปศรีศากยมุนีที่วัดสุทัศน์ เดิมเอาไว้ในเทวสถานที่มีริมเสาชิงช้า ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรด ๗ ให้ย้ายมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานคือองค์ใหญ่กว่าเพื่อนที่อยู่คู่ต้น ในพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ฟังสังเกตได้ว่าลักษณะภาพเป็นแบบครึ่งสมัยสุโขทัยทั้ง ๒ องค์

(๔) พระเจดีย์รูปทรงอย่างพระมหาธาตุเมืองสุโขทัย ชอบสร้างแต่ในสมัยสุโขทัยสมัยเดียว เมื่อมาถึงสมัยอยุธยาคิดเอาแบบพระสถูปลังกากับพระเจดีย์สุโขทัยนั้นประสมกัน จึงเกิดมีพระเจดีย์เหลี่ยมเช่นที่สร้างในวัดพระเชตุพนในกรุงเทพฯ ๗ นี้ ผู้ศึกษาโบราณคดีได้คิดค้นกันมาช้านาน ว่ารูปทรงพระเจดีย์สุโขทัยนั้นจะได้แบบมาแต่ไหน ฟังได้เค้าเงื่อนใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ด้วยเห็นรูปปรากฏอยู่ในหนังสือพิมพ์อัลลัสเตรตติคลอนดอน นิวส์ ว่ามาแต่แบบพระเจดีย์ในเมืองจีนซึ่งสร้างสำหรับบรรจุนิสาตุ จึงสันนิษฐานว่าชะรอยพระเจ้ารามคำแหงมหาราช จะได้แบบพระเจดีย์จีนมาทรงพระราชดำริแก้ไขให้เข้ากับกระบวนช่างของไทย จึงเกิดแบบพระเจดีย์สุโขทัยขึ้น

(๕) ตรวจดูต่อมาก็ไม่พบที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ในวัดมหาธาตุนี้พระอุโบสถที่มีอยู่ก็เห็นได้ว่าเป็นของสร้างเพิ่มเติมขึ้นต่อชั้นหลัง สันนิษฐานว่าพระสงฆ์เห็นจะ

อยู่วัดต่างหาก ซึ่งสร้างขึ้นใกล้ ๆ วัดมหาธาตุเช่นเดียวกับวัดมหาธาตุที่เมืองนครศรีธรรมราช เดิมพระสงฆ์อยู่วัดต่างหาก มีทั้ง ๔ ทิศพระมหาธาตุ

(๖) ศิลาขอมตำดินนี้ ต่อมาต้องย้ายเอามารักษาไว้ที่ศาลากลางเพราะคนยังลักต๋อยเอาไปทำยาหรือทำเครื่องราง เดี่ยวนี้เหลืออยู่เล็กกว่าที่ทรงพรรณาในพระราชนิพนธ์มาก

(๗) วัดศรีสวายเดิมเป็นเทวสถานเป็นแน่ นามเดิมเห็นจะเรียกว่า “ศรีศิวายะ”

ตอนที่ ๖

เมืองสุโขทัย..... “เขืองตวนนตก”

ก่อนที่จะออกตรวจสถานที่จำจะต้องอ่านหนังสือก่อน ว่ามีที่แห่งใดบ้างควรจะต้องค้น จับค้นเป็นทิศ ๆ ทั่วไป บัดนี้จับทางทิศตะวันตกก่อน ตามอย่างพระเจ้ารามคำแหง ในคำจารึกหลักศิลาของพระราชาองค์นี้ มีข้อความกล่าวไว้ว่า “เขืองตวนนตกเมืองสุโขทัยนี้มีอรณัญญิก^(๑) ฟุขุรรมคำแหงทำโอยทานแก่พระมหาเถรสังฆราชปราชญรยนจบปฏิภกไตร หววกักกว่าปุครูในเมืองนี้ทุกคน ลูกแต่เมืองศรีธรรมราชมา ในกลางอรณัญญิกมีพิหารอนนหนึ่งมนใหญ่สูงงามนัก มีพระอรุฐฐารคอนนหนึ่งลูกยีน” ครั้นตรวจดูในคำแปลหลักศิลาสุโขทัยที่ ๒ คงได้ความต่อไปว่า วัดที่สร้างขึ้นให้เป็นที่พักพระมหาสามีสังฆราชนั้นได้สร้างขึ้นในป่ามะม่วงอันมีอยู่ทางทิศประจิมเมืองสุโขทัย ได้ความพอเป็นเค้าไว้เท่านั้นก่อน แล้วจึงได้ออกตรวจค้นหาสถานที่ต่าง ๆ ทั่วไป จะได้เล่าตั้งแต่ใกล้เมืองออกไปหาที่ห่าง

สถานที่ทางทิศตะวันตกที่อยู่ใกล้เมืองที่สุดก็คือวัดป่ามะม่วง ออกจากเมืองทางประตูด้านตะวันตก พอพ้นคูเมืองชั้นนอกไปมีถนนถมขึ้นมาทำนองถนนพระร่วงไปตลอดจนถึงวัดป่ามะม่วง ถนนนี้คงจะได้ทำเมื่อครั้งพระสังฆราชมาอยู่ ที่วัดนั้นมีอุโบสถหลังหนึ่ง เสาเป็นแลงแท่งกลม ๆ ซ้อนกันดูท่าทางแน่นหนา ต่ออุโบสถไปทางตะวันตกมีฐานยกสูงขึ้นมีบัวรอบตัว ฐานนี้รูปเป็นสี่เหลี่ยมราว ๓ วาจัตุรัส มีเสาดังขึ้นไปทั้งสี่มุม เป็นเสาสี่เหลี่ยมประมาณ ๒ ศอกจัตุรัส บนฐานนี้มีกากอิฐปูนกองอยู่ สันนิษฐานว่าเป็นมณฑปมีพระปรารภอยู่ในกลางโบสถ์นั้นติดกับมณฑป เพราะที่ผนังนั้นยังแลเห็นหลังคาระเบียงอยู่ ทั้งสองข้างมณฑปนั้นก่อด้วยอิฐ แต่โบสถ์ใช้แลง เพราะฉะนั้นเข้าใจว่าไม่ได้ทำในคราวเดียวกัน มณฑปนั้นคงได้ทำต่อเข้าไปภายหลัง แต่อย่างไร ๆ ก็ดูน่าเชื่อ ว่าวัดป่ามะม่วงที่กล่าวถึงในหลักศิลาที่ ๒ นั้นคงจะอยู่ที่นี้ เพราะถ้าที่นี้ไม่ใช่ที่สำคัญ เหตุไฉนจะมีถนนมันคงตรงออกมาจากเมืองเช่นนั้น ต่อที่ตรงนี้ไปถนนก็หมด ถ้ามายังมีต้นมะม่วงเหลืออยู่บ้างหรือไม่ ได้ความว่าไม่มีจึงเข้าใจว่ามะม่วงเดิมนั้นก็คงจะเป็นมะม่วงบ้าน คือเอาไปปลูกที่นี้คงจะ

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๖

ได้ปลุกไว้แล้วแต่ครั้งพระเจ้ารามคำแหง เพราะในคำจารึกหลักที่ ๑ นั้น มีกล่าวถึง
 มะม่วงอยู่หลายแห่ง และคงจะได้ใช้ที่ป่ามะม่วงนี้เป็นที่ประพาสทรงพระสำราญของ
 พระราชากรุงสุโขทัย ต่อมาจนถึงพระเจ้ากมรเตจอัครีธรรมิกราชก็โปรดปรานมาก
 เมื่อตรัสสั่งให้นายช่างหล่อรูปพระนเรศวร พระมเหศวร พระวิศณุกรรม รูปพระ-
 สุขเมศวรดาบส พระศรีอารีย์ ทั้ง ๕ รูปนี้ ก็ได้ให้ไปประดิษฐานไว้ในหอเทวาลัย-
 มหาเกษตรพิมาน “เป็นที่พุทธบูชา ณ ตำบลป่ามะม่วง” เพราะฉะนั้นเมื่อได้ตรัสให้
 ไปอาราธนาพระมหาสามีสังฆราชกับพระสงฆ์บริวารมาแต่นครจันทระเขตในลังกาทวีป
 จะจัดที่พักให้สำราญ จึงทรงพระดำริถึงป่ามะม่วง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นที่โปรดอยู่แล้วนั้น
 และมีรับสั่งให้สร้างกุฏิวิหารเสนาสนะขึ้นเรียบร้อย ภายหลังเมื่อพระสังฆราชมาจำพรร-
 ษาอยู่แล้ว เกิดทรงพระศรัทธาขึ้นมาเสด็จออกผนวช ก็ได้เสด็จไปจำพรรษาอยู่ที่วัด
 ป่ามะม่วงนั่นเอง ตั้งมีข้อความแจ้งอยู่ในคำแปลหลักศิลาเมืองสุโขทัยที่ ๒ นั้นแล้ว
 มีปัญหาอยู่ข้อหนึ่ง คือในคำแปลหลักศิลานั้นมีกล่าวไว้ว่า “พระองค์จึงรับสั่งให้ศิลปิน
 นายช่าง ปลุกกุฏิวิหารระหว่างป่ามะม่วงอันมีในทิศประจิมเมืองสุโขทัย นายช่างได้
 ทำที่ราบคาบปราบภูมิภาคเสมอแล้ว เททรายเกลี่ยตามที่ตั้งตามทางราวกับพระวิศณุกรรม-
 มาณฤมิตก็ปานกัน” ดังนี้ ดูตามข้อความนั้นน่าจะเป็นวัดใหญ่โตมาก เหตุไฉนจึงมีชั้น
 เหลืออยู่นิดเดียวแต่โบสถ์กับมณฑปเท่านั้น จะต้องตอบว่าเพราะไม่ได้ตั้งพระทัยให้
 เป็นวัดมั่นคง พระมหาสามีสังฆราชมาอยู่ก็เป็นการชั่วคราว การที่จะออกทรงผนวช
 ก็เป็นการชั่วคราว เพราะฉะนั้น กุฏิและเสนาสนะคงจะทำด้วยไม้เป็นพื้น เพื่อจะได้
 รื้อถอนได้ง่าย ๆ และใช้ที่นั้นเป็นสวนสำหรับเที่ยวเล่นอย่างเดิม คงทิ้งไว้แต่โบสถ์
 สักหลังหนึ่งเป็นอนุสาวรีย์ต่อไป

ต่อจากนั้นไปในปีทางประมาณ ๖ เส้น พบที่ซึ่งคนนำทางเรียกว่าวัดตึก ที่นี้
 มีเป็นเช่นวิหารตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยม ก้านละ ๕ วาเศษ มีเสา ๘ เสา คือที่มุม ๆ
 ละเสา ระหว่างเสามุมอีกช่องละเสา เสาเหล่านี้เป็นแลงมีเป็นช่องสี่เหลี่ยมเจาะข้าง ๆ
 ซึ่งเข้าใจว่าสำหรับใส่กรอบลูกกรง ด้านหน้ามีประตูเข้าสองประตูปรางที่นี้ขอบกล
 เป็นเหมือนบุษบกอะไรโปร่ง ๆ ส่วนกว้างไม่เท่าส่วนสูง ตูรูปรางแปลกกับวิหารหรือ
 มณฑปที่ได้เคยเห็นมาแล้ว พระวิเชียรปรากฏเดาว่าจะเป็นหอเทวาลัย อันเป็นที่
 ประดิษฐานรูปทั้ง ๕ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างบนนี้ พระวิเชียรปรากฏอ้างพยาน คือ

รูปของสถานนี้อย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งว่าป่ามะม่วงนั้นเขตคงจะได้กินออกมาถึงที่ตรงนั้น และยังมีหน้าช้างสี่ต้นมะม่วงให้อีก ว่ายังมีอยู่ข้างวิหารนั้น ๒ ต้น แต่หลักฐานก็ยังน้อยอยู่ ข้อที่ว่าป่ามะม่วงเขตกินมาถึงแค่นั้น ก็อาจที่จะเป็นไปได้ ไม่น่าจะสงสัย เพราะห่างจากที่วัดป่ามะม่วงต่งนั้นมาเพียง ๖ เส้นเท่านั้น อาจที่จะเป็นเขตวัดนั้นก็ ได้เสียอีก แต่เขตวังยังยาวได้เป็น ๗ เส้นแล้ว แต่ส่วนหอเทวาลัยนั้นข้าพเจ้ายังสงสัยอยู่ ว่าน่ากลัวจะทำร้ายไม้ และจะสูญไปเสียนานแล้ว

ที่จริงทางด้านตะวันตกนี้ ภูมิที่น่าจะสนุก เพราะมีลำธารห้วยหนองและเนินเขาน่าเที่ยว “อรุณภูมิ” ของ “พ่อขุนรามคำแหง” นั้น ที่จริงอยู่ข้างจะเป็นที่สำราญและน่าจะ “กทำโอยทานแก่มหาเถรสังฆราชปราชญรยจนปิฎกไตร” ที่ซึ่งยกให้มหาเถรสังฆราชนั้นคงจะเป็นที่ป่ามะม่วงนี้ด้วย เพราะฉะนั้น การที่พระเจ้าธรรมิกราชยกป่ามะม่วงให้เป็นที่อยู่พระสามีสังฆราชนั้น ต้องเข้าใจว่าเดินตามแบบพระเจ้ารามคำแหงผู้เป็นปู่ แต่นอกจากที่ริม ๆ กำแพงเมืองยังมีที่ควรดูที่อยู่ห่างออกไปอีกหลายแห่ง

ที่ควรดูแห่งหนึ่งคือเขาพระบาทน้อย ซึ่งเป็นที่ราษฎรไปนมัสการกัน ทางไปโนป่าและทุ่ง เลียบลำน้ำใหญ่ลำหนึ่งในฤดูแล้งแห้งหมด แลเห็นถนนตัดไปมาตามนี้หลายสาย คงจะได้ทำขึ้นครั้งพระเจ้ารามคำแหง เพราะมีข้อความปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลา “วันเดือนพีเดือนเต็มท่านแต่งช้างเผือกกรพดลยางทั้นญ้อมทองงามทองววาชื่อรฐาสี พ่ขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไปนบพระพีหารอรุณภูมิ” ดังนี้ ต้องเข้าใจว่าทางป่าแถบนี้เป็นที่เสด็จอยู่เนื่องๆ ทางจากเมืองสุโขทัยไปถึงเขาพระบาทน้อยประมาณ ๑๐๐ เส้น เขานั้นไม่สูงชันนัก ทางชันก็ลาดสบายดีมีศิลาแดงเป็นแผ่นแบน ๆ วางเรียงกันเป็นถนนชันไปถึงสันเขา มีเป็นลานก่อขึ้นไป มีบันไดชัน ๔ หรือ ๕ ชั้น บนนั้นมีพระเจดีย์ทรงจอมแห (คือชนิดที่มีอยู่ที่หน้าวัดชนะสงครามในกรุงเทพฯ นี้) มีเป็นช่องกุฎี ๔ ทิศเหนือบัวกลุ่ม ทรวดทรงงามดี ควรถือเป็นแบบอันดีของพระเจดีย์ชนิดนี้ได้ ทางด้านตะวันออกของพระเจดีย์มีวิหารย่อม ๆ หลังวิหารนี้มีเป็นแท่นติดกับฐานพระเจดีย์ ที่แท่นนี้มีศิลาแผ่นแบนแกะเป็นรอยพระพุทธรูป ลวดลายลพเลือนเสียมาก เพราะหน้าผานั้นแตกชำรุด แต่พิจารณาตามลายเห็นได้ว่า ถึงแม้เมื่อยังไม่ชำรุด ลวดลายก็ดูเหมือนจะไม่สู้งามอะไรนัก ลงจากเนินที่ประดิษฐานพระเจดีย์

และพระพุทธรูปนั้นก็ไปอีกเนินหนึ่ง มีเป็นฐานพระเจดีย์ใหญ่น่าดูมาก เป็นรูปแปดเหลี่ยม เหลี่ยมหนึ่ง ถึง ๕ วา มุมมีย่อเป็นไม้สิบสอง ฐานนี้มีบัวซ้อนเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป รูปพรรณสัณฐานงามมาก วัดจากพื้นดินขึ้นไปถึงบัวบน ๒ วา ๑ ศอก ต่อขึ้นไปพระเจดีย์ทลายเสียหมดแล้ว คงยังมีอยู่แต่กองดินปนกับแสงทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ แลเห็นทะเลทลายลงมา เห็นได้ชัดว่าจะได้มีผู้พยายามตั้งกองชุกกันอย่างสามารถ เพราะฉะนั้น รู้ไม่ได้แน่ว่าพระเจดีย์รูปจะเป็นอย่างไร พระยาอุทัยมนตรีสันนิษฐานว่าจะเป็นรูปทรงเตี้ยอย่างพระเจดีย์รามัญ ซึ่งชอบกลอยู่ เพราะสังเกตว่าถ้าเป็นรูปที่มีทรงสูง น่าจะมีก้อนแสงที่ทำลายลงมากองอยู่กับดินนั้น เป็นกองใหญ่กว่าที่มีอยู่บัดนี้ อย่างไร ๆ พระเจดีย์นี้เห็นได้ว่าทำด้วยฝีมือประณีตบรรจงมาก รากก่อด้วยอิฐ แล้วต่อขึ้นไปเป็นแสงก้อนใหญ่ ๆ ที่บัวและมุมก็ตัดแสงเป็นรูปให้เหมาะกับที่ต้องการ ไม่ใช่ประดับขึ้นแล้วนับบัวให้ถูกรูปด้วยปูน ที่นี้คงจะเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินสุโขทัยเสด็จมานมัสการแห่งหนึ่งเป็นแน่แท้ และพระเจดีย์องค์นี้นอกจากผู้มีอำนาจจะสร้างก็เห็นจะทำให้สำเร็จได้โดยยาก เพราะเฉพาะแต่ยกก้อนแสงเชิง ๆ เท่านั้นซ้อนกันจนสูงได้เป็นหลายวาเช่นนั้น ก็ต้องใช้กำลังคนมากอยู่แล้ว ความประสงค์ของผู้ที่สร้างคงจะให้พระเจดีย์นี้เป็นอนุสาวรีย์เครื่องหมายแห่งความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยปรากฏอยู่ชั่วนาน และทำที่แน่นอนหาพอที่จะหวังได้ว่าจะอยู่ไปได้หลายร้อยหลายพันปี การที่ทำลายลงครั้งนี้ก็มิใช่ทำลายลงเอง หากมีภัยอันร้ายยิ่งมาเบียดเบียน กล่าวคือความโลภของคน ฤทธิ์ของความโลภนั้นทำให้สิ้นความรู้สึกนับถือในพระศูปล ถึงกับทำลายสิ่งซึ่งเขาได้ทำไว้เป็นที่สักการะนั้นลง เพื่อค้นหาทรัพย์ซึ่งเข้าใจว่าได้ฝังบรรจุไว้ภายในนั้น ผู้ที่ได้ทำลายพระศูปลเช่นนี้ จะได้ทรัพย์สิ่งไรไปบ้างหรือไม่ก็ไม่ปรากฏ แต่หวังใจว่าจะไม่ได้อะไรไปที่จะเป็นแก่นสารให้ได้ผลเพียงพอกับความลำบาก ถ้าคนเหล่านั้นได้ใช้ความเพียรพยายามและกำลังกายที่ได้ใช้ทำลายโบราณวัตถุนั้นในทางที่ดีที่ควรแล้ว เมืองเราจะเจริญรุ่งเรืองหาเหนื่อยไม่

กลับลงจากเขาพระบาทน้อยแล้วได้เดินเข้าไปคุวัดมังกร หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่าวัดข้างล้อม ในนี้มีอุโบสถย่อม ๆ มีพระเจดีย์ย่อม ๆ รูประฆังมีรูปข้างแบกฐานเจดีย์ไว้โดยรอบ นอกจากที่นี้ก็ไม่มีอะไร เข้าใจว่าคงจะมีผู้มาสร้างชั้นในไม้สุพรรณมานัก

เจดีย์บนเขาพระบาทน้อย เมืองสุโขทัย

ออกจากวัดนี้เดินไปใน “อรุณภูมิ” ของพระเจ้ารามคำแหงเสียบไปตามเชิงเขา ภูมิที่งามน่าเที่ยว เดินไปได้หน่อยก็เข้าป่ากลางต้นกาหลงเต็มไปทั้งนั้น ตลอดไปจนถึงเชิงเขาวัดสะพานหิน จากเชิงเขาตรงลี้วขึ้นไปจนถึงยอดมีถณนศิลาแผ่นบาง ๆ บนถณนกว้าง ๓ ศอก ในตอนเชิงเขาถณนก่อด้วยศิลา แผ่นแบนซ้อนกันหลายชั้น แนนหนาเป็นคันทันขึ้นไป สูงพ้นพื้นดินขึ้นไปถึง ๓ ศอกคืบ การที่ต้องเสริมถณนให้สูงเพียงนี้ คือประสงค์จะให้เดินไม่ชัน ถ้าไม่ทำเช่นนี้ก็จะต้องทำเป็นบันได เพราะที่เชิงเขาอยู่ข้างจะชันหักลงมาหาพื้นดินล่าง ถณนตั้งแต่เชิงเขาขึ้นไปที่ยังคงเหลืออยู่ บัดนี้ยาว ๔ เส้น ๕ วา ๒ ศอก พวกที่ไปด้วยกันเดินบนถณนไม่ใคร่จะได้ เพราะสวมรองเท้าเหยียบกับศิลาลื่นชวนจะหกล้ม ที่ปลายถณนมีบันไดชันไปบนลาน บนยอดเขานี้มีวิหารสูงมาก ในวิหารมีพระพุทธรูปยืน พระรัศมีหักเสียแล้ว แต่เช่นนั้นก็ดี วัดคู่ได้ความว่าสูงถึง ๖ วา คือสูงกว่าพระอัฐฐารศศพลญาณที่วัดสระเกศกรุงเทพรุ่น ๖ ศอก ส่วนวิหารนั้นก็สูงมิใช่เล่น และดูท่าทางจะสง่างามมาก เสาทำด้วยแลงแผ่นกลมซ้อน ๆ กัน แผ่นหนึ่ง ๆ หนาประมาณ ๑ ศอก วัดโดยรอบ ขอบนอกประมาณ ๕ ศอก วิหารนั้นไม่สู้จะยาวนานนัก แต่เข้าใจว่าทำเปิดโปร่ง ๆ ไม่มีฝาที่บ มีผนังที่บแต่ที่หลังพระเท่านั้น เพราะฉะนั้นการที่จะดูพระ คงไม่ต้องเข้าไปดูในที่ใกล้ ๆ จนไม่เห็นส่วน อย่างเช่นดูพระอัฐฐารศศพลญาณที่นั่น ที่นั่นเข้าใจว่าตรงกับความที่กล่าวไว้ในคำจารึกของพระเจ้ารามคำแหงว่า “ในกลางอรุณภูมิมีพิหารอนนหนึ่งมนนใหญ่สูงงามนัก มีพระอัฐฐารศอนนหนึ่งลุกยื่น” เมื่อได้ไปดูแล้วก็ยอมว่าพระเจ้ารามคำแหงน่าจะอวดอยู่บ้าง(๑)

ออกจากวัดสะพานหินย้อนทางกลับไปดูวัดตระพังช้างเผือกซึ่งอยู่ริมทางที่เดินไปเขาพระบาทน้อย วัดนี้ตั้งอยู่ข้างบึงหรือสระอันหนึ่งซึ่งมีนามว่าตระพังช้างเผือก ในวัดนี้มีอุโบสถย่อม ๆ อยู่หลังหนึ่ง แต่เสาคือเป็นแลงมีบัวปลายเสาคือทำฝีมือพอคู่ได้ หลังอุโบสถออกไปทางตะวันตกมีเป็นฐานยกสูงพ้นดิน ฐานเป็นสองชั้น มีเสาคือเป็นสี่มุมทั้งสองชั้น รวมเป็น ๘ เสาด้วยกัน ท่าทางชะรอยจะเป็นบุษบกโดง ๆ ประดิษฐานพระปรารภหรือพระพุทธรูป ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีพระเจดีย์เล็ก ๆ องค์หนึ่ง กับมีเป็นกอง ๆ อยู่อีก ซึ่งอาจเป็นเจดีย์แต่ทำลายเสียหมดแล้ว ในเขตวัด

(๑) ดูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๖

นี้ได้พบศิลาจารึกแผ่นหนึ่งนอนทิ้งอยู่ในรอก ยอดเป็นรูปมน ที่ฐานมีเป็นเตี้ยต่อลงไปสำหรับปัก แต่ไม่ปรากฏว่าได้เคยปักอยู่ตรงไหน วัดศิลานี้ได้ความว่า สูงแต่เตี้ยถึงยอด ๒ ศอกคืบเศษ กว้าง ๑ ศอก หนาประมาณ ๙ นิ้ว ส่วนเตี้ยนั้นยาวประมาณคืบกับ ๖ นิ้ว กว้างประมาณคืบกับ ๗ นิ้ว ศิลาจารึกแตกและตัวอักษรลบเลือนเสียมาก ได้จัดการให้ยกไปยังที่พักชำระล้างพอสะอาดแล้วตรวจดูอีกทีหนึ่ง อักษรจารึกมีทั้ง ๒ หน้า เป็นอักษรขอมหน้าหนึ่ง อักษรไทยโบราณหน้าหนึ่ง ทางด้านอักษรขอมเป็นด้านที่จมอยู่ในดิน ตัวอักษรจึงไม่มีใครจะลบเลือนยังอ่านได้ แต่ตัวอักษรขอมมีตัวที่แปลก ๆ นัยน์ตาอยู่มาก จึงได้คัดตามตัวส่งเข้ามาถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรสเพื่อทรงอ่าน มาภายหลังท่านจึงได้ทรงชี้แจงว่า คำจารึกนี้เป็นคำนมัสการพระพุทธบาท ตัวอักษรที่แปลกกนัยน์ตานี้คือเขียนตามแบบอักษรรามัญ ทั้งตัวสะกดที่ใช้ในนี้ก็ผิดคลาดเคลื่อนอยู่หลายแห่ง เพราะฉะนั้น ทรงสันนิษฐานว่าผู้ที่จารึกไม่ใช่ผู้ที่รู้หนังสือ เป็นแต่ได้คัดมาจากหนังสือฉบับใดฉบับหนึ่ง จึงได้คัดไปตามตำราของครูซึ่งอาจจะเป็นรามัญหรือเป็นผู้ได้ศึกษาในสำนักรามัญ เพราะในสมัยสุโขทัยโบราณนี้นับถือพระรามัญกันมากว่าเป็นผู้ปฏิบัติดีใกล้อย่างพระในลังกาทวีป และยังทรงสงสัยต่อไปอีกว่าพระมหาสามีสังฆราช ซึ่งกล่าวว่าไปจากลังกาทวีปนี้น่าจะไม่ถูก น่าจะไปจากรามัญประเทศนั้นเอง เมื่อมาคิดเทียบเข้าดูกับข้อความในพงศาวดารเหนือที่เล่าถึงเรื่องขุนการเวก และพระยาศรีธรรมราชาภูคาชราชวัตรเมืองอินทรรุชยสินเมืองพรหม ยกกระบัตรนายเพลิงกำจายนายข่านององครักษ์ นายหาญใจเพชร นายเผด็จสงคราม ทั้ง ๘ คนนี้เป็นข้าหลวงนำเครื่องบูชาไปถวายพระมาลีเจติยที่กรุงหงสาวดี “เมื่อจุลศักราช ๑๔๓ ปีชวด ตรีศก” นั้น ก็ดูจะเป็นที่น่าเชื่อถือว่าในสมัยนั้นไทยเราอยู่ข้างจะตื่นตื่นนิยมไปตามพวกรามัญมาก อย่างเช่นกรมหลวงวชิรญาณได้รับสั่งอธิบายนั้น ส่วนคำจารึกในแผ่นศิลาวัดตระพังช้างเผือก ซึ่งเป็นอักษรไทยโบราณนั้นอ่านไม่ได้เรื่องราวติดต่อกันเลย เพราะหน้าศิลานี้ถูกฝนชะชำระ ตัวอักษรที่จารึกลบ ๆ เลือน ๆ ไปเสียมาก ทั้งที่แตกหลุดเป็นชิ้นออกมาเสียบ้างก็มี ได้นั่งคลำอ่านกันอยู่เองเป็นนาน ทั้งพระครูเจ้าคณะเมืองสุโขทัย ผู้ได้เคยอ่านอักษรไทยโบราณอยู่มาก ก็ได้มาช่วยอ่านอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ความอะไรที่มากนักที่ย้อนต้นมีบอกวันเดือนและปี อ่านได้ความว่า “ศักราช

๑๒๕๖ ปีชกาล” ก่อนนั้นมาอยู่ข้างจะเลื่อนไม่เห็นถนัดว่าเดือนอะไรแน่ ไปอ่านออก
 ต่ออีกว่า “๙ คำ” แล้วก็เลยละลายไปอีก ในข้อความที่อ่านออกบ้างเป็นแห่ง ๆ นั้น
 มีกล่าวถึง “ราชามหาธรรม -- (ชำรุด) -- เสด็จสวรรคาลัยไปแล้ว” ต่อไปอีก
 มีกล่าวถึง “นางคำเมีย” ไม่ปรากฏว่าเป็นเมียใคร อ่านไม่ออก แต่มีคำลงมาอีก
 ว่า “วัดนางคำ” อยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งเขาว่าเป็นวัดท่านผู้สร้าง และน่าจะเป็นวัด
 ตระพังข้างเผือกนั่นเอง นอกนั้นเลื่อนเหลือกำลัง ถ้าจะขึ้นอ่านให้ได้ความอีกก็จะ
 ต้องเสียเวลานานเกินกว่าที่จะยอมเสียให้ได้ แต่ศักราชกับข้อความที่กล่าวถึง “ราช
 มหาธรรม” เสด็จสวรรคาลัยนั้น ทำให้เดาว่าคงจะกล่าวถึงพระเจ้ากรมเทวอัครี
 ธรรมิกราช ซึ่งทรงพระนามเต็มว่า “พระบาทสมเด็จพระกรมเทวอัครีสุริยพงษ์
 รามมหาธรรมิกราชาธิราช” หรืออีกนัยหนึ่งว่า “พระบาทสมเด็จพระกรมเทวอัครี
 ศรีภพธรณีชิต สุริยโชติมหาธรรมิกราชาธิราช” ดังนี้ เทียบศักราชปีที่พระมหาสาม
 สังฆราชมาจากลังกาทวีป มาอยู่ ณ วัดป่ามะม่วงเมืองสุโขทัยนั้น ผิดกันกับศักราชใน
 แผ่นศิลาวัดตระพังข้างเผือกนี้ ๑๓ ปี จึงเห็นได้ว่าจารึกในสมัยเดียวกันกับหลักศิลา
 เมืองสุโขทัยที่ ๒ แต่แผ่นศิลาวัดตระพังข้างเผือกนี้ถึงแม้จะอ่านคำจารึกออกได้ยิ่งกว่า
 ที่อ่านได้แล้ว ก็น่าจะไม่มีข้อความอันใดที่จะเป็นเครื่องช่วยในการแต่งเรื่องราวของ
 ชาตินไทยนัก สงสัยว่าจะกล่าวแต่ถึงเรื่องสร้าง “วัดนางคำ” นั้นเป็นพื้น บางทีก็
 จะมีกล่าวถึงเรื่องเขาพระบาทน้อย และการก่อสร้างบนนั้นได้บ้าง คำนมัสการพระ
 พุทธบาทที่จารึกไว้อีกหน้าหนึ่งนั้น ทำให้นึกเขาต่อไปว่าจะมีเรื่องราวเกี่ยวข้องไปถึง
 พระพุทธบาทบนเขา แต่จะถือเป็นหลักฐานไม่ได้ เพราะคำนมัสการนั้นอาจที่จะ
 ได้มีผู้ไปจารึกลงที่หน้าศิลาอันว่างอยู่ในการภายหลังก็เป็นได้

การตรวจค้นสถานที่ต่าง ๆ ใน “เบื้องตวนนตกเมืองสุโขทัย” ตามที่ได้เล่า
 มาแล้ว เห็นว่าคู่ได้ทุกประการตรงกับข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๑ ของพระเจ้าราม
 คำแหงนั้นแล้ว เป็นแต่สถานที่ต่าง ๆ ที่สันนิษฐานไว้จะผิดไป เช่นนี้ก็เป็นอย่าง
 จนใจอยู่เอง

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๖

(๑) คำว่าอรัญญิก หมายความว่าท้องที่ห่างบ้านผู้คนระยะทางพอพระเข้าไป
บิณฑบาตได้ ด้วยพระสงฆ์ถือธูระในพระศาสนาต่างกันเป็น ๒ พวก พวก ๑ ถือ
คันถธูระ คือเล่าเรียนพระไตรปิฎกและสั่งสอนธรรมของพุทธเจ้า มักอยู่วัดในบ้าน
เมือง จึงเรียกว่า พระสงฆ์คามวาสี อีกพวก ๑ ถือวิปัสสนาธูระ คือบำเพ็ญภาวนา
พอใจอยู่ที่สงฆ์ห่างบ้านเรือนผู้คน มักอยู่ในวัดอรัญญิกข้างนอกเมือง จึงเรียกพระ-
สงฆ์อรัญวาสี เมืองเชียงใหม่ก็มีที่อรัญญิกระหว่างเมืองกับเขาคอยสุเทพ แม้ในกรุง-
ศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ก็มีวัดอรัญญิก เช่นวัดสระเกศ วัดราชาธิวาส และ
วัดราชสีห์ เมื่อแรกสร้างกรุงเทพ ฯ ก็ถือว่าเป็นวัดอรัญญิก

(๒) พระอัฐฐารสนั้นเอนไปข้างหลัง ต่อมาสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุ-
โลกประชานาถทรงพระศรัทธาให้ก่อถ้ำขึ้น และโปรดให้ปฏิสังขรณ์องค์พระที่ทรง
ชำระทุกข์

ตอนที่ ๗

เมืองสุโขทัย “เบืองตวนน็อก”

พออ่านข้อความที่พระเจ้ารามคำแหงจารึกไว้ว่า “เบืองตวนน็อกเมืองสุโขทัยนี้มีพีหาร มีปู้ครุ มีทะเลหลวง มีป่าหมาก มีป่าพลู มีไร่ มีนา มีถิ่นถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีป่าม่วง มีป่าขาม ทุ่งามตงงแกล” ทั้งนี้ ก็ได้นึกอยู่ในใจว่าน่ากลัวจะหาชิ้นอะไรเก่ง ๆ คุไม่ใคร่ได้ คงจะสู้ทาง “เบืองตวนนตก” ไม่ได้เป็นแน่ อ่านดูถ้อยคำที่จารึกนั้นก็ปรากฏอยู่ว่า ทางตะวันออกนี้เป็นที่คนอยู่มาก มีไร่นาเรียกสวนบริบูรณ์ เชื่อได้ว่าเวลานั้นคงจะเป็นแถบที่คึกคักพอใช้แต่ก็คงยังไม่วายความเสียใจว่า ในทางโบราณคดีจะไม่มัววัตถุใดซึ่งจะคุได้ให้เป็นผลประโยชน์ ถึงว่าความอารามอะไรจะมีบ้างก็คงจะไม่สำคัญนัก จึงได้กล่าวแต่รวม ๆ ไว้ว่า “มีพีหาร มีปู้ครุ” เท่านั้น ส่วนป่าหมากป่าพลูหรือไร่นาถิ่นถาน บ้านใหญ่เล็กก็ดี หรือ “ป่าม่วง ป่าขาม” ถึงแม้ว่า ในสมัยนั้นจะ “ทุ่งามตงงแกล” หรืออย่างไรก็ดี ในเวลานี้เหลือที่จะค้นให้พบได้ แต่ครั้นว่าจะไม่ตรวจค้นเสียเลย ก็คงจะเป็นการบกพร่องไป จึงได้ให้พระวิเชียรปรากฏเที่ยวตรวจค้นดูบ้าง เมื่อได้รับรายงานของพระวิเชียรเสียชิ้นหนึ่งแล้ว จึงได้พากันออกตรวจอีกคราวหนึ่ง

ทางเดินไปจากพลับพลาที่พัก (ออกนอกเมือง) ไปทางตะวันออกประมาณ ๒๐ เส้น มีเจดีย์สูงองค์หนึ่งกับวัดระพังทองกลาง ที่เจดีย์สูงนั้นไม่มีอะไรนอกจากองค์พระเจดีย์ ซึ่งมีฐานก่อรูปย่อมุมไม้สิบสองรองกันขึ้นไปเป็นสามชั้น ประคูดฐานแวนฟ้าบนฐานมีพระเจดีย์รูประฆังถูกขุดเจาะเสียเป็นช่องโตะ ๆ ซึ่งเป็นของธรรมดาไม่แปลกกว่าแห่งอื่น ๆ ที่ได้เห็นมาแล้ว ที่นี้ไม่มีอะไรที่จะชักนำให้สันนิษฐานต่อไป แต่ที่วัดระพังทองกลางนั้น มีมณฑปกับวิหารแผนเดียวกับวัดศรีชุม ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนหน้าต่อไป แต่มณฑปกับวิหารที่วัดนี้ ย่อมกว่าที่วัดศรีชุมเป็นอันมาก ที่ผนังมณฑปข้างนอกมีเป็นซุ้มป้อม ๆ เช่นซุ้มหน้าต่างวัดเบญจมบพิตร มีลายกนกนาคบนกรอบ ใต้ซุ้มในช่องคูหาหิน ๆ บันเป็นรูปพระพุทธรองค์ทรงสำแดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ด้านใต้เสด็จลงบันไดจากดาวดึงส์ ด้านตะวันตกพระองค์ประทับยืนอยู่กลาง มีทวยเทพนิกรแวดล้อมอยู่โดยรอบ ด้านเหนือเป็นรูปทรงพระดำเนิน มีอัครสาวก

ตามเสด็จองค์หนึ่ง^(๑) ลวดลายและภาพอยู่ข้างจะคืออยู่ ชะรอยจะเป็นวัดโบราณจริง เพราะฝีมือช่างยังไม่โถมถ้าเป็น วัดซึ่งทำขึ้นในชั้นหลัง ๆ นี้ คงจะดูไม่ได้เป็นแน่ เพราะคนชั้นเรารู้จักของงามเสียแล้ว

ในระหว่างทางที่ไปจากเมืองสุโขทัย (เมืองเก่า) ไปเมืองธานี (เมืองใหม่) นั้น มีที่ตำบลหนึ่งเรียกว่าทุ่งหลวง เข้าใจว่าทุ่งหลวงนี้เองจะเป็นทะเลหลวงของพระเจ้ารามคำแหง^(๒) คงมุ่งความว่าเป็นที่กว้างมีน้ำขังเป็นฤดู ๆ อย่างเช่นทุ่งเขาอยู่ที่ราชบุรี หรือท้องพรหมมาศที่ลพบุรีฉะนั้น ทั้งทุ่งหลวงนี้และทุ่งอื่นทางทิศตะวันออกแห่งเมืองเก่าและตลอดไปจนถึงเมืองใหม่ ยังมีไร่นาบริบูรณ์ดีอยู่ สมกับ คำที่พระเจ้ารามคำแหง ได้กล่าวไว้ แต่นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรจะดูอีกเลยในทิศตะวันออกนี้ ที่จะเป็นชั้นอันเหลือ อยู่ให้คนในกาลบัดนี้นั้นดูต่อไป แต่มีข้อควรสังเกตอยู่อย่างหนึ่ง คือตามข้อความที่จารึกไว้ต้องเข้าใจว่าที่ตามแถบนี้มีนาบริบูรณ์ดี จนถึงมีทะเลหลวงได้ เคียงหน้ากั้นการ เต็มที่ ถ้าในหน้าแล้งราษฎรที่อยู่ตามแถบทุ่งหลวงต้องเดินลงไปตักน้ำถึงที่ลำน้ำยม ทางเกือบ ๓๐๐ เส้น นึกดูก็น่าเสียดาย ที่คนชั้นเก่า ๆ ไม่ได้คิดเรื่องบำรุงน้ำเลย ถ้าได้จัดการทำทำนบและฝายเสียแล้ว เมืองสุโขทัยก็จะเป็นเมืองบริบูรณ์มั่งคั่งดีตั้งแต่ ครั้งพระเจ้ารามคำแหงตลอดมาจนกาลบัดนี้นั้นได้

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๗

(๒) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๗

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๗

(๑) ลายปั้นที่มณฑลปัตตะรังทงกลาง ต่อมาพิจารณาได้เรื่องภาพที่ปั้นคือตำนานใต้นั้นเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จไปเทศนาโปรดพระพุทธมารดาแล้วกลับจากดาวดึงส์สวรรค์ ดำเนินวันตกประทานเทศนาโปรดพระพุทธบิดากับพวกกษัตริย์ศักยราช ดำเนินเหนือเสด็จไปโปรดพระพิมพา

(๒) ทางดำเนินตะวันออกนี้ ตรวจพบสิ่งสำคัญเมื่อภายหลังทรงพระราชนิพนธ์หนังสืออีกแห่ง ๑ เป็นรอยสระโตใหญ่รูปสี่เหลี่ยมรี มีปลับปลาที่ประทับอยู่ที่ริมสระเหมือนอย่าง “สระสรง” ที่นครธมเมืองเขมร ที่ในจารึกมิได้ระบุถึงสระนี้จะมีชื่อเรียกว่า “ทะเลหลวง” ดอกกระมัง หรือมิฉะนั้นเมื่อในสมัยสุโขทัย (คือเมื่อ ๕๐๐ ปีมาแล้ว) ที่ลุ่มทางดำเนินนี้จะยังเป็นบึงใหญ่เรียกกันว่าทะเลหลวงก็เป็นได้

ตอนที่ ๘

เมืองสุโขทัย— “เของหวอนอน” (๑)

ทางทิศใต้มีวัดสำคัญอยู่วัดหนึ่ง เรียกวัดเซตุน ทางห่างจากกำแพงเมืองไปประมาณ ๕๐ เส้น วัดนี้สังเกตว่าเป็นวัดใหญ่มีคูรอบตามแบบ ในนั้นมีชั้นสำคัญอยู่คือวิหารจัตุรมุข ด้านตะวันออกมีพระพุทธรูปลีลา ด้านตะวันตกมีพระพุทธรูปยืน ด้านเหนือมีพระพุทธรูปนั่ง แต่ชำรุดเสียมากจนไม่ปรากฏว่าจะเป็นสมาริหรือมารวิชัย ด้านใต้ทำลายเสียหายหมดจนไม่เป็นรูป แต่เข้าใจว่าจะเป็นพระนั่งเหมือนกัน เดิมเมื่อแรกเข้าไปแลเห็นแต่พระลีลาเข้าใจว่าจะเหมือนวิหารพระสี่อริยาบถที่กำแพงเพชร และคงจะมีรูปพระสี่อริยาบถเช่นเดียวกัน แต่ครั้นพิจารณาตลุดูต่อไปจึงได้เห็นว่า ทางที่ทำลายเสียนั้นดูแคบนัก ผนังด้านนี้แคบกว่าด้านตะวันออกตะวันตกที่มีพระลีลากับพระยืน เพราะฉะนั้นถ้าจะทำเป็นพระนอนไว้ทางนั้น ก็จะต้องค้ำเล็กเต็มที จึงได้เปลี่ยนความคิดเสียว่าชะรอยด้านใต้ ก็จะเป็นพระนั่งขนาดเดียวกับด้านเหนือที่ตรงกันข้าม แต่บางที่ปางจะผิดกัน คือบางที่จะเป็นสมาริข้างหนึ่งและอีกข้างหนึ่งจะเป็นมารวิชัยหรือป่าเลไลยก์ แต่ตั้งแต่ขึ้นไปจนตลอดเวลากลับไม่ได้พบพระป่าเลไลยก์ทางหัวเมืองเหนือเลย แม้สมาริก็ไม่ใคร่พบ ๆ แต่พระมารวิชัยเป็นพื้น วิหารพระเซตุนนี้ยกหน้าจะเป็นปราสาท ผนังด้านนอกทำเป็นลูกกรง ใช้ศิลาแท่งใหญ่เป็นลูกกรงและกรอบพร้อมคูแน่นหนาหลายเสียตายแต่พังเสียหลายตอนแล้ว สังเกตได้ว่าอาคารน้ำหนักศิลานั้นเองมากกว่าอย่างอื่นจึงตั้งอยู่ได้มั่นคง เช่นนี้ ที่ต่อกันก็ทำระบกกันอย่างเรียบร้อยราวกับช่างไม้เข้าตัวไม้ใช้ปูนแต่ชนิดน้อยพอเป็นเครื่องเยียวยาให้สนิทยิ่งขึ้นเท่านั้น ถึงซึ่งกรงนั้นก็ไม่ใช่ก่อศิลาแผ่นเล็ก ๆ ซ้อนกัน จนเป็นเสาอย่างเช่นที่วัดพระสี่อริยาบถที่กำแพงเพชร ที่นี้ใช้ศิลาแท่งแบน ๆ ๕ แท่งตั้งขึ้นเป็นลูกกรง มีก้อนศิลายาวทับบนเป็นกรอบ ที่ศิลาทับบนนั้นซุกเป็นช่องสี่เหลี่ยมไว้สำหรับสวมบนยอดแผ่นตั้ง ๆ ซึ่งมีเคียวอยู่สำหรับ เพราะฉะนั้นพอวางท่อนทับบนนี้ลงแล้ว น้ำหนักก็พอที่จะยึดศิลาที่ตั้งเป็นซึ่งกรงนั้นไว้มิให้ล้มได้ ส่วนกรอบลูกกรงนั้นก็ทำด้วยศิลาแท่งใหญ่และหนากว่า

ลูกกรง ตรงและประกบกันสนิทเหมือนกรอบไม้ ผนังลูกกรงนั้นทำเป็นห้อง ๆ ต่อกันไปจนรอบตามรูปที่จะต้องการ ไม่ก่อเป็นผนังอันเดียวเชื่อมกันหมด ถ้าจะอธิบายให้เข้าใจได้ชัดเจนนต้องบอกให้ดูช่างไม้ต่อกรงเหล็ก คือในชั้นต้นเขาตัดตัวไม้ตามที่ต้องการมาทำกรอบแล้วเขาสอดซี่กรงเหล็กเข้าตามที่ แล้วเขาจึงตอกไม้กรอบข้างบน ประกบกันให้สนิทแล้วก็ยกไปได้เป็นแผ่น ๆ ไปตั้งประกอบเป็นกรงชั้นตามที่ซึ่งประสงค์นั้นฉันทัดใจ การทำผนังนอกที่วิหารวัดเชตุพนก็ฉันทัดนั้น ผิดกันก็แต่ที่วัดเชตุพนใช้ศิลาแทนที่กรอบไม้ทั้งซี่เหล็ก และเป็นส่วนที่ใหญ่กว่ากันมากเท่านั้น การที่ทำผนังเป็นแผ่น ๆ เช่นนั้นก็เสีย คือถูกฝนชะดินพื้นดินทรุดไปเป็นแห่ง ๆ ไม่เสมอกัน ผนังจึงเซและล้มไปเป็นห้อง ๆ คือล้มที่ละแผ่น ไม่ค่อย ๆ แยะและพังไปเหมือนกำแพงหรือผนังที่ก่อด้วยอิฐถือปูนเป็นแผ่นเดียวกันตลอด และถ้าแม้จะซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ ก็จะต้องยกกันขึ้นทั้ง ๆ แผ่นอีก พระพุทธบาทบาลผู้ว่าราชการเมืองสุโขทัยเล่าว่า เมื่อปี ร.ศ. ๑๑๑ ได้ตามเสด็จพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นไปสุโขทัย ได้ไปดูวัดเชตุพนนี้ ยังได้เห็นผนังลูกกรง ตั้งอยู่เกือบรอบวิหาร แต่บัดนี้ยังคงตั้งอยู่เป็นตอน ๆ ตอนละห้องสองห้องเท่านั้นที่เซ ๆ รวน ๆ อยู่บ้างแล้วก็มี ได้แนะนำพระพุทธบาทบาลให้จัดการค้าจุนไว้บ้าง พอประทะประทั้งให้ยังยืนต่อไปอีกสักคราวหนึ่ง

ผนังลูกกรงนี้ได้วัดดูห้องหนึ่งได้ความดังต่อไปนี้ คือ ผนังศิลาเชิงผนังลูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๗ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว ผนังศิลากรอบล่างลูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๓ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๑๐ นิ้ว ผนังศิลาซี่กรงสูง ๓ ศอกคืบ กว้าง ๑ คืบ ๘ นิ้ว หนา ๑๐ นิ้ว ช่องลูกกรงช่องหนึ่ง ๆ มีลูกกรง ๕ ซี่ ตั้งระยะห่างกันซี่ละ ๗ นิ้ว ผนังศิลากรอบบนลูกกรงกว้าง ๑ ศอก ๓ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๘ นิ้ว ผนังศิลาทับบนกรอบกว้าง ๑ ศอก ๓ นิ้ว หนา ๑ คืบถ้วน เท่านั้นที่พอจะเข้าใจได้แล้วว่าผนังลูกกรงนั้นใหญ่เพียงไร ผนังนี้มีกรอบวิหารจัตุรมุขโดยรอบด้านนอก ด้านหลัง พระท่งสนั่นเป็นผนังทับ

ต่อวิหารจัตุรมุขออกไปทางทิศตะวันตกมีเป็นลานโล่งอยู่เฉย ๆ ชะรอยจะเป็นลานศรีมหาโพธิ มีกำแพงแก้วกันเป็นเขต กำแพงแก้วนั้นต่อออกมาจากผนังลูกกรงของวิหารจัตุรมุข เพราะฉะนั้น ทางด้านตะวันออกไม่มี คงมีแต่ ๓ ด้าน กำแพงทำเป็นโปรง ๆ เป็นชนิดพนักลูกมะหวด แต่ใช้ศิลาแท่งสี่เหลี่ยมตั้งขึ้นแทนลูกมะหวด กำแพงสูงประมาณ ๓ ศอก ทางด้านเหนือกับด้านใต้มีประตูสำหรับเข้าไปในลาน

ประตูคานเหนือพังลงมาเสียแล้ว แต่คานไต้ยังตั้งอยู่เรียบร้อยใหญ่โตเป็นของน่าดู
 อย่างยิ่ง ทำด้วยศิลาแท่งแข็ง ๆ ช่องประตูนั้นกว้าง ๕ ศอก แท่งศิลากรอบประตู
 ทางคานตั้งขึ้นไป สูง ๕ ศอกคืบ ๒ นิ้ว หนา ๑ ศอก ๒ นิ้ว กว้าง ๑ ศอกคืบ ๑ นิ้ว
 ศิลาบัวรองแผ่นพาดบน หนา ๑ คืบ ๒ นิ้ว ยาว ๒ ศอกคืบ กว้าง ๑ ศอกคืบ ๒ นิ้ว
 ศิลาแผ่นพาดบนประตู กว้าง ๓ ศอก ยาว ๘ ศอกคืบ ๕ นิ้ว หนา ๑ คืบ ๒ นิ้ว
 ประตูนี้จะมีอยู่เพียงเท่านั้นแต่เดิมหรืออย่างไรไม่แน่ เพราะศิลามีกองอยู่ใกล้ ๆ นั้น
 หลายก้อนแต่เท่าที่เหลืออยู่นั้นก็สูงพออยู่แล้ว วัดจากพื้นดินถึงยอดซุ้มประตูเตี้ยนั้น
 ได้ถึง ๖ ศอกคืบ ๖ นิ้วแล้ว เพราะฉะนั้น ถ้าจะมียอดขึ้นไปอีกก็จะสูงมาก ได้ฉาย
 รูปประตูนี้มาไว้ และได้พิมพ์ไว้ในที่นี้ด้วย ถ้าดูรูปคงจะเข้าใจได้ว่าประตูนี้สูงและใหญ่
 เพียงใด เพราะได้ให้คนไปยืนอยู่ริมนั้นเพื่อจะได้เทียบความสูงความใหญ่ด้วยแล้ว
 ศิลาที่ใช้ทำประตูนี้และทำกำแพงแก้วกับผนังลูกกรงในวัดเชตุพนนี้ ไม่ใช่ศิลาแดง
 เป็นศิลาคำซึ่งมีน้ำหนักมากกว่า เพราะฉะนั้น ถึงแม้ว่าวัดนี้จะไม่มียะโรเหลือเป็นชั้น
 อยู่เลย นอกจากประตูอันเดียว ก็คงจะยังสันนิษฐานได้อยู่ว่าเคยเป็นวัดสำคัญ และไม่
 มีผู้ใดนอกจากผู้มีอำนาจเช่นราชาจะสามารถเป็นผู้ทำได้ ถึงแม้จะทำขึ้นในสมัยที่มี
 เครื่องมือใช้ดี ๆ แล้วเช่นในกาลบัดนี้ ก็คงจะไม่ได้ดีสนิทสนมเท่าที่ทำไว้ให้
 ปรากฏอยู่นั้น เพราะฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่าจะทำวัดเช่นนี้ได้ก็แต่ทางใช้อำนาจ
 อาญา ไม่ใช่อำนาจทรัพย์หรืออย่างอื่น ดูที่วัดเชตุพนนี้รู้สึกราวกับไปกุสถานต่าง ๆ ใน
 ประเทศอียิปต์ทำให้รู้สึกอึ้งใจ ว่าเราก็มีของประหลาดน่าอวดกับเขาบ้างเหมือนกัน

วัดนี้ไม่ปรากฏชัดเจนว่ากล่าวถึงไว้แห่งใดบ้าง ในพงศาวดารเหนือมีกล่าวถึง
 วัดเชตุพนอยู่แห่งหนึ่ง คือกล่าวว่พระมหาเถรโลลายได้พระบรมธาตุของพระพุทธ-
 เจ้า ๖๕๐ พระองค์ กับทั้งพระศรีมหาโพธิ ๒ ต้นมาแต่ลังกาทวีป เธอจึงพาพระมหา-
 สาครไปเมืองสาวัตถีจึงถ่ายเอาอย่างวัดเชตุพนารามมาสร้างไว้ต่อเมืองรองแขวงบางพาน
 นอกเมืองกำแพงเพชร ที่วัดสังฆนาवासคังนี้ จึงต้องพึงเข้าใจว่าไม่ใช่พระเจ้าราม-
 คำแหงเป็นผู้สร้าง คือจะเป็นวัดเก่า มีอยู่ก่อนมหาศักราช ๑๒๐๕ นั้นแล้ว เพราะ
 ถ้าแม้ “พ่อขุนรามคำแหง” ได้สร้างขึ้นแล้วคงจะต้องอวดและพูดถึงมากกว่าที่มีอยู่
 ในคำจารึกหลักศิลานั้นเป็นอันมาก มานึกน่าประหลาดใจอยู่นิดหนึ่ง ว่าเหตุใดวัดใหญ่
 โทงตงามเช่นนี้มาอยู่นอกเมือง ถ้าจะมีทางอธิบายอยู่ที่แต่ว่าเดิมเมืองตั้งอยู่ทางนั้น

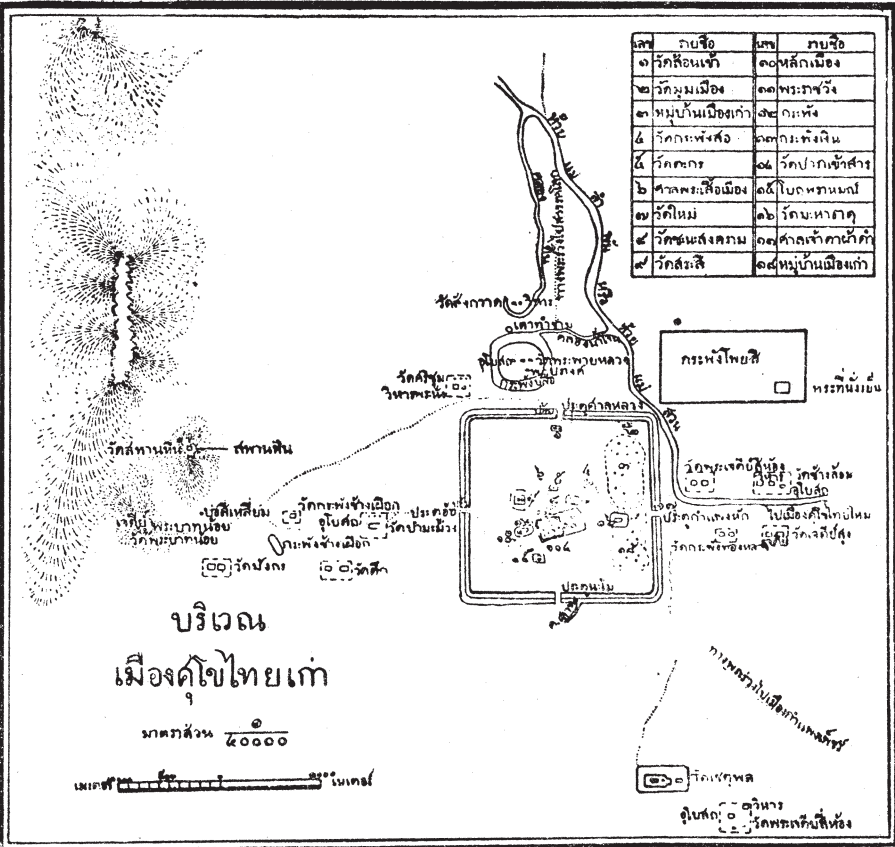
และวัดเชตุพนอยู่ในเมือง แต่ภายหลังเมืองเลื่อนไปสร้างใหม่ในที่ซึ่งตั้งอยู่บัดนี้ ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วก็ต้องแปลว่าวัดนี้เก่ามาก เพราะเมื่อสมัยที่วงศ์ของพระเจ้ารามคำแหงเป็นราชาในเมืองสุโขทัยนั้น เมืองได้ตั้งอยู่แล้วในที่ซึ่งตั้งอยู่บัดนี้ ดังปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลาที่ ๑ แต่ตรวจดูในท้องที่ริมวัดเชตุพนนั้น ไม่พบชิ้นสำคัญอะไรที่จะถือเป็นพยานว่าเมืองเดิมได้อยู่ที่นั่น และนึกถึงชื่อวัดอีกว่า “วัดเชตุพน” ดังนี้ ก็ดูน่าจะไปสร้างไว้ในที่เป็นนวะหรือป่า ซึ่งจะตรงตามแบบเขตนารามเดิม ซึ่งสร้างอยู่ภายนอกเมืองสาวัดดี ฉะนั้น วัดเชตุพนที่สุโขทัยนี้ก็ไม่ห่างไกลจากเมืองนัก เพียง ๕๐ เส้น ซึ่งยังใกล้กว่าวิหารสูงพระอัฐสุรัสวดีและที่เขาวัดน้อย แต่ที่ทาง “พิหารอรณัญญิ” นั้น พ่อขุนรามคำแหงยังทรงช้างออกไป นบได้เนื่อง ๆ “วนนเคือนพีเคือนเต็ม” ข้อนี้เป็นพยานอยู่ว่าวัดสำคัญ ๆ ไม่จำเป็นจะต้องอยู่ในเมืองทั้งนั้น แต่อย่างไร ๆ ก็ดี วัดเชตุพนนี้เป็นวัดที่สำคัญและน่าดูอย่างยิ่งอันหนึ่งในเมืองสุโขทัย และถ้าผู้ใดไปที่นั่นไม่มีเวลาดูอื่นก็ควรพยายามไปดูวัดนี้จึงได้

ต่อวัดเชตุพนไปทางตะวันออกยังมีวัดอยู่อีกวัดหนึ่ง ซึ่งราษฎรเรียกกันว่าวัดเจดีย์สี่ห้อง เพราะในนั้นมีพระเจดีย์อยู่องค์หนึ่งที่ฐานรองระฆังทำเป็นकुหาสี่ทิศ ต่อพระเจดีย์นั้นออกไปทางตะวันออกมีอุโบสถอยู่หลังหนึ่งซึ่งไม่สู้แปลกอะไร การก่อสร้างในวัดนี้ใช้แลงเป็นพื้น ที่โบสถ์นี้ห่างจากวัดเชตุพนเพียงประมาณ ๒ เส้นเท่านั้น จึงเห็นว่าน่าจะเป็นวัดเดียวกับวัดเชตุพนนั่นเอง จริงอยู่ระหว่างวัดทั้ง ๒ นี้มีคันทันอยู่ แต่คันทันอาจจะชุกขึ้นภายหลังก็ได้ หรือชุกเพื่อขังน้ำใช้ในวัดก็ได้ ถ้าวัดนี้ไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกันกับวัดเชตุพนแล้ว ก็ต้องเป็นที่สร้างขึ้นภายหลัง เมื่อวัดเชตุพนหายเป็นวัดสำคัญเสียแล้ว แต่พิจารณาอุโบสถที่อุโบสถก็ทำทางเป็นของโบราณ แลงที่ใช้ทำเสาก็เป็นก้อนเชือก ๆ พอใช้ อีกประการหนึ่งภายในเขตที่เรียกว่าวัดเชตุพนนั้นอุโบสถหรือวิหารหาไม่ จึงน่าจะสันนิษฐานว่า อุโบสถในที่ซึ่งเรียกว่าวัดเจดีย์สี่ห้องนี้เอง คืออุโบสถของวัดเชตุพน และวัดเจดีย์สี่ห้องนี้เป็นส่วนหนึ่งของวัดเชตุพน ที่ดินแปลงที่เรียกว่าวัดเชตุพนเดียนนี้เป็นแปลงที่รักษาไว้ให้สะอาดงดงาม เป็นที่พระราชเสด็จและราษฎรไปนมัสการ ทางแปลงที่เรียกว่าวัดเจดีย์สี่ห้องเดียนเป็นที่อยู่ของ พระสงฆ์สามเณร

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๘

(๑) ในคำจารึกพ่อขุนรามคำแหงเรียกทศว่า ทศห้วนทศหนึ่ง ทศตีนนอทศหนึ่ง เมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้ ทรงสำคัญว่าทศห้วนจะเป็นทศเหนือ และทศตีนนอทจะเป็นทศใต้ตามคติพราหมณ์ แต่คติของไทยโบราณตรงกันข้ามถือว่าทศใต้เป็นทศห้วน ทศเหนือเป็นทศตีนนอท เพื่อให้หนังสือเรื่องนฤกถ์ต้องเปลี่ยนตอนที่ ๘ เป็น “ตอนห้วนอท” เปลี่ยนตอนที่ ๙ เป็น “ตอนตีนนอท” และต้องแก้ไขอธิบายในฉบับเดิมบ้างเล็กน้อย

เลข	รายชื่อ	เลข	รายชื่อ
๑	วัดทองนพคุณ	๑๑	วัดสุทัศน์
๒	วัดสุทัศน์	๑๒	วัดสุทัศน์
๓	วัดสุทัศน์	๑๓	วัดสุทัศน์
๔	วัดสุทัศน์	๑๔	วัดสุทัศน์
๕	วัดสุทัศน์	๑๕	วัดสุทัศน์
๖	วัดสุทัศน์	๑๖	วัดสุทัศน์
๗	วัดสุทัศน์	๑๗	วัดสุทัศน์
๘	วัดสุทัศน์	๑๘	วัดสุทัศน์
๙	วัดสุทัศน์	๑๙	วัดสุทัศน์
๑๐	วัดสุทัศน์	๒๐	วัดสุทัศน์

บริเวณ
เมืองคูขุไทยเก่า

มาตราส่วน ๕๐๐๐๐
 ๕๐๐๐๐ เมตร

วัดสุทัศน์
 วัดสุทัศน์
 วัดสุทัศน์

ตอนที่ ๙

เมืองสุโขทัย “เบื้องดินนอน”

“เบื้องดินนอน” คือทิศเหนือเมืองสุโขทัยนี้ได้รับความตามจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า มีตลาดป่าสนามมีพระอจน มีปราสาทมีป่าหมากพร้าวป่าหมากกลาง มีไร่นามีถีนถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็กคุดหน้าสนุกคึกกว่า “เบื้องตวนนโอก” แต่สู้ “เบื้องตวนนตก” ไม่ได้ ครั้นได้ไปตรวจดูที่ต่าง ๆ ตามแถบนี้แล้ว ก็เห็นว่าจริงตามที่ได้นึกไว้แต่แรก^(๑)

นอกกำแพงเมือง ก่อนไปทางมุมตะวันตกเฉียงเหนือและไม่ไกลจากกำแพงนัก มีวัดสำคัญอยู่วัดหนึ่งเรียกว่าวัดศรีชุม ในวัดนี้มีชั้นสำคัญคือวิหารมีพระใหญ่ก่อด้วยแลงเป็นพระมารวิชัย หน้าตักกว้าง ๕ วา สูง ๖ วา ส่วนวิหารเองนั้นดูภายนอกเป็นสี่เหลี่ยม มีผนังสูงเกลี้ยง ๆ ขึ้นไปสูง ๗ วา มีฐานเป็นบันได ๓ ชั้นรอบตัวที่ขอบผนังข้างบนมีเป็นบัว ใต้บัวลงมามีลวดลายเป็นเฟืองย้อยลงมาเป็นพวง ๆ ด้านหน้ามีบันไดขึ้น และรอยซุ้มประตูซึ่งพังลงมาแล้วยังพอแลเห็นได้ ตัวประตูเองรูปชอบกล ดูส่วนสูงเกินกว่าส่วนกว้างมากเหลือเกิน ประตูนี้กว้างพอคน ๒ คนจะเดินหลีกกันได้โดยยัดเยียดหน่อยเท่านั้น แต่ทางส่วนสูงนั้นยอดคุดหาเกือบถึงบัวบนคือในช่องประตูนี้ ถ้าจะคิดส่วนสูงตั้งแต่ธรณีขึ้นไปจนถึงยอดคุดหาเห็นจะกว่า ๖ วารูปช่องนั้นก็ตรง ๆ ขึ้นไปเฉย ๆ ก่อน แล้วจึงไปสอบเข้าเป็นซุ้มมียอดคุดออกจะเรียวดูรูปร่างแปลกนัยน์ตามาก ข้างในวิหารนี้มีที่รักแรกก่อเป็นมมเหลียมไม้สิบสอง ผนังก่อเป็นสองชั้น มีช่องเข้าไปได้ทางประตูซีกข้างซ้าย ได้ส่งคนเข้าไปทางช่องนั้นเพื่อตรวจดู ได้ความว่าในชั้นแรก ๆ เข้าไปลำบากต้องคลานหรือเดินย่อ ๆ เพราะอิฐปูนทลายลงมากองอยู่ที่พื้นมาก แต่พอเลี้ยวมุมหนึ่งก็ถึงบันไดขึ้นได้สบายเดินวนเวียนไปในระหว่างซอกผนังจนถึงที่บัวบน ผนังมีช่องทะลุอยู่แห่งหนึ่ง พระพยุหาก็ได้ให้จัดการทำบันไดขึ้นไปถึงที่นั้น ผู้ที่ขึ้นไปคราวหลังจึงไม่ต้องไปคลานมุดเข้าทางซ้ายประตู ตรงขึ้นถึงชั้นบนที่มีบันไดขึ้นได้ทีเดียว ในซอกผนังนั้นคนธรรมดาเดินต้องตะแคงตัว ที่ผนังมีลวดลายเขียน บนเพดานมีรูปสลักบนแผ่นศิลาอยู่ข้างจะเลื่อน ๆ และ

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ทั้งต้องแหยงและมองเอียง ๆ จึงเป็นการลำบากที่จะดูรูป แต่พอเห็นได้ว่ามีรูปคนใส่
 ชุดาเทรติอยู่ในรูปเหล่านั้นมาก มีอิริยาบถต่าง ๆ ที่ขี้รดขี้มำก็มี เข้าใจว่าจะเป็นภาพ
 เรื่องชาคกและปฐมสมโพธิ หนังสือก็ลบ ๆ เลือน ๆ เสียมาก ทั้งอ่านต้องตะแคง ๆ ดู
 เข้าใจว่าเป็นหนังสือเขมรบ้าง ไทยโบราณบ้าง แต่เหลือที่จะอ่านให้ได้ความได้ ค้นหา
 คุศักราชก็ไม่พบเลย เดินไปในซอกผนังนั้นต่อไป จนถึงทางค้ำผนังหลังมีช่อง
 เป็นประตู เดินออกมาที่หลังพระประธานได้ แล้วเดินในช่องผนังต่อไป ขึ้นบันไดเป็น
 ลำดับ จนถึงบนชั้นยอดบัวบนผนัง จึงแลเห็นหลุมสำหรับรับเสาศีหลุมอยู่มุมละหลุม
 ซึ่งทำให้คิดว่าเครื่องบนเป็นไม้หลังคามุงกระเบื้อง แต่รูปหลังคานั้นคาดคิดไปถนัด
 คือเมื่อเห็นที่นี้คิดว่าจะเป็นหลังคาอย่างมณฑป แต่ภายหลังได้ไปเห็นวิหารที่วัดสระ-
 ปทุมที่เมืองสวรรคโลกซึ่งมีรูปเหมือนวิหารวัดศรีชุมนี้ไม่มีผิดจึงได้เห็นว่าเตารูปหลัง-
 คาคาคิด คือ ตามความจริงหลังคาเป็นรูปเหมือนชามคว่ำ มีหน้าจั่วหน้าหลังตั้งปรากฏ
 อยู่ในรูปวัดสระปทุมที่ได้พิมพ์ลงไว้ในสมุดนี้ด้วยแล้ว แต่วิหารที่วัดสระปทุมเมือง
 สวรรคโลกนั้นเล็กกว่าวิหารวัดศรีชุมนี้มาก ผนังที่วัดสระปทุมก็ไม่ได้มีเป็นสองชั้น
 อย่างที่นี้ ผนังสองชั้นนี้ตั้งใจทำเป็นทางคนขึ้นเป็นแน่ เพราะว่าพอลงข้อคอกที่เสียว
 มีเจาะช่องแสงสว่างไว้ด้วยทุกแห่ง แต่ไหน ๆ จะทำทั้งที่แล้ว จะทำให้ขึ้นลงง่าย ๆ
 หน่อยไม่ได้อย่าว่าแต่คนอ้วน แม้คนผอมก็ต้องเดินตะแคง ๆ รูปวิหารนั้นกะเนค
 ด้วยตาว่าเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส แต่วัดดูได้ความว่าด้านตะวันออกตะวันตก ๑๑ วา ๑ ศอก
 ด้านเหนือด้านใต้ ๑๑ วา ๓ ศอก ผิดกันนิดหน่อยเท่านั้นทางสูงกะเนว่าตั้งแต่พื้นดิน
 ถึงบัวบนผนังประมาณ ๑๐ วา จะหย่อนก็ไม่มากนัก หน้าวิหารนั้นออกมามีโอบสถ้อย่อม ๆ
 มีเสากลางข้างละสองแถว ในร่วมเสาชั้นในกว้างราว ๓ วา ระเบียบอีกข้างละ ๑ วา มี
 ผนังเจาะช่องแสงสว่างเข้า เป็นรูปกากบาท คล้ายผนังวิหารพระพุทธชินราชเมือง
 พิษณุโลก ด้านหน้าคือตะวันออกมีประตูสองประตูการก่อสร้างทั้งอุโบสถและวิหารใช้
 อิฐปนแลง คือใช้แลงเป็นรากและฐานเป็นต้น ผนังตอนบนก่อด้วยอิฐแผ่นหนา ๆ
 และเชื้อง ๆ สังกะตฤมตีมือที่ทำอยู่ข้างจะประจักษ์เห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญอันหนึ่ง(๑)

ได้ทราบข่าวว่าที่นี้เคยมีหลักศิลาจารึกอยู่อันหนึ่ง แต่พระสารสาสน์พลขันธ์
 (เยริน) ขึ้นมาเที่ยวที่นี้ ได้ยกไปจากวัดนี้ จะได้เอาไปไหนต่อไปก็ไม่ได้ความ (๒)

(๑) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๕

(๒) คูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ข้อที่มีหลักศิลาหิน ทำให้พระวิเชียรปรากฏความที่นั่นคือถ้าพระราม ที่พระเจ้ารามคำ-
 แห่งกล่าวถึงคือมีข้อความกล่าวไว้แห่งหนึ่งว่า “จาริกอนนหนึ่งมีในถ้าชื่อถ้าพระราม
 อยู่ฝั่งน้ำสัพพาย” พระวิเชียรอธิบายความที่เตาว่าที่นั่นเป็นถ้าเพราะลอคเข้าไปในช่อง
 ผนังใต้ และพระพยุหาภิบาลก็รับรองว่าชาวเมืองนี้ นิยมกันว่าทางซีกข้างขวาประตู
 วิหารมีช่องเหมือนเช่นข้างซ้าย แต่ซอกทางขวามือนี้ว่าเดินไปเข้าถ้ำอันหนึ่ง และกล่าว
 ว่าได้มีคนเดินไปในถ้ำนี้หลงไปหลายวันจนไปออกที่ปากถ้ำทางเมืองสวรรค์โลก เพราะ
 ฉะนั้น เขาจึงได้โดยเปิดปากถ้ำนั้นเสียด้วยอิฐปูน แต่นี้ก็เป็นแต่คำเล่ากันต่อมากุไม่
 น่าเชื่อเลยถ้าแม้จะมีซอกทางข้างขวาจริง ซึ่งอาจจะมิได้ ก็น่าจะไม่เดินไปได้ไกลกว่า
 ใต้ฐานพระประธาน บางทีเขาจะทำเป็นที่เก็บทรัพย์ก็ได้ แต่ข้อที่จะเหยียดที่นี้เป็น
 ถ้ำพระรามอยู่ข้างจะหนักไปนัก ข้าพเจ้าจึงไม่ได้ยอมลงเนื้อเห็นด้วยกับพระวิเชียร
 และได้ขอให้พระพยุหาภิบาลสืบค้นหาถ้าพระรามต่อไป ภายหลังก็ได้ค้นพบถ้าพระราม
 จริงตามที่คาดหมายไว้(๑)

วัดศรีชุมนี้ได้มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงเทพทวารวดีแห่งหนึ่ง คือ
 ปลายแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อกรุงศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดีขาดทาง
 พระราชไมตรีกันแล้ว นันทสุกับราชสงครามแม่ทัพมอญ ซึ่งได้มาตั้งประจำอยู่ ณ
 เมืองกำแพงเพชรทราบว่าสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้เสด็จยกทัพไปจากเมืองพิษณุ-
 โลก ก็ให้เลิกทัพออกจากเมืองกำแพงเพชรหนีไป สมเด็จพระนเรศวรตรัสให้พระยา-
 ไชยบุรณ ชุนพระศรี และพระหัวเมืองทั้งปวงยกทัพตามไป ตีทัพนั้นนันทสุกับราชสงคราม
 แดกกระจัดกระจายหนีไป และไทยใหญ่ชาวแสนหวีที่มาอยู่เมืองเชียงทองได้เข้า
 ฟังพระราชสมภาร ทัพหลวงประทับ ณ เมืองเชียงทอง (คือเมืองที่ได้กล่าวถึงแล้ว
 ในตอนที่ ๓ นั้น) นี้คือในปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๙๒๘ ในขณะนั้นพระยาพิชัยข้าหลวง
 เดิมทราบว่า สมเด็จพระนเรศวรกับพระเจ้าหงสาวดีเกิดเป็นปรปักษ์แก่นักคิดเป็น
 ขบถ ไม่ไปตามเสด็จงานพระราชสงครามตามพระราชกำหนด คงจะนึกประมาทว่า
 แดกกับหงสาวดีแล้วกำลังจะน้อย จึงได้กวาดต้อนครอบครัวของตัวและครัวชาวเมือง
 ทั้งปวง อพยพไป ณ เมืองสวรรค์โลกชักชวนพระยาสวรรค์โลกให้เข้าด้วย จะยกไปตี-
 เมืองพระพิษณุโลก หลวงปลัด ขุนยกกระบัตร์ ขุนนรนายกไม่ยอมเข้าด้วย พระ

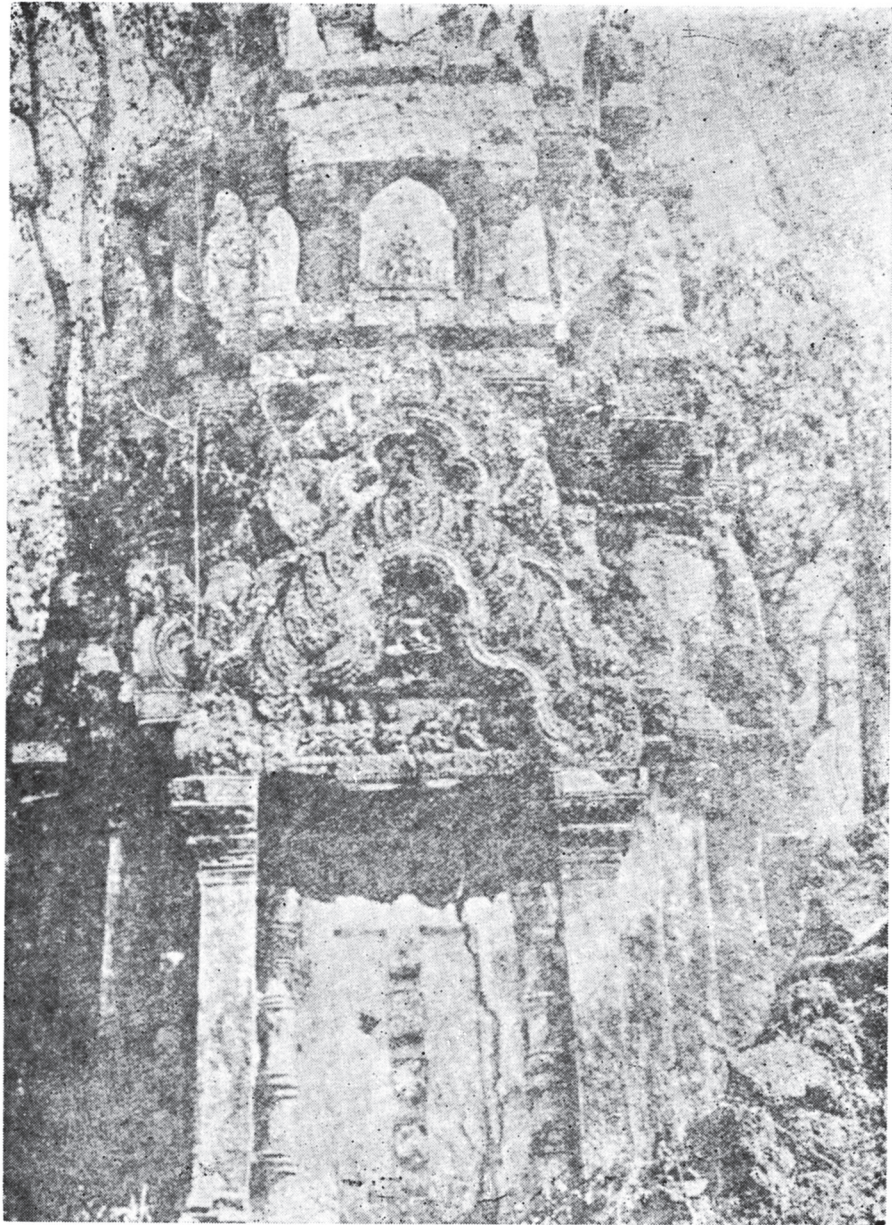
(๑) คูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ยาพิชัยก็ให้คุมเอาตัวคนทั้ง ๓ นั้นไว้ การที่พระยาพิชัยคิดขบดแล้วยกไปตีเมืองสุวรรณ-
โลกนั้น นัยว่า ๆ จะไปชวนพระยาสุวรรณโลกไปตีเอาเมืองพิษณุโลก แต่ถ้าแม้จะ
เดาก็น่าจะเดาว่าพระยาพิชัยเห็นเมืองพิษณุโลกของตนจะรักษาไว้ให้มั่นไม่ได้ดีเหมือนเมือง
สุวรรณโลก จึงยกไปสุวรรณโลกและถ้าใครได้ไปคุกมิฐานเมืองพิษณุเก่าแล้ว ก็คงจะ
ไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นการแปลกอะไรที่พระยาพิชัยจะคิดเช่นนั้น แต่ที่จริงนี่นอกเรื่อง ฝ่าย
สมเด็จพระนเรศวร พอได้ทรงทราบข่าวพระยาพิชัย พระยาสุวรรณโลกเป็นขบด
จึงเสด็จยกทัพหลวงจากเชียงใหม่ไปเมืองสุวรรณโลก เสด็จทางสุโขทัยแวะที่เมืองนั้น
ได้ตั้งทัพหลวงตำบลวัดฤๅษีชุม (คือวัดศรีชุม) จึงตรัสบัญชาให้ชาวพ่อชุมนมพราหม-
ณาจารย์ เอาน้ำในบ่อพระสยมภูวนาด และเอาน้ำตระพังโพยศรีมาตังบูชาโดยกิจ
พิธีกรรมเป็นน้ำสัตยาธิษฐาน และเอาพระรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน ให้ท้าวพระ
ยาเสนามนตรีมุขทหารทั้งหลายกินน้ำสัตยาแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นทัพหลวงก็เสด็จขึ้นทาง
เขาคับถึงเมืองสุวรรณโลก เป็นจบตอนที่เกี่ยวแก่เมืองสุโขทัยเพียงนี้ ตอนที่ตีเมือง
สุวรรณโลก จะได้อีกถึงเมื่อเล่าถึงเมืองสุวรรณโลกต่อไป

เรื่องนี้เป็นพยานว่าวัดฤๅษีชุมหรือวัดศรีชุมนั้น ในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระ-
มหาธรรมราชากรุงเทพทวารวดี ยังเป็นวัดสำคัญอยู่นั้นประการหนึ่ง อีกประการ
หนึ่งเป็นพยานว่าเมื่อเวลานั้นพราหมณ์ในเมืองสุโขทัยยังมีอยู่ ยังไม่สูญวงศ์ ส่วน
บ่อพระสยมภูวนาดนั้นจะได้อีกถึงข้างล่างนี้

ต่อจากวัดศรีชุมไปไม่ไกลนัก มีสถานอันหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองสมัยนี้เรียกกันว่า
วัดพระพายหลวง มีปรารงค์ ๓ ยอดเช่นที่วัดศรีสวยแต่ทำลายเสียแล้ว ๒ หลังยังคง-
เหลือแต่หลังเดียว ทำด้วยแลงก้อนใหญ่ ๆ มีลวดลายงามดีมาก รูปชุ้มข้างหลังปรารงค์
ที่พิมพ์มาติดไว้ในหนังสือเป็นพยานอยู่ว่า ลวดลายงามเพียงไร ภายในปรารงค์นั้น
หน้าตาเป็นอย่างเช่นข้างในปราสาทศิลาทั้งปวง^(๑) มีพื้นมีฐานพระศิวลึงค์ทำด้วย
ศิลาแลง มีเป็นรางสำหรับรับน้ำสรงพระศิวลึงค์ไหลไปลงรวมทางรางยื่นตรงออกมา
ข้างหน้า อันเป็นที่รองน้ำมนต์ใช้ในพิธีพราหมณ์ใช้แต่รูปปรารงค์จะเหมือนที่วัดศรี-
สวย ยังกะเน็ดได้ด้วยตาได้อีกว่าทั้งทางสูงและทางกว้างยาวดูจะปานกัน ลวดลาย
ที่ปรารงค์ก็เป็นไปทางเทวดานที่ได้อเคยเห็นมาแล้ว บนยอดชุ้มหลังปรารงค์นั้น มีรูป

(๑) คูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๕

ซุ้มปราสาทวัดพระพายหลวง เมืองสุโขทัย

พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ของเหล่านั้ล้วนเป็นพยานว่าที่นั้เป็นเทวสถานหรือโบสถ์พราหมณ์ แต่ปรากฏว่าได้แปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนาเพราะมีโบสถ์อยู่ข้างหลังปรารงค์ ทางทิศตะวันตกหน้าปรารงค์ออกมามีวิหารต่อทำนองเดียวกันกับวัดศรีสวาย แต่ที่นั้ต่อเชื่อมกันไม่สนิทเหมือนที่วัดศรีสวาย กับในตัวปรารงค์เองก็มีพระพุทธรูปยืน แกะด้วยไม้ท้งอยู่ในคูหาด้านตะวันตกอีกด้วย พระนั้ฝีมือแกะแสนจะโถมจึงเชื่อว่าเป็นของใหม่ ที่แปลงสถานนั้เป็นวัดก็เชื่อว่าได้แปลงในไม่ช้านัก คืออย่างไร ๆ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปตั้งค่ายอยู่ที่สุโขทัยและกระทำพิธีถือน้ำนั้ที่นั้คงยังเป็นโบสถ์พราหมณ์อยู่ ส่วนบ่อพระสยามภูวนาถที่เอาน้ำไปทำพิธีนั้ ก็น่าจะเป็นบ่อที่บ้นั้ยังมีอยู่ใกล้ ๆ ปรารงค์ในวัดพระพายหลวงนั้ ถ้าไม่ใช่ที่แห่งนั้ก็คงจะเป็นที่โบสถ์พราหมณ์ในเมือง (คือวัดศรีสวาย) แต่น่าจะเป็นที่นอกเมืองนั้มากกว่า เพราะอยู่ใกล้วัดศรีชุม

ต่อที่วัดพระพายหลวงออกไปอีก มีเตาเผาถ้วยชาม ตั้งอยู่ในป่าไผ่ อยู่ตามเนินชุกเนินเข้าไปก่อเตาด้วยอิฐ เป็นเตาเตี้ย ๆ มีชั้นถ้วยชามแตกๆ ท้งอยู่ตามริมเตาบ้าง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นชามที่เสียเซาทั้ง ที่เคลือบแล้วก็มี ที่เขียนแล้วยังไม่ได้เคลือบก็มี ฟันชามก็เป็นชนิดที่เรียกว่า สังกโลก บางทีก็มีเป็น ลวดลายเป็น ดอกไม้ บ้างก็มีฝีมือทำสู้ที่สวรรคโลกไม่ได้ ตามใกล้ ๆ แถบเตานั้มีที่พื้นดินลุ่มแตกกระแหงหน้าฝนน้ำขัง มีไผ่และหญ้าขึ้นตามขอบ แต่ในลุ่มนั้เองไม่มีอะไรขึ้นเลย แห่งหนึ่งกะเนถ้วยตว่ากว้าง ๑๐ วา หรือ ๑๕ วา ยาวประมาณ ๕ เส้น อย่างไร ๆ ก็ไม่ใช่ที่นาหรือไร่ จึงเข้าใจว่าจะเป็นที่เขาชุดดินขึ้นมาใช้ในการปั้นถ้วยชาม คนโดยมากบางทีจะฟังได้ทราบเป็นครั้งแรกเมื่ออ่านหนังสือนี้ ว่าถ้วยชามสุโขทัยก็มี ถึงแม้ได้พบปะชามสุโขทัยก็คงเข้าใจว่าเป็นชามสังกโลก ที่จริงเข้าใจว่าสุโขทัยคงได้วิชามาจากสวรรคโลกอีกชั้นหนึ่ง (๑)

ต่อเตาถ้วยชามออกไปอีก และไม่สู้ห่างจากนั้สัก มีที่คู่อีกแห่งหนึ่ง คือวัดสังกะวาด ที่ว่าเป็นที่คูนั้ไม่ใช่เพราะเป็นวัดที่มีสิ่งงดงามอะไร แต่เพราะในคำแปลหลักศิลาที่ ๒ ได้กล่าวว่วัดนั้ คือวัดสังฆาวาส ที่พระบาทสมเด็จพระกรมรเตมูอัครีธรรมิกราชาธิราชได้ทรงสร้างขึ้น สมเด็จพระยาปวเรศวรียาลงกรณ์

ได้ทรงแต่งเรื่องนี้ไว้ว่า “ครั้งหนึ่งมีรับสั่งให้ราชบุรุษไปอาราธนาพระเจดีย์และพระมหาเจดีย์มาประดิษฐานในเมือง แล้วโปรดให้สร้างพระมหาธาตุรูปปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง แล้วสร้างพระอารามในที่พระมหาธาตุนั้นพร้อมด้วยอุโบสถวิหารการเปรียญเสนาสน์พระสงฆ์บริบูรณ์แล้วหล่อพระพุทธรูปปฏิมากรด้วยทองสัมฤทธิ์บริสุทธิเท่าพระองค์ท่านไว้เป็นประธานในพระอุโบสถ จึงพระราชทานนามอารามว่า สังฆาวาสอารามวิหาร ทุกวันนี้ชาวเมืองเหนือเรียกชื่อว่าวัดสังกะวาด” ต่อไปอีกหน่อยหนึ่งมีข้อความว่า “แล้วทรงหล่อรูปพระศรีอารียองค์หนึ่งประดิษฐานไว้ในพระวิหารคตทิศใต้ในอาราม” ถ้าจะสันนิษฐานตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนั้น จะต้องว่าวัดสังฆาวาสหรือสังกะวาดนั้นคงเป็นวัดใหญ่โตพอใช้ แต่ตามความจริงวัดสังกะวาดที่ได้เห็นนั้นไม่เป็นเช่นที่คาดหมาย ที่นั้นมีคูคลองล้อมรอบเป็นเขต ในเขตนั้นมีวิหารหลังหนึ่ง หันหน้าสู่ทิศตะวันออก หลังวิหารมีพระเจดีย์ซึ่งทลายเสียหายหมดแล้วยังเหลืออยู่แต่ฐานชั้นบัวกลุ่มจึงทราบไม่ได้ว่ารูปพระเจดีย์เดิมจะเป็นอย่างไร ตัววิหารนี้ยาว ๑๒ วา ๒ ศอก กว้าง ๘ วา ๒ ศอก มีเสาทำค้ำยันแลงท่อนกลมใหญ่ต่อกันมีระเบียงสองข้างมีพระประธานก่อด้วยอิฐอยู่องค์หนึ่ง สังเกตว่าทำคนละครวากับวิหารและฐานพระก็เชื่อมติดกับเสาไม้สนิท นอกวิหารออกมามีเป็นศิลาเสาสี่เหลี่ยมข้างปลายมีปากช่องเหมือนจะเข้าประกบกับอะไรสักอันหนึ่ง ในที่ปากนั้นยังมีอิฐกับปูนเกาะอยู่ กับมีเสาเช่นนี้อยู่หลายเสาตั้งเรียงรายอยู่จึงสันนิษฐานว่า คงจะเป็นส่วนหนึ่งของระเบียง และผนังระเบียงคงเป็นชนิดลูกกรงอย่างที่วัดเชตุพน นอกจากวิหารนี้กับพระเจดีย์ก็ไม่มีอะไรอีก ส่วนการเปรียญหรือเสนาสน์ที่กล่าวว่ามีบริบูรณ์นั้น ถึงจะหาไม่พบก็ไม่เป็นที่น่าประหลาดใจ เพราะคงทำด้วยไม้ แต่วิหารคตที่ตั้งรูปพระศรีอารีย์ควรจะหาพบได้ แต่ไม่มีเลย พระวิเชียรปราการออกความเห็นว่าจะอยู่ที่วัดมหาธาตุในเมืองแต่หนังสือท่านกล่าวว่าอยู่ที่วัดสังกะวาด ก้านกันอยู่ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะปลงใจลงทางไหน ความสงสัยของข้าพเจ้าจะยิ่งหนักขึ้นไปกว่าของพระวิเชียรปราการเสียอีกคือสงสัยว่าวัดสังกะवादที่ได้ไปดูนี้ จะเป็นวัดสังฆาวาสแน่แล้วหรือ คู้รู้สึกว่าการเสียดายเสียใจเต็มที ไม่น่าจะเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่าพระองค์ไว้แล้ววัดนี้ที่อยู่ห่างไกลจากเมืองถึง ๖๐ เส้น แต่ถ้าแม้จะตกลงว่าวัดนี้เป็นวัดสังฆาวาสแน่แล้ว ก็จะต้องสันนิษฐานความว่า เดิมพระเจ้าธรรมิกราชทรงพระดำริว่าที่นั้น

เป็นที่สำราญ มีต้นหมากรากไม้บริบูรณ์ ยังมีลำน้ำเรียกว่าคลองดิน ซึ่งติดต่อกันไปถึง
ลำน้ำแม่ลำพันอยู่ข้างนั้นด้วย จึงได้ไปทรงสร้างวัดสังฆาวาสขึ้นไว้ และเพราะเป็น
วัดที่ทรงสร้างใหม่เป็นที่โปรดปราน จึงหล่อพระพุทธรูปเท่าพระองค์ไปประดิษฐาน
ไว้ ณ ที่นั้น แต่ในคำแปลหลักศิลาที่ ๒ นั้น ต่อเรื่องรับพระสามีสั่งพระราชไปแล้ว
มีข้อความกล่าวอยู่ว่า “ ครั้นออกพรรษาแล้วพระองค์ทรงตั้งมหารัชมงคลของพระ-
พุทธรูปสัมฤทธิ์ที่หล่อเท่าพระองค์นั้นทรงประดิษฐานไว้กลางเมืองสุโขทัยโดยบุรพทิศ
ค้ำพระมหาราชคุณั้น” ถ้าจะยังคงเชื่อเรื่องวัดสังฆาวาสอยู่อย่างเดิม ก็จะต้องเอาต่อ
เรื่องไปอีกว่า พระพุทธรูปสัมฤทธิ์เท่าพระองค์ซึ่งได้กล่าวแล้วว่าประดิษฐานไว้ใน
พระอุโบสถวัดสังฆาวาสนั้น ภายหลังได้ชะลอเข้ามากระทำการฉลองในเมือง แล้ว
จึงได้เลยประดิษฐานไว้กลางเมืองโดยบุรพทิศค้ำพระมหาราชคุณอยู่ข้างจะยู่อย่างไรอยู่
แต่ถ้าไม่เป็นเช่นที่ได้กล่าวมาเป็นเรื่องมาอย่างข้างบนนี้แล้วก็เห็น มีหนทางที่จะสัน-
นิษฐานได้อีกอย่างเดียว คือว่าวัดสังฆาวาสที่ได้เห็นนั้นไม่ใช่วัดสังฆาวาสในหนังสือ
ถ้าแม่จะถามต่อไปว่า ถ้าเช่นนั้นวัดสังฆาวาสอยู่ที่ไหน ก็จะต้องเอาตอบว่า น่าจะเป็น
วัดมหาราชกลางเมืองนั่นเอง^(๑) และที่ว่าพระเจ้าธรรมมิกราชทรงสร้างขึ้นใหม่นั้น
แปลว่าปฏิสังขรณ์หรือสถาปนาวัดมหาราชคุณนั้นเอง และสร้างของอื่น ๆ เพิ่มเติมลง
อีกมาก ถ้าแม่ดูในวัดมหาราชคุณก็อาจจะแลเห็นได้ว่า สถานที่ต่าง ๆ ในวัดนี้ไม่ได้สร้าง
ขึ้นในคราวเดียว สร้างเป็นหลายคราวด้วยกัน ถ้าแม่สันนิษฐานเอาวัดมหาราช
เป็นวัดสังฆาวาสแล้ว ดูข้อความทั้งปวงก็ไม่สู้จะค้านกันนัก แต่ทั้งนี้แล้วแต่ผู้ชำนาญ
ในทางโบราณคดีจะวินิจฉัยต่อไป^(๒)

(๑) ดูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๕

(๒) ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๕

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๙

(๑) คำว่าปสานในจารึกพ่อขุนรามคำแหง หมายความว่าตลาดอันมีร้าน เป็นแถวติดต่อกัน

(๒) พระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่วัดศรีชุม ตรงกับที่เรียกว่าพระอจณ ในจารึก พ่อขุนรามคำแหง สันนิษฐานว่าเดิมจะเป็นวิหารโถงสร้างด้วยเครื่องไม้ สร้างวิหาร ก่ออิฐต่อรัชกาลหลัง ข้อนี้สังเกตเห็นฝาผนังตรงเข้าพระพุทธรูปก่อรุ่งออกไป ถ้าสร้าง พระวิหารกับพระพุทธรูปคราวเดียวกันก็จะหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระพุทธรูปก็มีรอยบัน ปอกแก้ไขหลายครั้ง สันนิษฐานว่าองค์เดิมเห็นจะพังเสียครั้งหนึ่ง องค์ที่ปรากฏอยู่ ทุกวันนี้สร้างขึ้นภายหลังสร้างวิหาร อนึ่ง ราชบัณฑิตยสภาได้ให้ชุดชนกาอิฐปูนที่พัง ออกจากช่อง ในผนังเดียวกันได้แต่ข้างล่างมิต้องกลานตั้งแต่ก่อน ได้ตรวจดูด้วย แสงไฟฟ้าเห็นผนังที่ในช่องนั้นมีรอยเขียน ลวดลายประสาสนสีเป็นพระพุทธรูปเรียง เป็นแถวแต่ลบเลือนเสียมากแล้ว ศิลากำหลักภาพที่ทับข้างบนเป็นเพดานนั้นเป็นภาพ พระโพธิสัตว์ปางต่าง ๆ ในเรื่องนิบาตชาดก มีตัวหนังสือไทยบอกเรื่องด้วยทุกแผ่น (ได้เอาลงมาไว้ในหอพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแผ่น ๑) เรื่องตำนานของศิลาชาดก เหล่านี้ ได้ความในศิลาจารึกซึ่งพบซ่อนอยู่ในซอกผนังนี้ (เดี๋ยวนี้อยู่ที่หอพระสมุท- วชิรญาณในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) ว่าเดิมอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วยกันกับศิลา- จารึกนั้น เป็นเค้าเงื่อนให้สันนิษฐานว่า ศิลาชาดกแต่เดิมเห็นจะสร้างเป็นเครื่อง ประดับพระเจดีย์ในวัดมหาธาตุ หรือประดับพระเจดีย์ที่เมืองอื่นได้มาโดยพระเทศา- นุภาพ ให้จารึกอักษรไทยแถลงเรื่องลงไว้ทุกแผ่น แล้วรักษาไว้ที่วัดมหาธาตุ ครั้น นานมาศิลาชาดกนั้นตากแดดตรำฝนชำรุดปรักหักพังไป กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วง องค์ใดองค์หนึ่งจะทรงสร้างวิหารวัดศรีชุม จึงให้ทำฝาผนังวิหารเป็นช่อง และเอาศิลา ชาดกกับศิลาจารึกเรื่องพงศาวดาร เมืองสุโขทัยไปไว้ในนั้น เพื่อรักษามิให้เป็น อันตราย ว่ามานี้ตามความสันนิษฐาน

(๓) ศิลาจารึกที่เอามาจากวัดศรีชุม คือศิลาจารึกเรื่องพงศาวดารสุโขทัยที่ กล่าวมาแล้ว เรื่องที่จะเอาลงมากรุงเทพฯ นั้นเกิดด้วยมีชาวต่างประเทศขึ้นไปเที่ยว เก็บ (บางทีถึงลัก) ของโบราณทางเมืองเหนือเอาไปต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระ-

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสสั่งข้าพเจ้าเมื่อเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ ให้คัดอ่านเก็บของโบราณซึ่งควรหวงแหน เอาลงมารักษาไว้เสียกรุงเทพฯ ฯ ข้าพเจ้าได้แต่งให้พระยาสมิทธสรวรรพการ (ทัต) เมื่อยังเป็นหลวง กับพระยาวชิรยศตยารักษ์ (ติศ) เมื่อยังเป็นหลวงกำจัดไพรินทร์ เป็นข้าหลวงขึ้นไปตรวจเก็บของโบราณ ได้ศิลาจารึกหลายแผ่น รวมทั้งแผ่นที่อยู่วัดศรีชุม กับเอาศิลาซากดกลมาด้วย ๒ แผ่นในครั้งนั้น ข้าพเจ้าส่งไปไว้ ณ พิพิธภัณฑ์สถาน ศิลาที่ว่าพระสารสาสน์พลขันธ์เอาลงมาให้เห็นจะได้ที่อื่น

(๔) ถ้าพระรามนั้นค้นพบเมื่อภายหลัง ดังจะปรากฏในตอนที ๑๐ ต่อไป

(๕) ที่กล่าวในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงว่า ทางเบื้องตีนนอน (ทิศเหนือ) เมืองสุโขทัยมีปราสาทหมายความว่าปราสาทหินวัดพระพายหลวงนี้เอง กระจวนสร้างปราสาทหินวัดพระพายหลวงนี้เป็นแบบขอม และเมื่อได้ตรวจดูพื้นที่เห็นมีแนวคูรอบเป็นเขตที่ใหญ่โตกว่าที่อื่นจึงสันนิษฐานว่าที่วัดพระพายหลวงนี้เห็นจะเป็นตัวเมืองเดิมเมื่อครั้งขอมปกครอง ครั้นไทยตั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีจึงสร้างเมืองขึ้นใหม่ใหญ่โตกว่าเมืองเดิม

(๖) เรื่องถั่วขามส่งกลโลกสุโขทัยจะอธิบายข้างท้ายตอนที ๑๘

(๗) ชื่อวัดว่า “สังกะวาส” ก็มาแต่สังฆาวาส เหตุใดจึงเปลี่ยนเป็นสังกะวาด ชื่อนี้ข้าพเจ้าเคยได้ยินสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประทานอธิบายพระนามกรมขุนนรานุชิต อันทรงพระนามเดิมว่า “สังกทัต” ว่าตามแบบโบราณคำ “สังกะ” ใช้เมื่อหมายความว่าสงฆ์ซึ่งไม่มีตัวตน ถ้าสงฆ์มีตัวตนใช้คำ “สังฆะ” ดังนี้ จึงสันนิษฐานว่าที่เรียกชื่อว่า “วัดสังฆาวาส” หรือ “สังกะวาส” นั้น เห็นจะหมายความว่า วัดที่มีโบสถ์เป็นที่พระสงฆ์ทำสังฆกรรมได้ด้วยวัดในสมัยสุโขทัยนั้นไม่มีโบสถ์เป็นพื้น ถ้าสันนิษฐานถูกใช้วัดสังกะวาสที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือก็คือวัดมหาธาตุที่กลางเมือง ถูกต้องดังทรงพระราชวิจารณ์ในหนังสือนี้

(๘) ที่เรียกว่า “พระเท้าพระองค์” ในศิลาจารึก ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าหมายความว่าเท้าพระองค์พระพุทธเจ้ามิใช่เท้าพระองค์ท่านผู้สร้างพระนั้น เกิดแต่คิดวินิจฉัยกันว่า พระองค์พระพุทธเจ้าจะโตสักเท่าไหน ก็สร้างพระขนาดเท่าที่เชื่อกันใน

สมัยนั้น ตัวอย่างในกรุงเทพฯ นี่ก็มี เช่นพระพุทธรูปองค์ที่อยู่ท่ามกลางพระสาวก ๘๐ ที่ในพระอุโบสถวัดสุทัศน์ ก็สร้างตามขนาดที่นิยมกันในสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่าเท่าพระองค์พระพุทธเจ้า แต่เมื่อในครั้งสุโขทัยจะเข้าใจกันว่า พระพุทธเจ้าจะใหญ่โตสักเท่าไหนก็ไม่พบหนังสือ ครั้นนั้นบอกไว้มีเค้าที่จะสันนิษฐานอย่างหนึ่งที่ในสมัยนั้นชอบสร้างพระอัฐารส เป็นพระยืนสูง ๑๘ ศอก มีปรากฏหลายองค์ และชอบกล่าวถึงในศิลาจารึก จะนิยมกันครั้งนั้นว่าเท่าพระองค์พระพุทธเจ้าดอกกระมัง ถ้าเช่นนั้นไซ้ข้าพเจ้าเข้าใจว่า “พระพุทธรูปเท่าพระองค์” ที่กล่าวถึงในศิลาจารึกน่าจะเป็นพระศรีศากยมุนี คือพระโตที่เชิญลงมาไว้ในพระวิหารวัดสุทัศน์นั่นเอง เห็นเช่นนั้นด้วยได้ให้ตรวจดูพบฐานตั้งพระศรีศากยมุนีเป็นพระประธานในวิหาร หลวงทิศตะวันตก ออกพระมหาราตุ ตรงกับที่พรรณนาในศิลาจารึกไม่คลาดเคลื่อน

ตอนที่ ๑๐

เมืองสุโขทัย-ข้อความเบ็ดเตล็ด

ตามที่กล่าวมาแล้วในเรื่องเมืองสุโขทัย เล่าถึงที่ต่าง ๆ ที่ได้ค้นพบได้ตามหนังสือ แต่ยังมีสถานและวัตถุที่กล่าวถึงในคำจารึกหลักศิลา แต่ยังคงค้นไม่พบหรือไม่ได้เห็น เพราะเหตุต่าง ๆ มีอยู่อีกบ้างซึ่งยกมารวมไว้กล่าวในตอนต่อไป

ในคำจารึกหลักศิลาที่ ๑ พระเจ้ารามคำแหงได้กล่าวไว้ว่า “๑๒๑๔ ศกมโรวง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสุทโชนาโดยสุโขทัยนี้ ปลูกไม้ตาลนี้ได้สิบสี่เข้า (ปี) จึงพนนขตารหินตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วนนเคื่อนคบบเคื่อน โอกแปควนน วนนเคื่อน เต็มเคื่อนทั้งแปควนน ฝูงปู่ครูเถรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขตารหินสุทธธรรมแก่อุบาทส ฝูงทวยจำศีล ฝึกวิชานนสุทธธรรม พุชนคัมแหง เจ้าเมืองศรีสุทโชนาโดยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขตารหินให้ฝูงทวยลูกเจ้าลูกขุนถือบ้านถือเมืองกนน ” ดังนี้ “ขตารหิน” อันใช้เป็นประโยชน์ทั้งเป็นธรรมาสันทั้งเป็นราชบัลลังก์ที่ออกกว่าราชการฉะนี้ ชาวสุโขทัยจึงนับถือกันว่าขลังนัก ไกรนังไม้ไค้คงมีอันเป็นบ้วยไขอะไรไปอย่างหนึ่ง จนพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระผนวชอยู่ ได้เสด็จขึ้นไปถึงสุโขทัย ได้ประทับบนแท่นศิลานี้แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชะลอลงมากรุงเทพฯ ฯ ทรงตั้งไว้เป็นที่ประทับที่หน้าพระอุโบสถวัดราชาธิวาส ครั้นเมื่อได้เสด็จขึ้นผ่านพิภพแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชะลอลงไปไว้ในลานวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และยังคงอยู่ในที่นั้นจนกาลบัดนี้(๑)

ส่วนศิลาจารึกต่าง ๆ นั้น พระเจ้ารามคำแหงกล่าวว่า “แลเอามาจาริกอนน หนึ่ง มีในเมืองชลงงสถาปกันได้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ จาริกอนนหนึ่งมีในถ้ำช้อถ้ำพระรามอยู่ฝั่งน้ำสัพพาย จาริกอนนหนึ่งมีในถ้ำรัตนธาร ” เมืองเชลียงนั้น พระยาอุทัยมนตรีสันนิษฐานว่าจะเป็นเมืองลอง แขวงนครลำปาง ซึ่งเป็นเมืองเก่ามีพระมหาธาตุใหญ่ ตั้งอยู่ริมลำน้ำยม คุของเขาก็ชอบกลอยู่ พระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม) ได้เคยกล่าวเป็นความเห็นว่าเป็นเมืองเก่าแก่งเพชร แต่มีข้อเดียงคักค้ำอันอยู่สำคัญ คือในพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับของหลวงประเสริฐ

(๑) ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐

อักษรนิติมีข้อความปรากฏอยู่ในเรื่องเมืองเซลียงนี้ว่า “ ครึ่งนั้น (จุลศักราช ๘๒๒ ปีมะโรงโทศก) พระญาเซลียงคิดเป็นขบถ พาเอาครัวทั้งปวงไปออกแต่เมือง ” ต่อนั้นลงมายังมีข้อความต่อไปอีกว่า “ ศักราช ๘๒๓ มะเส็งศก พระญาเซลียงนำมหาราชมาจะเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเป็นสามารณมิได้เมือง แลจึงยกทัพไปเอาเมืองกำแพงเพชร แลเข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้เมือง แลมหาราชก็เลิกทัพคืนไปเชียงใหม่ ” ดังนี้ เห็นได้ว่าเมืองเซลียงไม่ใช่เมืองกำแพงเพชร ถ้าเป็นเมืองกำแพงเพชรจะ “ พาเอาครัวไปออกแต่เมือง ” ถึงเชียงใหม่จะยากอยู่ และอีกประการหนึ่งยังได้พามหาราชมาตีเมืองกำแพงเพชรอีกแล้ว ด้วยเหตุผลเหล่านี้ทำให้น่าเชื่อว่าเมืองเซลียงเป็นเมืองที่อยู่ในพวกเมืองจังหวัดนอกและใกล้เคียงแดนมหาราช จึงเห็นว่าการที่พระยาอุทัยสันนิษฐานเอาเมืองล่องเป็นเมืองเซลียงนั้นดูแยกกายอยู่บ้าง^(๑) ส่วนถ้าพระรามนั้นเมื่อเวลาข้าพเจ้าอยู่ที่สุโขทัยก็ไม่พบ และไม่ได้ข่าวคราวถึงเลย ทั้งถ้ำนคราก็ไม่พบอีก แต่ถ้าพระรามนั้น พระพยุหาภิบาลได้สืบได้ความต่อภายหลังจากชาวสุโขทัยว่ามี ข้าพเจ้าจึงแนะนำให้ไปตรวจดูที่ว่าจะมีอะไรบ้าง พระพยุหาภิบาลได้หาโอกาสไปตรวจถ้าพระรามแล้วได้ทำรายงานส่งมาให้ข้าพเจ้าจดหมายลงวันที่ ๑๘ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๗ มีข้อความละเอียดดังต่อไปนี้

รายงานพระพยุหาภิบาล

เมื่อวันที่ ๖ พฤษภาคม เวลาเช้า ๔ โมง ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยหลวงวรสารพิจิตรผู้พิพากษา ซึ่งเป็นผู้ชำนาญในทางอักษรโบราณ ออกจากเมืองสุโขทัยโดยพาหนะม้า ถึงตำบลเมืองสุโขทัยเก่าเวลาบ่าย ๑ โมง ระยะเวลาตอนนั้น ๓๐๐ เส้นพักนอน ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๗ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงครึ่งออกจากตำบลเมืองสุโขทัยเก่าถึงคลองสวนเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง ระยะเวลาตอนนั้น ๓๐๐ เส้น จากคลองสวนถึงเขาค่ายเวลาเช้าประมาณ ๕ โมง ระยะเวลาตอนนั้นประมาณ ๕๐ เส้น จากเขาค่ายถึงตำบลบ้านด่านเวลาเที่ยง ระยะเวลาตอนนั้นประมาณ ๑๐๐ เส้น หยุดพักร้อนเวลาบ่ายประมาณ ๑ โมง ออกจากตำบลบ้านด่านข้ามแม่น้ำลำพันถึงบ้านตลิ่งชัน

(๑) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที ๑๐

เวลาย่ำค่ำ ระยะทางตอนนี้อยู่ประมาณ ๘๐๐ เส้น พักนอน ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๘ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง ออกจากบ้านตลิ่งชัน ข้ามเขามะขามผูกวัว ๑ เขาคึ่งกลาง ๑ ถึงถ้ำพระรามเวลาบ่าย ๑ โมง ระยะทางตอนนี้อยู่ประมาณ ๖๐๐ เส้น หยุดพัก ๒ ชั่วโมง เวลาบ่าย ๓ โมงเช้าถ้ำพระราม ๒ ชั่วโมงเศษ เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ กลับออกพักนอนที่เชิงเขา ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๙ พฤษภาคม เวลาเช้า ๒ โมงเช้าถ้าเสียดานเวลาเช้า ๔ โมงเศษกลับ ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงกลับออกจากเขาถ้ำพระราม (ต่อไปนี้ก็เล่าถึงระยะทางกลับ ซึ่งไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีกในที่นี้ จึงตัดข้ามไปคัดเอาตอนที่รายงานถึงการตรวจพิเคราะห์ต่อไป)

เขาค่ายคลองสวนและบ้านด่าน

เขาค่ายนั้นติดเนื่องไปจากเขาพระบาทน้อยไปทางตะวันตกแล้ววกขึ้นตะวันตกเฉียงเหนือ มีทางออกไปจากเมืองสุโขทัยเก่าตัดตรงไปตะวันตกข้ามที่เขาขาด ที่เขาขาดเป็นช่องแคบมีเขาสองข้างบนไหลเขา มีหินก้อนเล็ก ๆ กองสูงประมาณ ๒ ศอกบ้าง ต่ำกว่า ๒ ศอกบ้าง เป็นแถวขึ้นไปข้างขวายาวประมาณ ๓๐ วา ข้างซ้ายมีโผล่เห็นพอเป็นเค้ารู้ว่าเป็นหินกอง ที่เขาขาดนี้ราษฎรเรียกว่าเขาค่าย (บางทีจะเป็นค่ายด่านสุโขทัยโบราณได้จริง)

คลองสวนอยู่ในเขาค่ายเข้ามาทางเมืองสุโขทัยเก่า ได้ความว่าแต่เดิมมีบ้านราษฎรมาก เมื่อมีบ้านราษฎรอยู่เรียกว่าบ้านด่านเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว ราษฎรพากันยกครอบครัวออกไปตั้งทำมาหากินที่บ้านด่านเดี๋ยวนี้ จึงได้เอานามเดิมไปตั้งเรียกว่าบ้านด่านจนทุกวันนี้^(๑) ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ควรสันนิษฐานเชื่อว่าเขาค่ายนั้นเป็นด่านของเมืองสุโขทัย ราษฎรที่ตั้งอยู่คลองสวนแต่เดิมคงเป็นผู้รักษาด่าน จึงได้เรียกนามว่าบ้านด่าน เมื่อราษฎรยกไปทำกินที่บ้านด่านเดี๋ยวนี้ จึงได้เอานามเดิมไปตั้งเรียกว่าบ้านด่าน

ลำน้ำแม่ลำพัน

ลำน้ำแม่ลำพันนี้ คือลำน้ำเมืองเก่าตนเอง ปลายน้ำตกลำน้ำยม ตรงบ้าน

(๑) คูอธิบายเลข (๓) ข้างซ้ายตอนที่ ๑๐

ธานีที่ตั้งเมืองสุโขทัยใหม่เดี๋ยวนั้น ต้นคลองมาจากทางตะวันตก ถ้าพระรามอยู่ตะวันตกเฉียงเหนือปากแม่น้ำลำพัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า แม่น้ำลำพันนี้เป็นแม่น้ำสำพาย ถูกต้องตรงกับศิลาจารึกของเมืองสุโขทัย ที่เรียกเพี้ยนชื่อขึ้นจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ (๑) ตามอักษรที่ว่าลำพันกับสำพายนั้น ไม่ห่างไกลกัน ผู้แปลอักษรในหลักศิลาจะผิดเพี้ยนไป หรือ (๒) คำที่ราษฎรเรียกต่อ ๆ กันมาจนคลาดเคลื่อนไปจากเดิม (ตามความสันนิษฐานของพระพุทฺธาภิบาลเรื่องแม่น้ำลำพันนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าอยู่ข้างจะแยกคาง น่าจะเชื่อว่าตรงกับแม่น้ำสำพายในคำจารึกจริง — ม.ว)

๕ ฉาพระราม

ฉาพระรามนี้คำราษฎรเรียกว่าฉาเจ้าราม เขาฉาพระรามเป็นสองชั้น ตอนล่างเป็นหินปนดินมีต้นหญ้าและต้นไม้ ตอนบนเป็นหินก้อนเดียว มีต้นไม้ประปรายแลแต่ไกลเป็นหินทั้งนั้น อยู่ใต้เขาสีดา ต่ำกว่าเขาสีดา แต่สูงกว่าเขาทั้งหลายที่มีอยู่ในหมื่นนั้น ปากถ้ำอยู่ตอนบนหินปนดิน ขึ้นไปจากเชิงเขาประมาณ ๒ เส้นเศษ ปากถ้ำกว้างประมาณ ๑๐ ศอก สูงประมาณ ๓ วา ๒ ศอก พันปากถ้ำเข้าไปประมาณ ๑๐ วา มีพระพุทธรูปยืนทำด้วยไม้สูงประมาณ ๓ ศอก คำราษฎรเรียกว่ารูปพระรามที่จริงเป็นพระพุทธรูปแท้ ชายจีวรและดอกจีวรยังมีปรากฏอยู่ และมีแผ่นอิฐเรียวยาวอยู่ประมาณ ๒๐ แผ่น ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจค้นหาหลักศิลาจารึก พบหินก้อนหนึ่ง รอยแตกกระจัดกระจายเหลืออยู่ ยาวประมาณ ๑ ศอก กว้างประมาณ ๖ — ๗ นิ้ว ผิวแตกกะเทาะยังเหลือผิวที่ตีไม้กะเทาะกว้างประมาณ ๔ นิ้ว ยาวประมาณ ๑๐ นิ้ว ผิวที่เหลืออยู่เป็นตอนริมที่สุดของแผ่นหินไม่มีตัวอักษร ถึงแม้ว่าจะเป็นหลักศิลาจารึกจริง ก็คงสลักตัวอักษรไม่ถึง และตรวจหาหินที่แตกกะเทาะออกไปจากแผ่นนั้นก็ไม่มีพบ เพราะในฉาพระรามนี้มีพวกลาวทำดินประสีว ชุกเอามูลค่างคาวเป็นหลุมเป็นบ่อทั่วไป ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยกระหม่อมว่า ศิลาก้อนที่แตกนั้นเป็นศิลาที่จารึกแน่ เพราะชนิดหินผิดไม่เหมือนกับหินที่เขานั้น และผิวหินที่เหลืออยู่เป็นรอยขัด รูปข้างปลายมน ทำนองเดียวกันกับศิลาจารึกที่ได้เคยเห็นมาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ไว้ใจ ได้ตรวจค้นเข้าไปลึกจากปากถ้ำประมาณ ๕ เส้นเศษ ยังไม่ถึงที่สุด

ของถ้ำ ไม่มีแสงสว่างเลย ทางเดินเข้าไปต้องลุยมูลค้างคาวลึกประมาณ ๑ ศอกบ้าง
กว่าศอกบ้าง ได้เอาไม้ยาว ๓ ศอกหยั่งลงไปหมดไม้ ยังไม่ถึงพื้นหิน ประมาณมูล
ค้างคาวที่สูงขึ้นจากพื้นหิน ๔ ศอก ถึงแม้จะมีสิ่งอันใดอยู่คงไม่เห็น โดยเหตุที่มูล
ค้างคาวที่บดถมอยู่มาก

ในถ้ำพระรามนี้ เมื่อก่อนที่จะไปได้ความจากราษฎรพูดกันว่ามีสระและมี
ต้นหญ้าต้นบอนอยู่ในนั้น ครั้นไล่เลียงสอบสวนหาตัวผู้ที่เข้าไปจริงไม่ได้ เป็นแต่
ได้ยินเขาเล่าต่อๆ กันมา ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจเห็นมาแล้ว เห็นด้วยเกล้า
ด้วยกระหม่อมว่า ทางที่จะเข้าไปไม่ใช่่ง่าย ต้องลุยมูลค้างคาวไปลึกเข้าไปก็ยังมีมูล
ค้างคาวมากขึ้น ถ้าที่ใดสูงมูลค้างคาวไหลทับลงมาท้าวหาไม่ได้ บุคคลที่จะเข้าไป
ลำบากมาก เชื่อแน่ว่าเข้าไปไม่ได้

ถ้ำสี่ตา

ถ้ำสี่ตานี้ คำราษฎรเรียกว่าถ้ำศักตบา้าง ถ้ำสี่ตาบ้าง เขาถ้ำสี่ตานี้ทำนองเดียวกับ
กันกับเขาถ้ำพระราม แต่เป็นรูปกลมแลดูไกลๆ คล้ายกับพระปรางค์ ชานเขาติดกับ
ถ้ำพระราม ปากถ้ำห่างจากถ้ำพระรามประมาณ ๘ เส้น จากเชิงเขาขึ้นไปถึงปากถ้ำ
ประมาณ ๓๐ วา ปากถ้ำกว้างประมาณ ๘ ศอก สูงประมาณ ๓ วา ในปากถ้ำ
เข้าไปมีพระพุทธรูปยืน ทำด้วยไม้ ๒ องค์ สูงใหญ่และวิธีทำเป็นทำนองเดียวกับ
อย่างพระพุทธรูปในถ้ำพระราม และมีเสาไม้แก่นยาว ๒ ศอกคืบบ้าง ยาว ๓ ศอก
บ้าง โทประมาณ ๒ กำ เจาะเป็นรูรอดมีเสา ๔ หรือ ๕ ต้น และมีบานประตู
ทำด้วยไม้หนา ๓ นิ้ว กว้าง ๒๐ นิ้ว ยาว ๒ ศอกเศษ ๑ บาน และมีอิฐแตกหักอยู่
ในถ้ำโดยมาก ถ้ำสี่ตานี้เป็นถ้ำตันลึกประมาณ ๑๕ วา ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจค้น
ทั่วแล้ว สิ่งของนอกจากที่กราบดูมาแล้วไม่มีอะไร

ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมว่า ในถ้ำนี้แต่เดิมจะเป็นที่พัก
พระสงฆ์ เสาที่มีอยู่จะเป็นเสาเตี้ยที่ปัก และยังตรวจได้ก้อนโอทำด้วยไม้ ๑ ใบ กับ
ดินเผาเป็นจานมีเท้าสำหรับใส่น้ำมันตามไฟบูชาพระ ๑ ใบ พอสันนิษฐานได้ว่าควร
จะเป็นที่อยู่ของพระสงฆ์มาแต่เดิม

ตามเหตุผลที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจเห็น และได้กราบทูลมาแล้วในตอนต้น
 ควรสันนิษฐานว่าถ้าพระรามนั้นเป็นถ้ำที่ไว้ศิลาจารึก ตามหลักศิลาเมืองสุโขทัยจริง
 แต่หากหลักศิลานั้นจะเป็นอันตรายเสีย

ตามรายงานของพระพุทฺธาภิบาลฉบับนี้ ปรากฏอยู่ว่าพระพุทฺธาภิบาลได้มี
 ความอดุสาหะและพยายามตรวจค้นมาก สมควรจะสรรเสริญและควรเชื่อได้ว่า ถ้า
 พระรามนี้เอง คือถ้ำที่กล่าวในหลักศิลาที่ ๑ เมื่อได้ความเช่นนี้แล้วก็เห็นได้ว่า พระ-
 เจ้ารามคำแหงนั้นเป็นนักเลงเที่ยวอยู่บ้าง นึกดูก็น่าเสียดายที่หลักศิลาจารึกในถ้ำ
 พระรามนั้นสูญเสียแล้ว ถ้าหาไม่บางทีจะได้เรื่องราวอะไรอีกบ้างกระมัง

นอกจากถ้ำพระรามและถ้ำรัตนธาร พระเจ้ารามคำแหงยังได้กล่าวถึงที่เกี่ยว
 อีกคือ “ในคลองป่าต้นนี้มีศาลาสองอนนอนหนึ่งชื่อศาลาพรมาส อนนหนึ่งชื่อ
 พุทธรัง” ศาลาทรงสองนี้ข้าพเจ้าไม่ได้พยายามค้นหาเลย เพราะเวลานั้นน้อยนัก
 และไม่สู้จะมีความหวังว่าจะค้นพบ แต่ก็เป็นการดีแล้ว เผื่อคนอื่นขึ้นไปเที่ยวเมือง
 สุโขทัยเก่าจะได้ มีอะไรเหลืออยู่สำหรับไปลองค้นหาดูเล่นบ้าง ศาลาทรงสองนี้ก็ดี หรือ
 หอเทวาลัยที่ได้กล่าวถึงมาแล้วก่อนนี้ก็ดี ถ้าใครพบและหาหลักฐานประกอบให้เป็น
 ที่ควรเชื่อได้ ข้าพเจ้าก็จะพลอยยินดีและอนุโมทนาด้วย

ในระหว่างเวลาที่ข้าพเจ้าอยู่ที่สุโขทัยเก่า ๑๑ วันนั้น ได้ใช้เวลาตรวจค้นหา
 โบราณสถานและวัตถุเสีย ๗ วัน นอกจากนั้นได้ไปเที่ยวที่โชคชมภูวันหนึ่ง ได้ไป
 ที่บ้านธานีที่ตั้งเมืองสุโขทัยใหม่วันหนึ่ง อีก ๒ วันหยุดพัก เพราะต้องการพักผ่อน
 และพาหนะ

การไปเที่ยวโชคชมภูนั้น ไม่ใช่ไปเพื่อตรวจค้นโบราณสถานหรือวัตถุ ได้
 ทราบข่าวเขาเล่ากันว่าเป็นที่สบายนักจึงได้ไป เพื่อพักผ่อนร่างกายและจิตซึ่งได้เหน็ด
 เหนื่อยในการเที่ยวในเมืองสุโขทัยเก่านี้ ทางจากเมืองเก่าไปโชคชมภู ๑๕๐ เส้น
 ออกจากเมืองทางประตูด้านใต้แล้วเลี้ยวไปทางตะวันตก เดินในทุ่งไปก่อน แล้วจึง
 ไปเข้าดง มีไม้หลายพันธุ์ขึ้นปะปนกันอยู่ ทางเดินร่มรื่นสบายดี เดินไปบางที่ก็เลียบ
 ธาร บางที่ก็เลียบเขา ตามแถบนี้มีเขาเป็นทิวไป แลดูมาจากเมืองชุมคามมาก ทาง
 เดินลดเลี้ยวไปจนถึงที่พัก ซึ่งเจ้าเมืองได้ไปแต่งตั้งไว้อยู่ท่ากลางดง ริมลำธาร ที่น
 มีต้นชมภูชุนอยู่มาก จึงได้เรียกน้ำว่าโชค (หรือธาร) ชมภู ในลำธารมีน้ำไหล

ริน ๆ อยู่เสมอ น้ำใสสะอาดดี แต่ชะรอยจะมีสนิมเหล็กอยู่ในน้ำมาก เพราะที่ตามดินเห็นเป็นสีแดงเป็นตะกอนอยู่ ธารน้ำนี้ไหลอยู่ไม่ขาด เพราะอยู่กับเชิงเขาที่เตี้ยวน้ำซึมลงมาจากยอดเขาตกในลำธารนี้ ที่ธารนี้เป็นที่สำราญดีมาก ได้ทราบจากสามเณรธนไชยชาญุทว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จมาประพาสสุโขทัย ก็ได้เสด็จประพาสที่โขกชมภู และเป็นที่ทรงพระราชสำราญมาก ต่อ ๆ มา ยังได้เคยโปรดเกล้า ๆ ให้ตักน้ำในธารนี้ส่งลงไปทูลเกล้า ๆ ถวายอยู่บ้าง เกินที่ไปพักอยู่ชั้นขึ้นไปอีกหน่อยลำธารชมภูนี้ผ่านไปในหุบเขา ชาวเมืองเรียกว่าช่องพระร่วงลองตาบ คือมีเป็นนิทานเล่าประกอบว่าพระร่วงประสงค์จะใคร่ทราบว่าเป็นพระแสงดาบคมดีจริงหรือไม่ จึงได้ฟันสนเขาลงไป เขาก็แยกออกไปเป็นช่องปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรื่องชนิดนี้ที่เกี่ยวข้องกับพระร่วง มีอยู่ตามแถบนี้มากนัก ถ้าจะจดไว้ก็เห็นจะได้หลายเล่มสมุทไทย ในป่าที่โขกชมภูนี้ได้ความจากราษฎรว่ามีสัตว์อยู่มาก มีหมีดำ เสือและเนื้อวาง เนื้อนั้นพวกที่ไปด้วยกันได้พบรอยเท้าสังเกตว่าเป็นเสือใหญ่ ที่เล่าไว้ในที่นี้ไม่ใช่เพราะเกี่ยวข้องกับโบราณคดี แต่เล่าเพื่อสำแดงให้เห็นว่าถึงคนไทยจำพวกที่ชอบในทางยิงสัตว์ป่าตามยุโรปวิสัย ก็อาจที่จะหาสิ่งสนุกที่สุโขทัยได้อยู่บ้าง

อีกวันหนึ่งได้ไปเที่ยวเมืองใหม่^(๑) ไม่ใช่เพราะตัวข้าพเจ้าเองกระวนกระวายต้องการอะไรนัก ที่ไปเพราะเหตุสองประการ ประการหนึ่งเกรงว่าเมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว มีผู้ถามว่าตลาดสุโขทัยมีอะไรบ้าง (ซึ่งมีคนจำพวกหนึ่งจำจะต้องถาม) ก็จะต้องบอกเขาว่าไม่ได้ไป เขาก็จะเห็นเป็นคนประหลาดเหลือเกิน ไปถึงสุโขทัยและไปอยู่เป็นนานไม่ได้เห็นที่สำคัญเช่นตลาด อีกประการหนึ่งผู้ที่ไปด้วยกันกับข้าพเจ้า บางคนเขาบอกว่า เบื่อการคู่อิสูหัก กากปูนทุก ๆ วันเต็มที่แล้ว อยากดูถิ่นฐานบ้านเมืองที่ยังไม่ร้างไม่โหมมและอยากพบเพื่อนมนุษย์บ้าง ข้าพเจ้าทราบอยู่ว่ามีความเห็นกันเช่นนั้นบ้าง จึงตกลงเป็นไป ทางที่ไปนั้นเดินตามถนนตัดตรงไปในทุ่งนาผ่าน “ทะเลหลวง” ของ “พ่อขุนรามคำแหง” ไปซั่มไปสะดวกดี เสียแต่ร้อนจัด หาดินไม้เป็นเงาร่มไม้ใครจะได้เลย ฝุ่นนั้นไม่ต้องกล่าว กว่าจะไปถึงหน้าตาเสื้อผ้าเป็นสีมอไปหมด ทางจากเมืองเก่าไปถึงท่าหน้าบ้านธานี ๓๐๐ เส้นเศษ ตาม

(๑) คู่มือหมายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐

ข้างถนนมีไร่นาตลอด มีบ้านเรียงรายไปตลอดทาง ผ่านวัดกลางทางถึง ๓ แห่ง ไปได้ ๒๘๐ เส้น ถึงสะพานข้ามคลองโพ ซึ่งเป็นลำน้ำลึกลึกมีน้ำขังอยู่ ปากคลองไปกลำน้ำยมที่บ้านธานี ต้นน้ำไปต่อกับลำน้ำแม่ลำพัน ครั้นถึงฝั่งน้ำยมแล้วได้ลงเรือพายล่องลงไปเที่ยวการใหม่ ซึ่งเวลานั้นทำยังไม่แล้วเสร็จดี ตามลำน้ำมีแพจอดคึกคักทั้งสองฝั่ง มีเข้าของขายตามแพ รู้สึกคล้าย ๆ พายเรือไปในคลองบางกอกน้อย ที่บนฝั่งก็มีเหยาเรือนอยู่แน่นหนา ดูท่าทางจะเป็นเมืองสนุกที่อยู่ กึ่งกลางวันแล้วเดินเที่ยวดูสถานที่ราชการต่าง ๆ แล้วลงเรือพายทวนน้ำขึ้นไปเพื่อดูตลาด มีแพจอดคึกคัก ๆ กันน่าสนุก แล้วก็กลับขึ้นมากลับไปที่พักที่เมืองเก่า ผู้ว่าราชการได้เชิญให้พักที่เมืองใหม่คืนหนึ่ง แต่ข้าพเจ้าร้องขอตัว เพราะอยากกลับไปดูอะไรที่ทางเมืองเก่าต่อไปอีก ผู้ที่ไปด้วยกันเชื่อว่ามีบางคนทีเสียใจในการที่ไม่ไปอยู่ที่เมืองใหม่ให้นานยิ่งกว่านั้น อยู่เพียงสองสามชั่วโมงไม่มีเวลาพอที่จะเที่ยว แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นอันได้เห็นตลาดแล้วก็พอแล้ว ถ้าจะดูตลาดกันจริง ๆ แล้ว ทำไมจะต้องไปดูถึงสุขุทัยที่กรุงเทพฯ ก็มีคุณมไป และคิดว่าตลาดที่โน่นหลายส่วน ของขายก็ไม่มีอะไรแปลกไปกว่าที่กรุงเทพฯ ๆ นี้เลย

การที่ได้อยู่สุขุทัยเก่าถึง ๑๑ วันนั้น ในส่วนข้าพเจ้าเห็นว่าไม่นานเกินไปเลย ถ้าแม้ได้อยู่ต่อไปอีกบางทีจะมีเวลาได้ตรวจโบราณสถานและวัตถุได้ละเอียดดียิ่งกว่าที่ได้ตรวจมาแล้ว แห่งหนึ่ง ๆ ตรวจในวันเดียวก็ไม่ใคร่จะทั่วได้เลย เพราะไม่เชื่อว่าจะได้เดินไปถึงก็ตรงเข้าไปเดินดูได้สบาย ๆ เครื่องมือสำหรับตัดถางและขุดต้องมิไปด้วยเสมอ บางแห่งต้องเสียเวลาเฉพาะถางและตัดต้นไม้ที่ขึ้นรุงรังอยู่นั้นเสียวันหนึ่งก่อน แล้วอีกวันหนึ่งจึงจะได้ตรวจดูให้ละเอียด บางแห่งคุณก็ว่าทั่วแล้ว ไปดูอีกครั้งหนึ่งก็ไปพบของที่ยังไม่เห็นเข้าอีกทำให้ความที่สันนิษฐานไว้เดิมนั้นเคลื่อนคลาตไปได้มาก ๆ ต้องเปลี่ยนความคิดกันใหม่ แต่ละแห่ง ๆ กว่าที่จะลงตราเป็นแน่ได้ก็นาน เป็นเคราะห์ดีของข้าพเจ้าที่มีที่ปรึกษาและผู้ช่วยดี ๆ เช่นพระยามรินทรฤาไชย พระยาอุทัยมนตรี และพระวิเชียรปราวกร ถ้าไม่ได้ท่านทั้งสามนี้แล้วน่าจะมีความลำบากและหนักใจมาก แต่ถึงแม้ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะอยู่ที่เมืองสุขุทัยเก่าต่อไปอีก ก็คงจะไม่สำเร็จได้ตามประสงค์ เพราะน้ำกั้นการเต็มที คนไปด้วยกันมากได้อาศัยใช้น้ำในสระแห่งหนึ่งที่อยู่ใกล้ที่พัก ในชั้นต้นยังได้อาศัยน้ำในตระพังทองเพื่อสัตว์

พาหนะกินบ้าง แต่อยู่ไม่ได้ก็วันนั้นก็แห้ง ทั้งสัตว์ทั้งคนต้องมารวมกันกินที่สระใกล้
พลับพลา ลงวันหลัง ๆ ถึงต้องขุดบ่อในสระนั้นอีกชั้นหนึ่งเพื่อขังน้ำและต้องทำ
ข้อบังคับอย่างแข็งแรง ห้ามมิให้ผู้ใดอาบน้ำให้ไหลตกลงไปในบ่อนั้นเป็นอันขาด
แต่น้ำนั้นก็แห้งไปทุกที ๆ จึงจำเป็นโดยแท้ที่จะต้องออกเดินจากเมืองสุโขทัยเก่า เพื่อ
ไปสวรรคโลกต่อไป

นึกไปก็อดเสียตายไม่ได้ว่าที่เมืองสุโขทัยเก่านี้เป็นที่กันดารน้ำนักคนจึงไม่ใคร่
มีอยู่ และในเมืองจึงเป็นป่าไปเสียโดยมาก แต่บางทีก็จะเป็นเคราะห์ดีที่ไม่มีคนอยู่
มาก ถ้ามีคนอยู่เป็นเมืองใหญ่อย่างเดิมตลอดมา บางทีโบราณสถานต่าง ๆ จะเป็น
อันตรายไปเสียมากยิ่งขึ้น ความสามารถของฝนหรือต้นไม้ที่จะทำลายสถานที่ต่าง ๆ
ไม่สู้ความสามารถของคน เมืองกำแพงเพชรเก่าเป็นพยานอยู่แล้วว่าโบราณสถานอาจ
เป็นอันตรายไปได้ เพราะความโลภของคนเพียงไร ที่สุโขทัยมีแต่ข้าราชการทุจริต
ไปเองมากกว่าถูกคนทำลาย และต่อไปในกาลเบื้องหน้าหวังใจว่า เทศบาลคงจะ
ดำริจัดการรักษาโบราณสถานและวัตถุไว้ไม่ให้เป็นอันตรายไปอีกอย่างมากที่สุดเท่าที่
จะมีกำลังกระทำได้

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๐

(๑) “ชะคานหิน มนังศิลาบาศ” ของพระเจ้ารามคำแหงมหาราชนั้น เมื่อถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดฯ ให้ทำเป็นพระแท่นเศวตฉัตรใช้ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช แล้วประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๗ โปรดฯ ให้ย้ายไปประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งนันทสมาคม ที่พระราชวังดุสิต

(๒) เมืองเซียงเป็นเมืองสำคัญในเรื่องพงศาวดารไทยด้วยในตำนานว่าไทยได้เมืองเซียงเป็นที่มั่นก่อน แล้วจึงชิงเมืองสุโขทัยได้จากพวกขอม แต่ว่าเมืองเซียงอยู่ที่ไหน ข้อนี้ไม่ทราบกันแน่มาช้านาน บางคนก็สันนิษฐานว่าเมืองกำแพงเพชร เช่นพระยาประชาภิจักรจักร (แช่ม บุนนาค) กล่าวไว้ในหนังสือตำนานโยนกข้าพเจ้าเห็นอย่างเช่นทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนี้ ว่าต้องเป็นเมืองต่อแดนกับมณฑลพายัพ พระยาเซียงจึงสามารถเทครัวไปเข้า (พระเจ้าติโลกะ) มหาราชเมืองเชียงใหม่ แล้วนำกองทัพเมืองเชียงใหม่มาตีเมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย และเมืองพิษณุโลก ดังปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรื่องเมืองเซียงนี้ได้ตรวจหากันมาอีกช้านานจึงได้ความเป็นแน่ชัดว่า คือเมืองสวรรคโลกนั่นเอง เดิมทีเดี๋ยวเรียกว่าเมืองเซียง ตัวเมืองอยู่ตรงที่ยังมีพระปรารักษ์ศรีรัตนมหาธาตุ ที่กล่าวถึงในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง แต่เดี๋ยวนี้ชาวเมืองเรียกกันว่า “วัดน้อย” ครั้นต่อมาเห็นจะเป็นด้วยน้ำเซาะตลิ่งพังชันเมืองหมดไปทุกที กษัตริย์ราชวงศ์พระร่วงสร้างเมืองใหม่ตรงแก่งหลวง เหนือเมืองเซียงเดิมขึ้นไปประมาณ ๒๐ เส้น แล้วขนานนามเมืองนั้นว่าเมืองศรีสัชนาลัย แต่ชาวประเทศอื่น ยังคงเรียกว่าเมืองเซียง ทั้งพวกเชียงใหม่และพวกกรุงศรีอยุธยา ดังพึงเห็นได้ในบานแผนกกฎหมายลักษณะลักพาของพระเจ้าอู่ทอง และในหนังสือลิลิตเรื่องยวนพ่าย ก็เรียกว่า “เมืองเซียง” มิได้เรียกว่า “ศรีสัชนาลัย” มาจนเมืองเหนือทั้งปวงตกเป็นอาณาเขตของกรุงศรีอยุธยา จึงขนานนามว่า “เมืองสวรรคโลก” เรียกรวมทั้งเมืองเซียงและเมืองศรีสัชนาลัยด้วยกันชื่อเดิมก็เป็นอันสูญไปทั้ง ๒ เมือง

(๓) บ้านด่านที่กล่าวนี้เป็นบ้านมีมาแต่โบราณสมัยเดียวกันทั้ง ๒ แห่ง บ้านด่านเก่าคงเรียกว่าบ้านด่านเขาค่าย บ้านด่านที่ไปตั้งบ้านใหม่ยังเรียกกันว่าบ้านด่าน-ลานหอย

(๔) เรื่องเมืองใหม่ของเมืองสุโขทัยนี้ ได้ยินว่าเดิมที่ว่าราชการตั้งอยู่ที่เมืองเก่า ทั้งเมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก ครั้นอะแซหุ่นกี้ยกกองทัพพม่ามาตีเมืองเหนือในสมัยกรุงธนบุรียับเยินทั้ง ๒ เมืองถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์กลับตั้งเมืองขึ้น ในรัชกาลที่ ๑ ผู้คนมีไม่พอรักษาเมืองเดิม ทั้งเมืองเดิมตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกจะรักษาต่อสู้อพม่ายาก จึงโปรด ฯ ให้ย้ายที่ว่าการเมืองสุโขทัยมาตั้งที่บ้านธานี ส่วนที่ว่าการเมืองสวรรคโลกก็ย้ายมาตั้งที่ตำบลวังไม้ขอน จึงเรียกกันว่าเมืองใหม่มาจนทุกวันนี้

ตอนที่ ๑๑

เดินทางไปสวรรคโลก

วันที่ ๓๑ มกราคม เวลาเช้า ๕ โมง ออกจากที่พักนอกเมืองสุโขทัยเก่า เข้าไปในเมืองทางประตูด้านตะวันออก บวงสรวงที่หลักเมืองและศาลเทพารักษ์ (ศาลตาผ้าแดง) แล้วจึงขึ้นม้าออกเดินทางต่อไป ออกจากเมืองทางประตูด้านเหนือ เดินไปตามถนนโบราณซึ่งยังเรียกอยู่ว่าถนนพระร่วงอีก ถนนแถบนี้คุ้นเคยมากกว่าทางที่มาจากเมืองกำแพงเพชร ที่ยังสูงเป็นคันเห็นได้ถนัดอยู่ก็มี ที่ราบไปเสียยังคงเห็นแต่ทิวไม้ก็มี ที่ราบไปเสียนั้นสังเกตว่าเป็นที่ดอน เพราะฉะนั้นคงจะไม่ได้ตั้งใจถมให้สูงหรือให้แน่นหนาเหมือนในที่ลุ่ม ในแถบใกล้เมืองมีถนนตัดขวางข้ามไปหลายสาย ไปจากกำแพงเมืองประมาณ ๖๐ เส้น ข้ามลำแม่น้ำลำพันต้องทำสะพานข้าม เพราะลึกและกว้างพอประมาณ เวลาที่ข้ามไปนั้นน้ำแห้งหมด ตลิ่งชันมาก ทั้งสองฝั่งพันลำน้ำดูเป็นทราย ที่ตรงสะพานข้ามนั้นคะเนว่า ตั้งแต่พันลำน้ำขึ้นมาถึงบนขอบตลิ่งประมาณ ๔ หรือ ๕ ศอก เพราะฉะนั้น ถ้าน้ำไม่แห้งเสียแม่น้ำนั้นก็จะเป็นลำน้ำใหญ่อยู่ ถ้าทำทำนบกั้นลำน้ำนี้ และทำฝายมีเหมืองแบ่งน้ำเข้าไปตามทุ่ง บางที่ที่ตามแถบเมืองสุโขทัยเก่าจะบริบูรณ์ขึ้นอีกเหมือนอย่างเมื่อครั้งสมัย “พขุนรามคแหง” ยังเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่นั้น ตามที่เข้าใจก็ดูเหมือนว่าขัดข้องอยู่ในเรื่องเงิน เทศาภิบาลจึงคิดจัดการทำฝายไม่ได้ และถ้าได้มีเจ้าพนักงานในกรมคลองไปตรวจตามแถบนี้สักคราวหนึ่ง น่าจะเป็นประโยชน์ในการเพาะปลูกอยู่บ้าง

เดินทางไปจากเมืองสุโขทัยเก่าได้ ๒๐๐ เส้น ถึงตำบลวังยอ พักกินกลางวัน
ที่นั่น

เวลาบ่าย ๒ โมงเศษขึ้นช้างจากตำบลคลองวังยอ เดินเลียบตามถนนพระร่วงไปโดยมาก ถนนตั้งแต่วังยอไปแลเห็นได้ถนัดเป็นคันสูงและกว้างมาก มีแห่งหนึ่งเมื่อจวนจะถึงตำบลคลองสระเกษ พรหมแดนอำเภอเมืองกับอำเภอศรีสำโรงต่อกัน ถนนกว้าง ๖ วาว่า แต่พอข้ามคลองสระเกษไปแล้วน้อยหนึ่ง ถนนออกจะไม่สู้เรียบร้อยเป็นก้อน ๆ ไป แล้วก็เลยราบหายไปจนไม่แลเห็นเป็นคันเลย ถนนนี้ไม่ต้องสงสัยเลยว่าเป็นถนนระหว่างเมืองสุโขทัยกับศรีสัชนาลัย ที่กล่าวถึงในหลักศิลาที่ ๒ ครั้นเวลาบ่ายค่ำเศษถึงตำบลหนองยาวพักนอนคืนหนึ่ง

วันที่ ๑ กุมภาพันธ์ซึ่งข้างออกจากตำบลหนองยาวเวลาประมาณ ๔ โมงเช้า
เดินเข้าไปป่าไปประมาณ ๖๘ เส้นผ่านวัดร้างวัดหนึ่ง ราษฎรเรียกชื่อว่าวัดป่าแดงใต้
โบสถ์ตั้งอยู่ริมทางที่ไป เป็นโบสถ์ย่อม ๆ ก่อด้วยอิฐ มีเสาแดง แต่เห็นไม่เป็นที่สำคัญ
จึงมิได้แวะเข้าไปดู ต่อไปเดินทางไปได้ประมาณ ๑๑๐ เส้น ข้ามเข้าแดนเมือง
สวรรคโลก เวลาเที่ยงถึงวัดร้างเรียกตามคำชาวบ้านว่าวัดโบสถ์ ถนนพระร่วงจาก
หนองยาวมาจนถึงวัดโบสถ์นี้เกือบจะไม่แลเห็นเลย แต่ยังมีทิวไม้มาพอสันนิษฐาน
เป็นเค้าได้ และเชื่อว่าที่ถนนนั้นดินยังรู้สึกได้ว่าแน่นกว่าที่ข้าง ๆ ถนน

ตัววัดโบสถ์เองนั้นก็เป็นที่น่าดูอยู่ ยังมีสิ่งที่เป็นชิ้นควรดูเหลืออยู่ชิ้นหนึ่ง คือ
มณฑปมีกำแพงแก้วล้อมรอบ มณฑปนั้นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านละ ๕ วา ในนั้นพิจารณา
ดูเห็นท่าทางจะมีพระพุทธรูปนั่ง มีพระเจดีย์เล็ก ๆ ก่อไว้ในลานรอบมณฑป กำแพง
แก้วที่ล้อมลานนั้นทำด้วยแลง เป็นก้อนกลมหรือแปดเหลี่ยมปักยึดกันทำนองรั้ว
เพี้ยก แล้วมีแลงแท่งยาว ๆ พาดเป็นพนัก พนักทำเป็นรูปหลังเจียดตัดยอด คะเน
ว่าสูงประมาณ ๒ ศอก แต่เดี๋ยวนี้ดินสูงขึ้นมาเสียมากแล้ว ที่สังเกตได้วังกำแพงแก้ว
เคยสูงกว่าเดี๋ยวนี้คือคูประตุ ซึ่งมีอยู่สองประตุ ทางด้านหน้าวิหารกับด้านหลัง ด้าน
หน้าพังเสียแล้ว แต่ด้านหลังศิลาทับกรอบบนประตุยังวางอยู่ตามที่ ประตุด้านหลังนี้
เวลานั้นคนธรรมดาจะลอดต้องก้ม จึงต้องเข้าใจว่าแต่เดิมต้องสูงกว่านี้ ศิลาแลงก้อนที่
ทับบนกรอบประตุนั้นใหญ่พอใช้ เป็นรูปหลังเจียดตัดเหมือนที่พาดบนกำแพงแก้ว
วัดคูไต้ความว่าศิลาก้อนนั้นยาว ๑.๖ ศอก กว้าง ๑๐ นิ้ว กว้าง ๒ ศอก ๖ นิ้ว หนาแต่ร่าง
ที่พาดอยู่กับเสาจนถึงยอดศอกคือ หลังเจียดข้าง ๆ กว้างข้างละ ๑ ศอก บนสันที่ตัด
กว้าง ๑ ศอก เสาที่รับแท่งศิลาใหญ่นี้วัดโดยรอบ ๖ ศอก ทางสูงวัดไม่ได้แน่นอน
เพราะไม่รู้วาดินพูนขึ้นมาเสียเท่าไร ศิลาเสาทั้งสองคู่นี้เป็นแลงแท่งไม่ใช้ตั้งต่อกัน
เพราะฉะนั้นก็ต้องนับว่าแท่งใหญ่อยู่ ลานภายในร่วมกำแพงแก้วนั้นประมาณ ๑๓ วา
สี่เหลี่ยมจัตุรัส มณฑปตั้งอยู่ที่ตรงกลาง ข้างหน้ามณฑปนอกกำแพงแก้วออกไปมีสระ
เล็กและเขื่องอยู่มีน้ำขัง พิจารณาาก็เห็นว่าวัดนี้ไม่ใช่วัดเล็ก จึงทำให้เป็นที่พิศวงว่า
เหตุไหนวัดที่ทำด้วยฝีมือดี และซึ่งเข้าใจว่าต้องใช้กำลังคนมากเช่นนี้ จึงมาตั้งอยู่ใน
กลางป่า สืบดูก็ได้ความว่าทางทิศตะวันออกของวัดนี้ ที่ริมลำน้ำฝากระดานมีตำบล
หนึ่งเรียกว่าเมืองบางซัง ห่างจากวัดโบสถ์ระยะประมาณ ๗๐ เส้น แต่ไม่มีคูมีเทิน
อะไรเหลืออยู่เลย

จากที่วัดโบสถ์นี้ได้ขี่ม้าไปทางประมาณ ๑๐๐ เส้น ถึงวัดที่ราษฎรเรียกว่าวัดใหญ่ ที่นี้มีกำแพงแลงล้อมรอบ ทำเช่นเดียวกับกำแพงแก้วที่ล้อมมณฑปวัดโบสถ์ ในร่วมห่างกำแพงเป็นลานกว้างยาวประมาณเส้น ๑๐ วา สีเหลือง กลางลานนั้นมีพระพุทธรูปฐานสี่เหลี่ยม แต่ตัวพระพุทธรูปพังลงมาเสียแล้ว รอบพระพุทธรูปมีเจดีย์บริวารหลายองค์ ข้างค้ำนเหนือพระเจดีย์มีอุโบสถ หันหน้าไปทางตะวันออก การก่อสร้างใช้แลงก้อนน้อยกับอิฐแผ่นแข็ง ๆ คูเนื้อแน่นดีราวกับอิฐพิมพ์ในปัจุบันนี้ ที่นี้ได้พบชั้นเข้าที่ คือเป็นรูปดอกบัวตูมมีกลีบปั้นซับซ้อนกันงามดีมีเป็นรูปอยู่ที่โคน เข้าใจว่าคงจะเป็นยอดเจดีย์ บัวนั้นทำด้วยดินเผาอย่างหม้อ วัดนี้คงก็เป็นวัดใหญ่จริงอยู่ ทำให้เชื่อมากขึ้นว่าต้องมีเมืองอยู่ตามแถบนี้ ภายหลังจึงได้ความจากพระยาอุทัยมนตรี ว่าในป่าระหว่างวัดโบสถ์กับวัดใหญ่นี้ มีบ่ออยู่หลายบ่อ ซึ่งเป็นพยานว่ามีบ้านเมืองอยู่ตามแถบนี้ แต่คงไม่ใช่เมืองด่านจึงไม่ได้มีคูหรือเทิน แม่น้ำเดิมมีเค้าอยู่ว่าได้เข้ามาจนเกือบถึงริมทางเดิน แต่เดี๋ยวนี้ลำน้ำฝากระดานออกไปอยู่ห่างมาก จึงพอสันนิษฐานได้ว่าเมืองที่แถบนี้ต้องย้ายไปเพราะลำน้ำเปลี่ยนร่อง ลำน้ำเก่าเขินแห้งไปไม่มีน้ำกินก็ต้องอพยพลงไปหาลำน้ำใหม่

การเดินทางตั้งแต่ออกจากวัดโบสถ์ไปสะดวก และโดยมากร่มสบายดี เพราะเดินไปในป่าเป็นพื้น ในป่าตามแถบนี้ได้เห็นต้นสักอยู่บ้าง แต่ต้นยางนั้นได้เห็นมากทางเดินเลียบถนนพระร่วงไปโดยมาก บางที่ก็ได้เดินไปบนถนนนั้นทีเดียว ไปจากวัดโบสถ์ได้ประมาณ ๑๔๐ เส้น ข้ามลำน้ำฝากระดาน ลำน้ำนี้กว้างประมาณ ๔ วา ลึกประมาณ ๗ ศอก ต้นน้ำไหลมาจากเมืองเดินผ่านเมืองสวรรคโลก ไปตกแม่น้ำยมในเขตเมืองสุโขทัย มีน้ำไหลเสมอไม่ขาด ตามริมฝั่งน้ำนี้เป็นที่คูน่าสบายได้ปรารถนาว่าจะพักนอนตามเหล่านี้น เทศาภิบาลบอกว่าชาวบ้านแถบนี้ถนัดกันว่าความใช้ชุ่มจึงไม่ได้จัดไว้ให้พักที่นั่น ต่อจากลำน้ำฝากระดานไป ทางเดินไปตามถนนพระร่วงหรือบนถนนนั้น ตลอดไปจนถึงหนองจิก ข้างถนนมีคลองหรือคูไปตลอด บางแห่งกว้างเกือบ ๘ ศอก เข้าใจว่าขุดดินในคลองนี้เองขึ้นไปถมที่ถนน เพราะฉะนั้นถนนก็กว้างและแน่นหนาดี ถนนบางตอนกว้าง ๖ วา หรือว่าเป็นอย่างกว้างเสมอไปได้เป็นตอนยาว ๆ ยิ่งกว่าที่ได้เคยเห็นมาแล้ว เดินทางไปได้ประมาณ ๒๗๐ เส้นถึงตำบลหนองจิกอยู่ริมถนนพระร่วงได้พักนอนที่นั่นคืนหนึ่ง

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๔ โมงออกจากตำบลหนองจิกใช้พาหนะม้าตลอด เดินตามถนนพระร่วง โดยมากเดินไปบนหลังถนนที่เดียว ในวันนี้ได้เห็นคลองที่ขุดไว้ริมถนนนั้นถนัด เพราะบางแห่งเดินเลียบไปริมคลองที่เดียว คลองนั้นคะเนด้วยขั้นน้ำว่ากว้างประมาณ ๘ ศอก ลึกประมาณ ๔ ศอก ส่วนถนนนั้นในตอนนี้อยู่ข้างจะตีมาก ดินเป็นลูกรุกๆ ไม่สู้จะเสมอกันเสียบ้างก็มีจริงอยู่ แต่คุณแน่นแผ่นดิน และถนนกว้างราว ๖ วา เดินไปตามถนนนั้นแต่หนองจิกประมาณ ๑๐๐ เส้นถึงสระมนิรา ถนนข้ามสระนี้ไปเป็นคันสูงและแน่นดี กว้างประมาณ ๕ วา สระนั้นกำหนดไม่ได้แน่ว่าใหญ่เท่าใด เพราะชอบฟังและเขินขึ้นเสียจึงบอกว่ายกเขตสระเพียงใด แต่คงคะเนได้ว่าโดยรอบประมาณ ๑๐๐ เส้น เพราะฉะนั้นพึงเข้าใจว่าไม่ใช่สระที่คนขุด คือตามความจริงก็เป็นบึงนั่นเอง ในสระมนิรามีลำน้ำผ่านไปลำหนึ่ง เรียกว่าลำแม่กายาง ต่อจากคลองแม่ท่าแค ลำน้ำทั้งสองนี้มีน้ำไหลอยู่เสมอ ราษฎรตามแถบนี้ได้อาศัยใช้น้ำอยู่ตลอด จึงเข้าใจว่าเดิมเมื่อสระมนิรายังไม่เขินขึ้นมานั้น คงจะได้รับน้ำจากลำแม่กายาง และแม่ท่าแคนี้เองมาซึ่งอยู่ निकออกเสียคายที่สระนี้เขินขึ้นมาเสียมากแล้ว มีน้ำซึ่งอยู่ได้ แต่เป็นห้วงเล็กห้วงน้อย และมีต้นไม้อันเป็นพงเสียเกือบทั่วไป คิดดูว่าถ้าเป็นสระโล่งๆ มีน้ำซึ่งอยู่เต็ม จะเป็นที่น่าสนใจหาหน้อยไม่ ครั้นได้เดินข้ามสระมนิราไปแล้วก็ได้หยุดพักกินข้าวที่ริมขอบสระในป่าไผ่ริมลำแม่กายาง รวมทางที่มาจากหนองจิกเบ็ดเสร็จได้ ๒๐๐ เส้น

กินข้าวแล้วออกเดินจากสระมนิรา ไปได้ประมาณ ๗๐ เส้น ถึงหน้าเขาพระศรี เมื่อไปทุ่งหน้าเขานี้ถนนแลเห็นไม่ใคร่ได้ถนัด เพราะฉะนั้น คงจะไม่ได้ถมขึ้นมากแต่ในชั้นเดิม เพราะฉะนั้น มาในเวลานี้จนเกือบจะราบหายไปกับพื้นข้างถนนทางตัดข้ามไหล่เขาไป พอถึงทางที่ลงจากไหล่เขาแลเห็นถนนได้ถนัดขึ้นอีก คือทางข้างซ้ายมือแลเห็นเป็นคูแคบๆ แต่ลึก ซึ่งเข้าใจว่าคงจะตั้งใจให้เป็นท่อสำหรับน้ำตกจากถนน ริมถนนทางขวามือคือทางยอดเขานี้ มีเป็นก้อนศิลาแดงเรียงรายเป็นขอบถนน เป็นเช่นนี้ลงไปจนถึงเชิงเขาถนนจึงเป็นคันดินถมไปอย่างเดิม ลงจากไหล่เขาได้ไม่ช้านักผ่านวัดสระประทุมซึ่งมีวิหารรูปเดียวกับที่วัดศรีชุมเมืองสุโขทัย แต่วัดนี้หาได้แวะไปดูไม่ เดินต่อไปอีกหน้อยก็ถึงคูเมือง ถนนเลียบไปตามขอบคูด้านใต้ มีถนนแยกเลียบคูด้านตะวันตกเฉียงใต้ไปสายหนึ่ง คูเมืองนั้นสังเกตว่ากว้างและลึกอยู่ คะเน

ด้วยนัยน์ตาว่ากว้างกว่า ๑๐ วา ลึกหลายศอก แต่ในวันแรกที่เห็นนั้นมันมีต้นไม้ขึ้นรก เป็นพง เหลือที่จะทราบได้ว่าคูดจะลึกเท่าใด เดินเข้าเมืองเก่าทางประตูด้านตะวันออกเฉียงใต้ เห็นกำแพงก่อด้วยแฉะอย่างเช่นกำแพงเมืองกำแพงเพชร เดินผ่านไปในเมือง ผ่านวัดใหญ่หลาย ๆ แห่ง ไปจนถึงกำแพงด้านตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งพังลงมาเสียมากแล้ว เหลืออยู่แต่พอเป็นที่สังเกต มองแลเห็นแม่น้ำยม เดินเลียบตามแนวกำแพงด้านเหนือไปออกจากเมืองทางด้านตะวันออก เดินต่อไปอีกหน่อยถึงที่พักใกล้วัดน้อยกิตระยะทางจากสระมโนราได้ ๒๑๔ เส้น

คิดรวมระยะทางตั้งแต่ที่พักหน้าเมืองสุโขทัยเก่า จนถึงที่วัดน้อยเมืองสวรรคโลกเก่านั้นเป็น ๑๓๐๕ เส้น คุกก็ไม่ไกลนัก ถ้าจะขี่ม้าควบตะบิงมาตัวเปล่า ไม่มีเข้าของเป็นภาระ บางทีจะเดินทางจากสุโขทัยไปสวรรคโลกในวันเดียวได้ หรือถ้าจะให้สบายหน่อยก็นอนกลางทางคืนหนึ่ง ถนนพระร่วงนั้นที่จริงต้องนับว่ายังดีอยู่มาก ถ้าจะทำให้เป็นถนนดีขึ้นอีกก็ไม่ยากอันใด เพราะไม่ต้องการถม เป็นแต่เกลี่ยดินให้ราบ ตัดต้นไม้และถอนตอที่ขึ้นเกาะอยู่บนนั้นเสีย กับทำสะพานข้ามลำน้ำลำห้วยเสียให้ดีแล้ว จะใช้เป็นถนนรถม้าหรือรถโมเตอร์ได้สบายอย่างเอก การที่จะทำถนนนี้เช่นกล่าวมาแล้ว ไม่เป็นการยากอันใดนัก แต่ถ้าทำขึ้นแล้วก็น่าจะเปลืองเงินเปลืองเวลาเปล่าๆ เพราะน่าจะไม่มีคนใช้ถนนนั้นเท่านั้น

อนึ่ง ที่พักที่วัดน้อยนั้น เทศาภิบาลเจ้าหน้าที่ในเมืองสวรรคโลกได้จัดเลือกที่ที่พอใช้ ได้ปลูกพลับพลาริมลำน้ำยมฝั่งใต้มองแลเห็นแก่งสัก ซึ่งอยู่เหนือน้ำขึ้นไปสักหน่อยหนึ่ง แม่น้ำตรงนั้นตื้นกว้างขวาง ตลิ่งสูงและชันน้ำไหลเชี่ยว ที่นี้ได้เปรียบสุโขทัยที่มีน้ำกินดีไม่อืดคืดเลย เพราะฉะนั้น จะอยู่ก็วันก็ได้ นึก ๆ ก็ทำให้น่าประหลาด ว่าเหตุใดจึงได้ทิ้งเมืองให้ร้าง ไม่ใช่เพราะกันดารน้ำเช่นสุโขทัย หรือเพราะเกิดห่าลงเช่นเมืองท้าวอู่ทองที่มีกล่าวถึงอยู่ในพงศาวดารเหนือ นั้น เพราะว่าถ้าเป็นด้วยเหตุสองประการนี้แล้ว เมืองคงจะต้องตั้งอยู่ในป่าในดงห่างไกลบ้านคนแต่หนึ่งไม่เป็นเช่นนั้น ตำบลบ้านเมืองเก่ามีเรือนหลายสิบหลังคาเรือน มีผู้คนอยู่มากแต่ไม่มีอยู่ในกำแพงเลย อยู่นอกกำแพงทั้งนั้น ชื่อนั้นจะเป็นด้วยเหตุใดก็เดายาก บางทีจะเป็นด้วยกลัวเจ้ากลัวปีศาจอะไร ๆ ต่าง ๆ เช่นนั้นกระมัง แต่ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้วก็น่าเสียดายที่ไม่กลัวเสียให้มาก ถ้าความกลัวนั้นครอบงำเสียให้ได้จริง ๆ แล้วโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ ก็จะไม่ทำลายหักพังไปเช่นที่ได้เห็นนั้น

ตอนที่ ๑๒

เรื่องเมืองสวรรค์โลก ในพงศาวดารเหนือ

เมืองสวรรค์โลกนี้ จะหาหลักฐานให้ชี้เท่าที่เมืองสุโขทัยยาก เพราะไม่ได้อาศัยข้อความจารึกในหลักศิลาเช่นที่สุโขทัย พระเจ้ารามคำแหง หรือก็อยู่เสียที่เมืองสุโขทัย จึงไม่มีใครได้เล่าเรื่องเมืองสวรรค์โลกหรือศรีสัชนาลัย ตามความที่สันนิษฐานประกอบจากข้อความในหลักศิลาเมืองสุโขทัยทั้งสองหลัก คงได้ความว่า ในสมัยที่ใกล้ ๆ กับอายุของหลักศิลานั้น สุโขทัยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรไทย คือราชธานีเป็นใหญ่ในรัฐจังหวัด ซึ่งเราเรียกกันว่า เมืองเหนือบัดนี้ ได้สถิตอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ตามที่พอจะรู้ได้อยู่บัดนี้ ๕ องค์ คือ

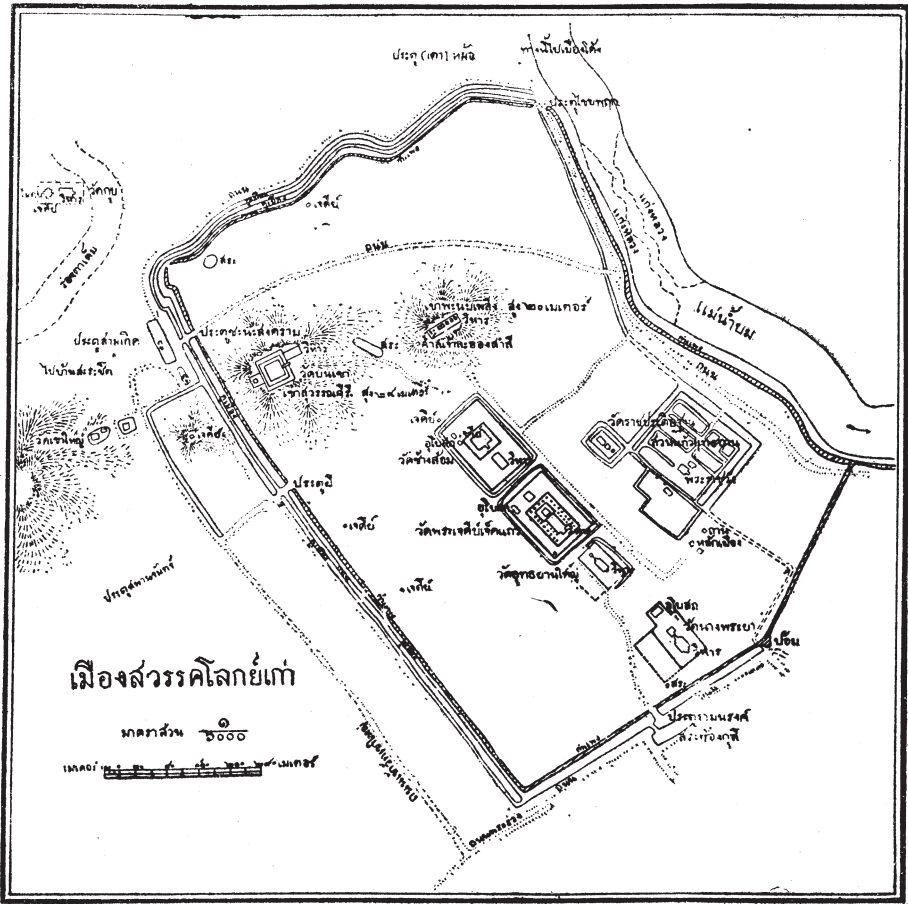
- (๑) พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ (พระราชบิดา พระเจ้ารามคำแหง)
- (๒) พระเจ้าบ้านเมือง (พระเชษฐาพระเจ้ารามคำแหง)
- (๓) พระเจ้ารามคำแหง (ผู้จารึกหลักศิลาที่ ๑)
- (๔) พระเจ้าลือไท หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตมูอัครฤทธิชัยเชษฐ-
สุริยวงษ์ (โอรสพระเจ้ารามคำแหง)
- (๕) พระเจ้าธรรมิกราช หรือพระบาทสมเด็จพระกมรเตมูอัครฤทธิษุริยวงษ์-
รามมหาธรรมิกราชาธิราช (โอรสพระเจ้าลือไท และผู้จารึกหลักศิลา
ที่ ๒ กับหลักศิลาเมืองกำแพงเพชร)^(๑)

ส่วนเมืองสวรรค์โลกในระหว่างนี้เข้าใจว่า มีเจ้าอยู่ครองเหมือนกัน แต่สุโขทัยเป็นเมืองใหญ่กว่าหรือจะเป็นเมืองลูกหลวงของสุโขทัย ในหลักศิลาที่ ๒ ปรากฏอยู่ว่าพระเจ้าธรรมิกราชได้ไปครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จนพระเจ้าลือไทประชวรหนัก ในเมืองสุโขทัยเกิดขบถขึ้น จึงได้ยกทัพไปสุโขทัยปราบพวกกบฏมิชอบแล้ว ขึ้นครองราชสมบัติแทนพระราชบิดา แต่ถึงเมื่อพระเจ้าธรรมิกราชมาครองสุโขทัยอยู่แล้วเช่นนั้นก็ ต้องเข้าใจว่าศรีสัชนาลัยหาได้ว่างอยู่เปล่าไม่ เพราะมีปรากฏอยู่ในข้อความที่จารึกหลักศิลาที่ ๒ นั้นว่า พระเจ้าธรรมิกราชทรงรำลึกถึงพระเชษฐาที่ครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ จึงเสด็จไปเยี่ยมบัดนี้ จะต้องสันนิษฐานได้สองประการ ประการ

(๑) คู่มือหมายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๒

หนึ่งว่า พระเจ้าธรรมิกราชซึ่งเอาราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้วไล่พระเชษฐาไปอยู่เสีย เมืองศรีสัชนาลัย หรืออีกประการหนึ่งพระเจ้าธรรมิกราช ตั้งแต่ยังเป็นมหาอุปราช กรุงสุโขทัยอยู่นั้น ได้ไปได้พระธิดาแห่งราชาเมืองศรีสัชนาลัยเป็นชายา จึงเลยไปอยู่ที่เมืองนั้น ครั้นเมื่อได้ราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว พระราชโอรสแห่งพระราช เมืองศรีสัชนาลัย ก็คงอยู่ครองเมืองสืบสันตติวงศ์ต่อไปตามประเพณี และโดยเหตุ ที่ท่านผู้นี้เป็น พระเชษฐาแห่งชายาพระเจ้าธรรมิกราชก็เลยเรียกเชษฐาค้วย ซึ่งไม่ ประหลาดอะไร เพราะถูกต้องตามราชประเพณีโบราณ ที่พระราชานับเนื่องเป็น ญาติวงศ์กันหมด สุโขทัยในเวลานั้นคงจะเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายเหนือ อย่าง เช่นที่กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองหลวงแห่งคณะไทยฝ่ายใต้ และถ้าจะเปรียบเทียบกับกันต่อ ไปอีก ก็พึงจะกล่าวได้ว่า กรุงสุโขทัยกับเมืองศรีสัชนาลัยเกี่ยวข้องกันเท่า ๆ กับกรุง ทวารวดีกับเมืองสุพรรณเมื่อสมัยพระเจ้าอู่ทองจะนั้น คือศรีสัชนาลัยก็ไม่ได้เป็นข้า สุโขทัยและสุพรรณก็ไม่ได้เป็นข้ากรุงทวารวดี เป็นแต่ปรองดองเป็นพวกเดียวกัน เพื่อประโยชน์แห่งกันและกัน แต่ธรรมดาเมืองที่รวมกันเข้าเป็นก๊กเช่นนั้น จำจะ ต้องยกเมืองใดเมืองหนึ่งขึ้นเป็นหัวหน้าก๊ก เพื่อจะได้มีความคิดให้ตรงกันเช่นนั้น ถ้า จะเปรียบกับการในสมัยใหม่นี้ ก็ต้องเปรียบกับประเทศเยอรมนี ซึ่งมีนครรวมกัน อยู่หลายนคร ต่างนครก็มีเจ้ามีขุนปกครองอยู่ แต่เพื่อประโยชน์ที่จะป้องกันตัวให้ แข็งแรงขึ้นได้พร้อมใจกันสมมติเลือกราชาแห่งกรุงปรัสเซียให้เป็นหัวหน้าก๊ก เรียก ตามภาษาเยอรมนีว่า “ไกเซอร์” (อังกฤษเรียก “เอมเปเรอ”) ทั้งนี้ การที่ได้สมมติ เลือกให้เป็นหัวหน้าก๊กเช่นนั้นแล้ว ไม่ใช่ว่าพระราชแห่งกรุงปรัสเซียนั้น จะยก พระองค์เป็นราชาธิราช เช่นพระเจ้าจักรพรรดิได้ฉันทใด เข้าใจว่าพระเจ้ากรุงสุโขทัย ก็คงจะไม่เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเช่นกัน

พงศาวดารเหนือคู่มือกล่าวถึงเรื่องสร้างเมืองสวรรคโลกละเอียดออกมา แต่ ไม่ได้มีกล่าวถึงเรื่องเมืองสุโขทัยเลย ไปมีกล่าวถึงต่อเมื่อเล่าเรื่องพระร่วงแผลง อิทธิฤทธิ์ ตักน้ำใส่ชะลอมเท่านั้น ส่วนสวรรคโลกซีกกล่าวเสียยืดยาว ว่าฤๅษีสัชนาลัย กับฤๅษีสัทธิมงคลเป็นผู้มาชี้ให้พวกพราหมณ์บุตรหลานสร้าง มีบารมราชเป็น ประธาน บารมราชนี้ พระฤๅษีตั้งแต่งตั้งไว้ให้ครองเมืองสวรรคโลกให้นามเรียกว่า พระยารมราช นับว่าเป็นต้นวงศ์กษัตริย์ในเมืองศรีสัชนาลัย ส่วนเมืองที่พระ-

ยารธรรมราชาสร้างขึ้นนั้น ว่ากว้าง ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น กำแพงหนา ๘ ศอก สูง ๔ วา ภายหลังเมื่อมีข่าวว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงใหม่ จะยกทัพลงมา พระเจ้าพสุจราชผู้ครองเมืองศรีสัชนาลัยในเวลานั้น ได้ส่งขุนไทรภพนาถจัดการเตรียม ทัพพิชัยราย ให้อยู่กำแพงเข้าไปเป็นบ่อมิให้รอบเมือง จึงเข้าใจว่าในสมัยนั้นได้ แก่ไขเมืองแปลกไปกว่าที่เป็นอยู่เดิมไม่มากนัก

แต่พงศาวดารเหนือนี้ ถ้าใครถ้อยคัมเป็นตำราเป็นหลักคงต้องยุ่งเป็นแน่ ศักราชันนี้ไม่ต้องบวยกกล่าว ถ้าจะไม่ลงไว้เสียเลยแทบจะดีกว่า ลงไว้ทำให้ยุ่งไม่เป็นท่า ถึงเรื่องราวต่าง ๆ ก็สับสน จับโน่นชนนี่ยุ่ง แต่จะปรับว่าเป็นเหลวไหลไปทั้งหมด นั้นไม่ได้ เพราะบางเรื่องก็มีมูล หากเล่ากันไปแล้วกันมาคาดเคลื่อนเลอะเทอะไป เท่านั้น ลองจับตรวดดูแต่เรื่องพระร่วงเท่านั้น ก็จะพอเห็นเป็นตัวอย่างได้เก็บมา เป็นตอน ๆ เฉพาะที่เกี่ยวข้องกับพระร่วงคงได้ความดังต่อไปนี้

๑. จุลศักราช ๘๖ ปีกุน พระยาอภัยคามมณี เจ้าเมืองหริภุญชัยนคร ออกไปจำศีลอยู่ในภูเขาใหญ่ร้อนถึงอาสนนางนาค ๆ ก็ขึ้นมาในภูเขาใหญ่ พบพระยาจำศีล อยู่ ก็มาเสพเมถุนด้วยกัน นางนาคอยู่ได้ ๗ วันก็ลากลับลงไป พระยาอภัยคามมณีจึง ให้ผ้ารัดกัมพลและพระธำมรงค์ไปกับนางนาค อยู่มานางนาคมีครรภ์แก่ขึ้นไปทีภูเขา ใหญ่ ประสูติกุมาร ผ้าและแหวนนั้น นางนาคก็ให้แก่ลูกตน แล้วก็หนีลงไปเมือง นาค มีพรานผู้หนึ่งมาพบกุมาร พรานก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้เป็นบุตรบุญธรรม ต่อมา พระยาอภัยคามมณีใช้ให้เสนาอำมาตย์สร้างปราสาท พรานนั้นต้องเกณฑ์มาทำงาน ด้วย จึงเอากุมารบุญธรรมเข้าไปด้วยก็ไปเกิดมีมหัศจรรย์ต่าง ๆ ขึ้น จนพระยา- อภัยคามมณีทรงทราบความและทรงทราบว่ากุมารนั้นเป็น พระราชาโอรสของพระองค์ เพราะจำผ้าและแหวนได้ จึงเลยรับกุมารนั้นไว้ในวัง ให้นามว่าเจ้าอรุณราชกุมาร เลี้ยงไว้ด้วยกันกับเจ้าฤทธิกุมาร ซึ่งเป็นโอรสเกิดด้วยพระมเหสีมุนษย์

๒. “พระยาอภัยคามมณีมาคิดแต่ในพระทัยว่า เมืองใดจะสมควรแก่ลูกแห่งกู นี้ จึงเห็นแต่เมืองสัชนาลัยยังแต่พระราชธิดาและพระราชบุตรหามิได้ และพระยา- อภัยคามมณีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองสัชนาลัย ก็ได้นามชื่อพระยา- ร่วง” ตามข้อความนี้ ถ้าอ่านแปลความในเข้าไปอีก ต้องแปลว่าเอาเจ้าอรุณราชมา อภิเษกกับนางพระยาในเมืองสัชนาลัย และวงศ์กษัตริย์เดิมไม่มี ใครสืบสันตติวงศ์ เจ้า-

อรุณจึงได้ครองเมืองสัจฉนาลัยต่อมา ส่วนนามที่เรียกว่าพระยาร่วงหรือพระร่วงนั้น พระยาประชากิจกรจักร ได้กล่าวเอาไว้ในหนังสือ เรื่องพงศาวดารโยนกว่าน่าจะมา แต่คำว่าพระเจ้าหลวงพระยาหลวงเมืองสุโขทัย แต่หากจะเขียนอักษรผิดตัวเขียนหลวง เป็นร่วงไป คนจะชื่อกตชื่อร่วงไม่เห็นมี ความเห็นของข้าพเจ้าเองไม่ตรงกับพระยาประชากิจ ข้าพเจ้าเห็นว่าอาจจะชื่อร่วงได้ แต่ร่วงในที่นี้ไม่ใช่แปลว่าตก แปลว่าสว่าง คือคำเดียวกับรุ่งนั่นเอง ที่คิดเช่นนั้นคือเห็นว่าชื่อของพระร่วงนั้น ตามพงศาวดารเหนือก็ว่าชื่ออรุณราช แปลได้ว่ารุ่ง และในชินกาลมาลินี ก็มีกล่าวนามราชาสุโขทัยไว้องค์หนึ่งว่าโรจนราช โรจนนี้ก็คือรุ่งอีก ภาษาเราเดี๋ยวนี้ยังมาใช้เป็นคำควบกันอยู่ ว่ารุ่งโรจน์หรือรุ่งเรือง เฟื่องถึงความอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น การที่คนจะชื่อรุ่งนั้นดูไม่ขัดขวางอย่างไร ถ้าเป็นราชาเรียกว่าพระรุ่งจะออกดี ๆ เสียอีก

๓. พระร่วงนั้นต้องพุทธทำนาย “อายุพระองค์เจ้าได้ ๕๐ ปี พอคำรบ พระพุทธศักราชได้ ๑,๐๐๐ ปี จุลศักราช ๑๑๙ ปีมะโรงนพศก” จุลศักราชในที่นี้ไม่ใช่ที่เราใช้กันอยู่ในกาลบัดนี้ ปีมะโรงจึงเป็นนพศกได้ แต่ถ้าจะยอมหลับตาไม่ดูศักราชเสียที่หนึ่งก็อ่านต่อไปได้ความว่า “จึงคนอันเป็นใหญ่กว่าทั้งหลาย นำเอาช่างเผือกงาตำกับเขี้ยวมถาวรายแก่พระองค์ ด้วยบุญที่พระองค์ทำหุ่นช้างใส่ตอกไม้ถวายเป็นพระพุทธเจ้าแต่ชาติก่อน และเมื่อพระองค์จะลบศักราชพระพุทธเจ้าจึงให้นิมิตพระอชิตเถรและพระอุปคุตเถร และพระเถรไลยลายคือพราหมณ์ เป็นเชื้อมาแต่พระรามเทพ (พราหมณ์พฤติบาศกระมัง) และพระอรหันตเจ้าทั้ง ๕๐๐ พระองค์ ทั้งพระพุทโธษาจารย์วัตรังแรง และชุมนุมพระสงฆ์เจ้าทั้งหลาย ณ วัดโคกสิงคารามกลางเมืองสัจฉนาลัย และท้าวพระยาในชมพูทวีป คือไทยและลาวมอญจีนพม่าลังกาพราหมณ์เทศเทศต่างพระองค์เจ้าให้ทำหนังสือไทยเจียงมอญพม่าไทย และขอมเจียงขอมมีมาแต่บัดนั้น” เรื่องทำหนังสือนี้คงจะมีมูลเหตุอยู่ที่พระเจ้ารามคำแหงคิดทำหนังสือตั้งปรากฏอยู่ในคำจารึกหลักศิลาที่ ๑ ว่า “เมื่อก่อนลายสือไทนี้มี ๑๒๐๕ ศกปีมีแม่พูนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจแลใส่ลายสือไทนี้ ลายสือไทนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นใส่ไว้พูนพระราชาแห่งนั้น หาเป็นท้าวเป็นพรญาแก่ไททองหลาย หาเป็นครูอาจารย์สั่งสอนไททองหลาย ให้รู้บุญธรรมแก่คนอนันมีในเมืองไทย” ข้าพเจ้าอยากจะเดาต่อไปว่าสภาวะิตพระร่วงนั้น ได้เริ่มเก็บรวบรวมขึ้นในสมัยพระเจ้ารามคำแหง

เหมือนกัน แต่คงจะไม่ใช่เป็นของคน ๆ เดียวแต่คงจะได้แบ่งกันหลายคน และไม่ใช่แล้วเสร็จในคราวเดียวแต่คงเพิ่มเติมต่อกันหลายยุค จึงมีข้อความซ้ำกันอยู่บ้าง หากสำนวนผิดกันเท่านั้น

๔. “พระยาร่วงมีพระราชโองการตรัสแก่เจ้าฤทธิกุมารว่า พระยากรุงจีน เหตุใดจึงมีมาช่วยลอบศักราช มาเราพี่น้องจะไปเอาพระยากรุงจีนมาเป็นข้าเราให้ได้” ต่อนี้ไปก็เล่าถึงเรื่องพระยาร่วงกับอนุชาลงเรือไปเมืองจีน พระยากรุงจีนกลัวบาร์มิให้คนออกมารับขึ้นไปบนเรือนหลวงรับเสด็จอย่างอ่อนน้อม แล้วยกนางราชธิดาให้แก่พระยาร่วง ผ่าตรามังกรออกเป็นสองภาค ข้างทางให้พระราชธิดา พระร่วงพานางพสุทเทวีชยานั้นลงเรือ พร้อมด้วยเจ้าฤทธิกุมารและฝูงจีนทั้งหลาย ๕๐๐ เป็นบริวาร ใช้สำเภาก็ได้เดือนหนึ่งถึงเมืองสัชนาลัย มีจีนมาทำด้วยขามแต่นั้นมา เรื่องพระร่วงไปเมืองจีนนี้หาหลักฐานอะไรไม่ได้เลย แต่ถ้าแม้จะไปจริงก็ดูเหมือนจะได้ไม่ขัดขวางอันใด แต่ที่ว่าจะไปต่อว่าเรื่องไม่มาช่วยลอบศักราชนั้นดูกระไรอยู่ น่าจะไปเพื่อประสงค์ประโยชน์อย่างอื่น คือเมืองจีนในสมัยนั้น ต้องเข้าใจว่าไทยเรานับถือเป็นเมืองที่จะเจริญรุ่งเรืองอย่างยิ่ง น่าจะไปดูความเจริญและวิธีปกครองหรือการอื่น เพื่อเก็บจดจำมาใช้ในเมืองไทยบ้าง

๕. “เมืองพิชัยเชียงใหม่มีแต่พระราชธิดา และหาพระราชบุตรมิได้ อำมาตย์เมืองพิชัยเชียงใหม่จึงกราบทูลขอพระราชทานเจ้าฤทธิกุมาร จะให้ไปเสวยราชสมบัติสืบตระกูลมิให้ขาดเสียได้ และสมเด็จพระเจ้าอรุณราช จึงทรงพระราชทานเจ้าฤทธิกุมารผู้เป็นน้องเสด็จขึ้นไปด้วยกัน และให้เจ้าพสุทกุมารอยู่รักษาเมืองกับนางพสุทเทวี” เจ้าพสุทกุมารนี้แต่ไหนแต่ไรมาก็ไม่ได้ยินชื่อเลย ฟังมาโผล่ขึ้นเมื่อตอนต่อจากเรื่องกลับมาจากเมืองจีนแล้ว “จึงเอาพสุทกุมารผู้เป็นน้อง ตั้งพระราชวังอยู่นอกเมือง และเจ้าพสุทกุมาร เจ้าฤทธิราชกุมาร เป็นอันรักใคร่กันเป็นหนักหนา มิได้ฉันทาโทษาแก่กันไปมาด้วยกัน เข้าไปถวายบังคมด้วยกันมิได้ขาดในพระราชวัง” ดังนั้นจะฟังรู้ได้อย่างไร พสุทกุมารนี้เป็นน้องพระอรุณราชเอง หรือน้องพระมหะสิก็ดูไม่แจ่มแจ้งนัก แต่อย่างไร ๆ เห็นได้ว่าเป็นที่ไว้วางใจกันมาก จึงมอบให้รักษาพระนครเวลาเสด็จไม่อยู่ได้ ส่วนพระยาร่วงขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารน้องชายอภิเษก

ให้ครองเมืองเป็นพระยาตั้งอยู่กับนางมลิกาเทวี แล้วก็เสด็จกลับคืนมาเมืองพระองค์ตั้งเก่า

๖. “พระยาร่วงขณะนั้นคะนองนัก มักเล่นเบี้ยและเล่นว่าไม่ถือตัวว่าเป็นท้าวเป็นพระยา เสด็จไปไหนก็ไปคนเดียว และพระองค์เจ้ากรุงหงษ์บังเหลื่อมรั้งจักไตรเพททุกประการ ว่าให้ตายก็ตายเอง ว่าให้เป็นก็เป็นเอง อันหนึ่งขอมผู้ขึ้นมาแล้วก็กลายเป็นหินแดง และขอมก็ขึ้นไม่ได้ด้วยวาจาสั่งแห่งพระองค์ ๆ ได้ทำบุญแต่ชาติก่อนมา และเศษะแก้วอุทกปราสาทพระยากรุงจีนหากให้มาแก่พระองค์ ๆ จะไปได้ ๗ วัน น้ำมิเสวยก็ได้” ในตอนนั้นเห็นได้ถนัดยิ่งกว่าตอนอื่น ว่าจับโน้นชนนี้คละกั้นไปจนเชื่อมหัวต่อไม่ติด คน ๆ เดียวมีนิสัยยักสองอย่างเกือบตรงกันข้าม อย่างหนึ่งเป็นนักเลงกักขะต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่งเป็นคนดีมีอภินิหารต่าง ๆ หรือเพราะความที่เชื่อวิทยายาคมนี้เอง ทำให้เป็นคนเก่งกักขะไปเหมือนเช่นคนเก่งในชั้นเรา ๆ นี้ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็ดูไม่ตรงกับที่กล่าวไว้ว่า “ตั้งแต่ทำบุญให้ทานรักษาศีล” เมื่อกลับมาจากเมืองจีนใหม่ ๆ และก่อนหน้าที่จะขึ้นไปส่งพระฤทธิกุมารนั้นพระร่วงเป็นคนเรียบร้อยดี ครั้นกลับมาจากเมืองพิชัยเชียงใหม่แล้ว จึงมาเกิดเล่นเบี้ยเล่นว่าวและประพุดติดนกกักขะขึ้น ถ้าเช่นนั้นก็ต้องซัดหรือว่าใจไปแตกมาจากเหนือ ถ้าจะนึกดูตามเรื่องที่ใ้กล่าวมาแล้วดูไม่น่าจะเป็นไปได้เลย เมื่อลบลัศักราชนั้นอายุพระร่วงก็ถึง ๕๐ ปีแล้ว คนที่อายุถึงเพียงนี้แล้วไม่น่าจะใจแตกไปได้ถึงเพียงนั้นเลย ส่วนเรื่องขอมกลายเป็นแดงที่แย้มขึ้นไว้นิดหนึ่งในที่นี้ ก็ซ้ำกับเรื่องพระร่วงที่ตกน้ำใส่ชะลอม ซึ่งตามพงศาวดารเองกล่าวว่าเป็นคนละคนกับท่านที่ลบลัศักราช ขอมจะคำดินมาให้ถูกสาปกลายเป็นหินไปถึง ๒ ครั้งทีเดียวหรือ

๗. ไซ้ว่าจะหมดเรื่องราวอยู่เพียงเท่านั้น การชักว่าวของพระร่วงยังทำให้เกิดเหตุยุ่งใหญ่อีก คือว่าวขาดลอยไปตกที่เมืองตองอุไปติดอยู่บนปราสาท พระร่วงตามว่าวไปถึงเมืองตองอุ ครั้นเวลาค่ำก็ลอบเข้าไปทำชู้ด้วยธิดาพระยาตองอุ เท่านั้นยังไม่พอ มีหน้าซ้าเมื่อจะขึ้นหีบเอาว่าวนั้น ยังได้ให้พระยาตองอุยืนอยู่แล้วชนเหยียบบ่า ครั้นช้อมยังไม่ถึงก็เหยียบขึ้นไปบนหัวอีกทีหนึ่ง ประพุดติเหมือนกับเด็กหนุ่มคะนองแท้ ๆ เพราะฉะนั้น เมื่อภายหลังพระยาตองอุสาวใส่ใส่พานทองไว้

แล้วส่งตัวคืนไปนั้น^๕เป็นการควรวัยบ้าง เรื่องนี้ก็ต้องกล่าวท้วงอย่างเช่นในข้อ ๖ นั้นอีก ก็ว่าความประพฤติพระร่วงไม่สมกับคนที่อายุเกินกว่า ๕๐ ปีขึ้นไปแล้วเลย เรื่องพระร่วงไปทำวุ่นวายในเมืองตองอูนี้ อ่านคุณคล้ายเรื่องพระร่วงไปผิดเมียพระยาจ่าเมืองเจ้าเมืองพะเยา จนต้องไปเชิญพระยาเมงรายเมืองเชียงรายมาพิพากษา ซึ่งพระยาประชาภิจักรจักรได้เล่าไว้ในหนังสือพงศาวดารโยนก (หน้า ๗๐) นั้น จึงน่าจะสงสัยว่าจะเป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง เลอะที่เวลาเท่านั้น

๘. “ ครั้นพระร่วงเจ้ามาถึงเมืองสัชชาลัย และมายังพระอัครมเหสีและพระสนมทั้งหลาย ๆ ถวายบังคมแล้ว ก็เปลื้องอาภรณ์ออกจากพระองค์ไว้แล้ว และเจ้าพสุภุมารก็เข้าไปเฝ้าถวายบังคม จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งเจ้าพสุภุมารว่า กูจะไปอาบน้ำเห็นกูมาเจ้าเป็นพระยาแทนที่เถิด และเจ้าพสุภุมารก็ไม่รู้และสำคัญว่า ๆ เล่น ครั้นพระองค์ลงไปอาบน้ำที่แก่งกลางเมือง ก็อันตรธานหายไปไม่ปรากฏในพุทธศักราช ๑๒๐๐ พระร่วงสิ้นทิวศต ” ข้อที่ว่าพระร่วงจมน้ำทิวศตนี้ ข้าพเจ้าก็เชื่อว่ามีมูลอยู่บ้าง คือคงมีพระราชามือเมืองสัชชาลัยองค์หนึ่งได้จมน้ำถึงทิวศตจริง แต่ไม่ใช่องค์เดียวกับที่ลบศักราช ไม่ต้องไปหาข้อความที่อื่นมาเทียบ เก็บข้อความในพงศาวดารเหนือนี้เองเทียบกันเองก็พอ คือพระร่วงเมื่อลบศักราชนั้นกล่าวว่า พระชนม์ได้ ๕๐ ปีแล้ว เวลานั้นพุทธศักราช ๑๐๐๐ ถัดวัน เมื่อจมน้ำนั้นพุทธศักราช ๑๒๐๐ ถัดวัน เพราะฉะนั้นอายุพระร่วงได้ ๒๕๐ ปีเป็นอย่างน้อย ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้เป็นอันขาด แต่ที่กล่าวว่าอายุพระร่วงได้ ๕๐ ปี เมื่อลบศักราชนั้นก็ผิดเสียแล้ว เพราะตามคำทำนายของฤๅษีสัชชาลัยมีอยู่ว่า “ ณ วันพฤหัสบดีเดือนอ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะโรง โทศก ภายหน้าจะได้ลูกนาคมาเป็นพระยา ตั้งแต่พระพุทธเจ้าอุบัติมาได้ ๕๐๐ ปี ” ต่อมาเรื่องราวก็กล่าวว่าสมกับคำทำนายของฤๅษี เพราะฉะนั้นเมื่อลบศักราชอายุพระร่วงไม่ใช่ ๕๐ ปี แต่ ๕๐๐ ปี (ที่ว่า ๕๐ นั้น บางทีจะผิดเมื่อคัด) และเพราะฉะนั้นเมื่อจมน้ำอายุพระร่วงได้ ๗๐๐ ปี กลับร้ายไปกว่าเก่าอีก กล่าวแต่เพียงเท่านั้นก็พอแลเห็นได้แล้วว่าเลอะ

รวบรวมใจความว่าพงศาวดารเหนือ^๕ ไม่เป็นตำนานอันควรยึดถือเป็นหลักฐานให้มันนัก ผู้แต่งคงจะได้เก็บเรื่องนิทานต่าง ๆ มาผสมกันเข้าตามบุญตาม

กรรม เชื่อมหัวต่อกันเข้าก็ไม่มีใครจะคิด แต่ข้อที่เกณฑ์ให้พระร่วงเป็นลูกนาคนั้น ก็ไม่เป็นของประหลาด เพราะเป็นธรรมดาของผู้แต่งเรื่องราวพงศาวดารของผู้เป็นใหญ่ ต้องไม่ยอมยกยอว่าผู้เป็นใหญ่นั้นได้มีวงศ์สกุลอันต่ำมาก่อน จึงต้องคิดให้เป็นลูกนาคหรือมาจากสวรรค์ แต่พระเจ้าอยู่ทวยยังต้องให้เป็นลูกตาแสนปม หรือถ้าจะหาตัวอย่างให้ใกล้เคียงเราลงมาอีก ก็ขุนหลวงเสียยังต้องไปยกให้เป็น พระโอรสสมเด็จพระนารายณ์ เพราะฉะนั้น จึงเข้าใจได้อย่างหนึ่งว่าถ้าใครมีชาติกำเนิดแปลกกว่ามนุษย์ธรรมดา แปลว่าผู้นั้นได้ตั้งตระกูลวงศ์ขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้นก็พึงเข้าใจได้ว่าพระร่วงนั้นเป็นผู้ตั้งตระกูลใหม่เหมือนกัน แต่ตามความจริงจะได้มาเป็นเจ้าขึ้นในเมืองสัชฌายเมื่อไรแน่ และจะมีอายุเท่าไรแน่ ตายเมื่อไรแน่ ล้วนเป็นสิ่งที่ต้องงกไว้ เหลือที่จะเอาได้

ส่วนเรื่องพระร่วงบุตรนายคงเครณายส่วยน้ำที่ตกน้ำใส่ชะลอม และภายหลังได้เป็นขุนในเมืองสุโขทัย เมื่อพุทธศักราช ๑๕๐๒ ปีนั้น ข้าพเจ้าไม่ได้กล่าวถึงมาเลย เพราะเชื่อว่าเป็นเรื่องนิทานเกร็ดเป็นพื้น ไม่น่าจะนับถือเป็นเรื่องพงศาวดารเลย

ตามที่ข้าพเจ้าได้เก็บเรื่อง พระเจ้าอรรุณราชหรือพระร่วงจากพงศาวดารเหนือ มาลงไว้แล้วนี้ ก็พอจะเห็นได้ว่าพงศาวดารเหนือมีราคาเพียงไร ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าใครที่เริ่มจับเล่นในทางโบราณคดี ถ้ายึดพงศาวดารเหนือเป็นหลักแล้วจะไปไหนไม่รอด เปรียบเหมือนเรือที่ผูกแน่นไว้กับหลักเสียแล้ว จะแจวไปเท่าใดก็คงไม่เล่น แต่ที่จะทิ้งพงศาวดารเหนือเสียทีเดียวก็ไม่ควร เพราะบางทีก็มีข้อความที่ชักนำให้ความคิดแตกออกไปได้บ้าง คือเมื่อได้อ่านข้อความอะไรในหนังสือนั้น ที่เหลือเกินที่จะเชื่อได้ต่าง ๆ บางทีทำให้คิดไปว่าทำไมอยู่ที่ ๆ เขาจะคิดแต่งขึ้นเล่นเฉย ๆ ได้ อย่างนั้น จะไม่มีมูลอะไรบ้างเลยหรือ เมื่อมีความคิดเช่นนั้นแล้วก็ทำให้พยายามพิจารณา และตรวจค้นเพื่อจะหาสิ่งใดยืนยันว่าข้อนั้นผิดอย่างนั้น หรืออาจที่จะเป็นเช่นนั้น ๆ บางทีไปถูกเหมาะเข้าก็ได้อะไรดี ๆ บ้าง ข้อนี้ได้เป็นมาแล้วแก่ตัวข้าพเจ้าเอง ดังจะเห็นปรากฏได้ในรายงานการตรวจค้นโบราณสถานและวัตถุต่าง ๆ ในเมืองสวรรคโลกซึ่งมีอยู่ตอนนี้ไป

อนึ่ง ก่อนหน้าที่ข้าพเจ้าจะไปถึงเมืองสวรรค์โลก พระยาอุทัยมนตรีได้บอก
ว่า พระยาอุทัยได้ข่าวจากนายเทียนชาวเมืองสวรรค์โลกว่านายเทียนได้เคยเห็นหนังสือ
เล่มหนึ่งเป็นสมุดคำตัวชูบรง เป็นเรื่องราวตำนานเมืองสวรรค์โลกและสุโขทัย ครั้น
สอบสวนดูได้ความว่าพระภิกษุรูปหนึ่งได้ยืมสมุดนั้นไปอ่าน เผอิญไฟไหม้กุฏิพระรูป
นั้น หนังสือก็อันตรธานไป ข้าพเจ้าออกเสียกาย แต่ที่จริงก็ไม่สู้เชื่อนักว่าจะมี
เรื่องราวอะไรที่คิดไปกว่าที่มีอยู่ในพงศาวดารเหนือ บางทีจะพิสดารออกไปอีกหน่อย
เท่านั้น ถึงกระนั้นก็ดี ถ้าได้เห็นหนังสือนั้นก็พอจะคาดหมายว่าเป็นหนังสือเก่าจริงหรือ
ไม่ แต่เมื่อเขาจำหน่ายสูญเสียเช่นนั้นแล้วก็จวนใจ

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๒

ลำดับกษัตริย์ซึ่งครองกรุงสุโขทัย ต่อมาศาสตราจารย์ยอช เซเตส์ ได้ไปสอบศิลาจารึก และในบรรดาที่ปรากฏในหนังสือเก่าได้ความดังนี้

พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ผู้เป็นต้นราชวงศ์ เดิมปรากฏนามว่าพ่อขุนบางกลางทาว เป็นเจ้าเมืองราด แล้วได้เป็นเจ้าเมือง (เซตียง) ศรีสัชนาลัย รบพุ่งชิงเมืองสุโขทัยได้จากพวกขอม จึงราชาภิเษกทรงพระนามว่าพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า คำที่เรียกกันว่า “พระร่วง” อันหมายความว่ารุ่งเรือง เห็นจะแปลคำไทยจากศรีอินทราทิตย์นั่นเอง) หนังสือเก่าซึ่งแต่งในภาษาบาลี เอาคำว่าพระร่วงไปแปลเป็นภาษาบาลีเรียกว่าโรจนราชบ้าง อรุณราชบ้าง หากภาษาบาลีซึ่งเสียงคล้ายกับพระร่วง เรียกว่ารังคราช สุรังคราช ไสยรังคราช บ้าง

พระองค์ที่ ๒ ปรากฏนามว่า พระยาบานเมือง เป็นราชโอรสของพระองค์ที่ ๑ (ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าพระนามบานเมืองนั้น เห็นจะมีมาแต่ยังเป็นลูกหลวง พระนามถวายเมื่อราชาภิเษกหาปรากฏไม่) หนังสือภาษาบาลีเรียกว่า “ปาลราช”

พระองค์ที่ ๓ เป็นพระราชอนุชาของพระองค์ที่ ๒ มีความชอบ ชนช้างชนะขุนสามชนที่เมืองตาก พระราชบิดาประทานนามว่า “พระรามคำแหง” คงใช้พระนามนี้ต่อมาในเวลาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน หนังสือภาษาบาลีเรียกว่า “รามราช” นับเป็นมหाराชพระองค์ ๑ ในพงศาวดารสยาม

พระองค์ที่ ๔ ใช้พระนามในศิลาจารึกภาษาไทยว่า พญาเลอไทย ในจารึกภาษาเขมรเห็นจะใช้พระนามถวายเมื่อราชาภิเษกว่า ฤททัยชัยเชษฐสุริวงศ์ ในหนังสือชินกาลมาลินีแต่งในภาษาบาลี ใช้พระนามว่า อุทกโชตถราช (แปลว่าพระยาจมน้ำ) เป็นราชโอรสของพระเจ้ารามคำแหงมหाराช

พระองค์ที่ ๕ ทรงพระนามว่าพญาลิไทย หรือ ฤททัย เป็นราชโอรสของพระองค์ที่ ๔ เมื่อราชาภิเษกถวายพระนามว่า สุริยพงศ์รามมหารัชมหาราชธรรมาธิราช มักเรียกกันว่าพระเจ้าธรรมาธิราชหรือพระมหารัชมหาราช นับเป็นองค์ที่ ๑ ในรัชกาลของพระองค์นี้ พระเจ้าอู่ทองตั้งเป็นอิสระชั้น ๕ ณ กรุงศรีอยุธยา แล้วเป็นไมตรีกับกรุงสุโขทัยอย่างประเทศศักดิ์เสมอกัน

พระองค์ที่ ๖ ปราบกฏพระนามว่าพระมหาดรรรมราชาธิราช นับเป็นองค์ที่ ๒ เป็นราชโอรสพระองค์ที่ ๕ ทำสงครามแพ้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (พังว) ต้องยอมเป็นประเทศราชขึ้นกรุงศรีอยุธยา แล้วย้ายมาครองเมืองพิษณุโลกเป็นราชธานี

พระองค์ที่ ๗ ปราบกฏพระนามว่า พระมหาดรรรมราชา นับเป็นองค์ที่ ๓ เป็นราชโอรสพระองค์ที่ ๖ (สันนิษฐานว่าเสวยราชย์อยู่ไม่ช้า) เมื่อสิ้นพระชนม์เมืองเหนือเป็นจลาจลในรัชกาลสมเด็จพระนครินทราชา

พระองค์ที่ ๘ ปราบกฏพระนามว่า พระมหาดรรรมราชา นับเป็นพระองค์ที่ ๔ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกว่าพระยาบานเมือง เห็นจะเป็นราชอนุชาพระองค์ที่ ๗ สมเด็จพระนครินทราชาทรงตั้งให้ครองเมืองเหนือ มีพระนามว่าศรีสุริยวงศ์-บรมบาลมหารรรรมราชาธิราช

ต่อมาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (สามพระยา) ก็ทรงตั้งพระรามเสวราชโอรส (ซึ่งพระมารดาเห็นจะเป็นเชื้อราชวงศ์สุโขทัย) ขึ้นไปครองหัวเมืองเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ต่อมาได้เสวยราชย์ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ตอนที่ ๑๓

เมืองสวรรค์โลกในพงศาวดารกรุงเก่า

เมื่อได้ตรวจเรื่องเมืองสวรรค์โลกในพงศาวดารเหนือแล้ว ก็ควรต้องตรวจดูเรื่องราวของเมืองนั้น ที่มีอยู่ในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาสืบไป

จำเดิมเริ่มที่จะกล่าวถึงเมืองสวรรค์โลกในพงศาวดารกรุงเก่าก็มีอยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ปรากฏอยู่ในสมัยนั้นมีพระยาประเทศราชขึ้น ๑๖ เมือง และเมืองสวรรค์โลกเป็นเมืองประเทศราชเมืองหนึ่ง ต่อนี้มานามเมืองสวรรค์โลกก็หายไปนาน แต่เชื่อว่าตัวเมืองนั้นจะวิบัติสูญไป เป็นแต่เรียกชื่อแปลกไปจนจำไม่ได้เท่านั้น คือข้าพเจ้าเชื่อตามความเห็นของท่าน นักเลงโบราณคดีบางท่านว่าเมืองซากงราวที่กล่าวถึงในพงศาวดารกรุงเก่าเป็นหลายครั้งนั้นไม่ใช่อื่นไกล คือเมืองสวรรค์โลกนั่นเอง^(๑) พิจารณาเหตุตามข้อความในพงศาวดาร ซึ่งมีอยู่ว่าสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพงั่ว) ได้เสด็จขึ้นไปเอาเมืองซากงราวถึง ๓ ครั้ง คือจุลศักราช ๗๓๕ ปีฉลู เบญจศก เสด็จขึ้นไปเอาเมืองซากงราว พระยาชัยแก้วพระยากำแหง เจ้าเมืองออกต่อรบพระยาชัยแก้วตาย แต่พระยากำแหงและไพร่พลหนีเข้าเมืองได้ ท้าวหลวงกียกกลับคืนพระนคร นี่เป็นครั้งที่ ๑ จุลศักราช ๗๓๘ ปีมะโรง อัฐศก เสด็จขึ้นไปเอาเมืองซากงราวได้ พระยากำแหงกับท้าวผากองคิดกันว่าจะยกตีท้าวหลวงไม่สำเร็จเลิกหนีไป ท้าวผากองแตก ได้ท้าวพระยาเสนาขุนหมื่นครั้งนั้นมาก แล้วก็เลิกท้าวหลวงกลับคืนพระนคร นี่เป็นครั้งที่ ๒ จุลศักราช ๗๔๐ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก ไปเอาเมืองซากงราวอีกเป็นครั้งที่ ๓ ครั้งนั้นพระมหาธรรมราชา ออกมาถวายบังคม ตรวจดูกับพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ได้ความงอกออกไปอีกว่าขุนหลวงพงั่วได้เสด็จไปเอาเมืองซากงราวอีกครั้ง ๑ เป็นครั้งที่ ๔ เมื่อจุลศักราช ๗๕๐ ปีมะโรง สัมฤทธิศก ครั้งนี้สมเด็จพระบรมราชาธิราช (ขุนหลวงพงั่ว) ทรงพระประชวรหนักต้องเสด็จกลับ ตามข้อความเหล่านี้ ฟังเข้าใจได้อยู่แล้วว่าเมืองซากงราวมิใช่เมืองเล็กน้อย เป็นเมืองสำคัญอันหนึ่ง แต่เมื่อก่อนได้พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐมานั้น ไม่มีผู้ใดเคยได้เลยว่าเมืองซากงราวคือเมืองใดอยู่แห่งหน

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๓

คำบไลโต มาได้หนทางเคาในพงศาวดารฉบับที่กล่าวแล้วนั้น คือแห่งหนึ่งมีข้อความกล่าวไว้ว่า “ ศักราช ๘๑๓ มะแมศก ครั้นนั้นมหาราชามาเอาเมืองซากังราวได้แล้ว จึงมาเอาเมืองสุโขทัย เข้าปล้นเมืองมิได้ก็เลยยกทัพกลับคืน” ดังนั้นจึงเป็นเครื่องนำให้สันนิษฐานว่าเมืองซากังราวนั้น คือเมืองสวรรคโลก เพราะปรากฏอยู่ว่ามหาราชา (เมืองเชียงใหม่) ได้ซากังราวแล้วเลยไปเอาเมืองสุโขทัย ต้องเข้าใจว่าเป็นเมืองอยู่ใกล้เคียงกัน ถ้าจะนึกถึงทางที่เดินก็ดูถูกต้องดี แต่เหตุไฉนจึงเรียกชื่อเมืองสวรรคโลกว่าซากังราว ข้อนี้ยังแปลไม่ออก

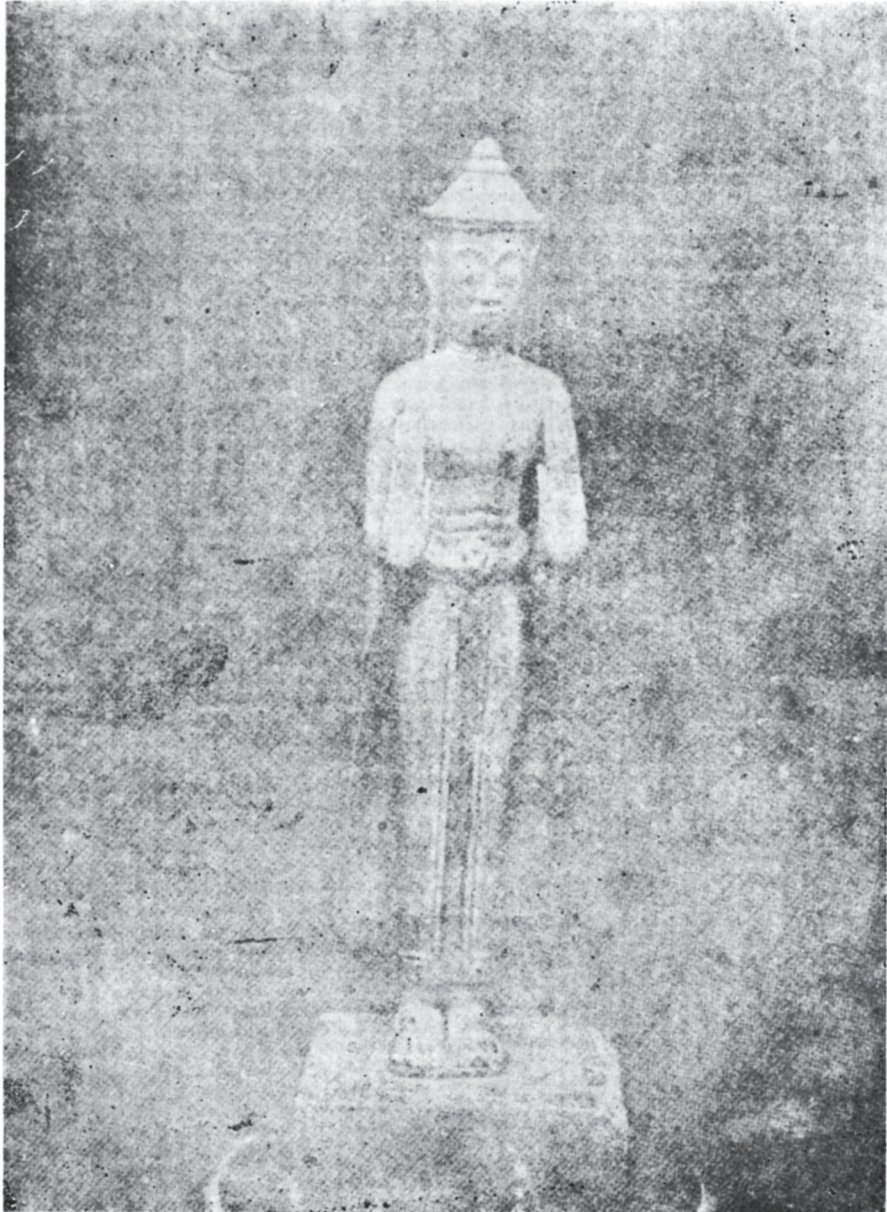
เมืองสวรรคโลกนี้ ถึงแม่เมื่อกรุงศรีอยุธยามีอำนาจขึ้นแล้วใช้ว่าจะเสียอิสรภาพ ยังคงเป็นเมืองมีกษัตริย์ครองเรื่อยมา แม่พระมหาธรรมราชาได้ออกมาถวายบังคมขุนหลวงพะงั่วแล้ว เมืองก็ยังคงเป็นเมืองมีอิสรภาพอยู่ เพราะในสมัยนั้นไม่สู้จะผูกใฝ่ในเรื่องอาณาเขตนัก ต้องการแต่เรื่องคนเท่านั้น แต่วงศ์กษัตริย์ครองสวรรคโลกจะได้อิสระไปเมื่อใดนั้นก็ยังไม่ปรากฏ

มาจับกล่าวนามสวรรคโลกอีกครั้ง ๑ ก็คือเมื่อแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเป็นทวยหูกขุนวรวงษาธิราชครองราชสมบัติ ขุนพิเรนทรเทพ กิดกัจจัตขุนวรวงษาธิราช กิดการเสร็จแล้วพอพระยาพิชัย พระยาสวรรคโลกลงมาจึงชวนเข้าด้วย ครั้นกัจจัตขุนวรวงษาธิราชเสร็จแล้ว พระยาพิชัยพระยาสวรรคโลกได้รับบำเหน็จเป็นเจ้าพระยาข้อความเหล่านี้ทำให้เห็นได้ว่าในสมัยนี้ที่สวรรคโลกหมดวงศ์กษัตริย์แล้ว

ต่อนั้นมาอีกก็มามีกล่าวถึงเมืองสวรรคโลกอีก คือสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเมื่อเสด็จไปถึงเมืองลแวก (จุลศักราช ๘๘๔ ปีมะโรง จัตวาศก) พระยาลแวกออกมาถวายบังคม ได้ตรัสขอนักพระสุโทหนักพระสุทันบุตรพระยาลแวกมาเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม ครั้นกลับถึงพระนครแล้วทรงพระกรุณาให้นักพระสุทันขึ้นไปครองเมืองสวรรคโลก ข้อนี้เป็นพยานว่าในสมัยนั้นยังนิยมว่าเมืองสวรรคโลกเป็นเมืองสำคัญสมควรมีเจ้าครองได้ แต่พระองค์สวรรคโลกนั้นไม่ได้ครองเมืองอยู่นาน เมื่อจุลศักราช ๘๘๘ ปีวอก อัฐศก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มีพระราชกำหนดให้พระองค์สวรรคโลกเป็นแม่ทัพ ยกไปรบนักพระสัทธา ซึ่งได้ชิงสมบัติจากบิดาพระองค์สวรรคโลกนั้น ชนม์พรรษาพระองค์สวรรคโลกถึงฆาต พอเข้ารับทัพภูวนก็ตายกับคอช้าง

พอสิ้นพระองค์สวรรคโลก (นักพระสุทัน) แล้ว เมืองสวรรคโลกก็กลับเป็นเมืองขึ้นพิษณุโลกไปตามเดิม มีกล่าวว่พระมหากษัตริย์ ได้เกณฑ์กองทัพเมืองสวรรคโลก เข้าประจบกับกองทัพเมืองเหนือไปในงานสงครามหลายครั้ง แต่ไม่มีเรื่องอะไรที่สลักสำคัญอีกต่อไป จนถึงเรื่องพระยาพิชัยข้าหลวงเดิมเป็นขบถ ยกครอบครัวไปเมืองสวรรคโลก ซึ่งข้าพเจ้าได้เริ่มกล่าวถึงไว้ในตอนที่กล่าวถึงเรื่องวัดศรีชุมเมืองสุโขทัยนั้นแล้ว และในที่นี้จะได้จับกล่าวเรื่องนั้นต่อไป

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ครั้นได้ทรงจัดกระทำพิธีถือน้ำสัตยานุสติ์ ฦค้ายหลวงคำบลวัดฤๅษีชุมเมืองสุโขทัยแล้ว รุ่งขึ้นทัพหลวงก็เสด็จขึ้นไปทางเขาคับถึงเมืองสวรรคโลก ฦ วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ (ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๙๒๗) ทัพหลวงคำบลวัดไม่งาม สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงพระกรุณาแก่พระยาพิชัยพระยาสวรรคโลก ตรัสให้ข้าหลวงเข้าไปประกาศว่า ให้พระยาทั้งสองออกมาถวายบังคม จะทรงพระกรุณาไมเอาโทษ พระยาทั้งสองกลับสั่งคนขึ้นประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันเมืองไว้ และให้ตัดศีรษะหลวงปลัด ขุนยกกระบัตร ขุนนรนายก ซึ่งไม่ยอมเข้าด้วยนั้น เอาศีรษะช้ดออกมาให้ข้าหลวง สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงพระพิโรธ ครั้นเพลาค่ำตรัสให้ยกพลทหารเข้าปล้นเมืองคำบลประตูสามเกิดแห่งหนึ่ง ประตูหม้อแห่งหนึ่ง ประตูสะพานจันแห่งหนึ่ง ปล้นแต่คำจันเที่ยงคืน และเผาบ้อมขึ้นนอกประตูสามเกิด ก็เข้ามิได้ ตรัสปรึกษาโหราจารย์ ทูลว่าจะปล้นประตูสามเกิดนี้จะได้ตัวยาก ถ้าปล้นทางทิศอุดรแหลมเห็นจะได้โดยง่าย เพราะทิศนั้นเป็นอรិแก่เมือง ก็ตรัสสั่งตามโหร แต่ในวันนั้นก็ยังมิได้เมือง วันอาทิตย์ เดือนแปด แรมสองค่ำ ยกทัพหลวงไปตั้งที่ประตูข้างดอนแหลม ยกเข้าปล้นเมืองอีกครั้งหนึ่ง ยังมิได้ รุ่งขึ้น ฦ วันจันทร์ เดือนแปด แรมสามค่ำ เพลาชายแล้วสองนาฬิกาห้าบาท ยกพลเข้าเผาประตูดอนแหลมทำลายลง พลทหารตรูเข้าในเมืองได้ พระยาสวรรคโลกหนีไปซ่อนอยู่ในกุฎี พระวัดไฝจับตัวได้นำมาถวาย แต่พระยาพิชัยหนีได้จากเมืองสวรรคโลกคิดจะไปเชียงใหม่ ไปถึงแดนเกาะจุล ชาวค่านก็คุมเอาตัวพระยาพิชัยมาถวาย สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าตรัสให้มัดพระยาพิชัยพระยาสวรรคโลก ตระเวนรอบทัพแล้วฆ่าเสีย จึงตรัสให้เทครัวอพยพทั้งปวงมายังเมืองพระพิษณุโลก และเชิญรูปพระยาร่วงพระยาลือ อัจฉรณาคัวยางข้างเผือกนั้นมาด้วย รูปพระยาร่วงอันนี้คือตรงกับที่กล่าว

รูปพระร่วง เมืองสวรรคโลก

ไว้ในพงศาวดารเหนือ ว่าแกะตัวยางช้างเผือกคู่บารมีของพระร่วง (อรุณราช) งาช้าง
นั้นว่าเป็นสีคำ

นอกจากที่ได้เก็บมาลงไว้ในที่นี้แล้ว ก็ไม่มีเรื่องราวอะไรเกี่ยวข้องกับเมือง
สุวรรณโลก ที่สำคัญต่อไปอีก เมื่อได้ค้นดูหนังสือ พอมีหนทางเป็นลาตเลาแล้ว
ดังนี้ ก็จะได้จับกล่าวถึงการตรวจค้นสถานและวัตถุต่าง ๆ ต่อไป

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๓

(๑) เรื่องตำนานเมืองสวรรค์โลกแจ้งอยู่ในอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐ แล้ว หนังสือพระราชพงศาวดารแต่งตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงเรียกว่าเมืองสวรรค์โลกตามนามชานันชั้นหลัง เมืองซากังราวนั้นตรวจต่อมาได้ความว่าอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร ทางฟากตะวันตกแม่น้ำพิง

ตอนที่ ๑๔

เมืองสวรรค์โลก – พิจารณาในส่วนตัวเมือง

เมืองสวรรค์โลกนี้ กำแพงเมืองตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือว่า กว้าง ๕๐ เส้น ยาว ๑๐๐ เส้น ซึ่งเหลือที่จะเป็นไปได้ เมืองใหญ่ถึงเพียงนี้จะรักษาที่ไหน- ไหว แต่นอกจากในพงศาวดารเหนือก็เป็นอันไม่ได้ความจากที่แห่งใดอีก ว่าตามความจริงเมืองนี้ใหญ่เท่าใดแน่ แม้ในพงศาวดารเหนือตนเองก็มีข้อความปรากฏอยู่ ว่า เมืองไม่ได้คงอยู่อย่างเดิม ได้จัดการย่อกำแพงแก้ไขตกแต่ใหม่เมื่อครั้งเตรียมการจะรับศึกพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสน การย่อกำแพงนั้น ถ้าจะอ่านตรง ๆ ไปตามพงศาวดารเหนือ ต้องเข้าใจว่าย่อแต่เฉพาะให้พอทำป้อมตั้งปืน แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าการย่อกำแพง น่าจะแปลว่ายกกำแพงร่นเข้ามา คือทำเมืองให้แคบเข้ากว่าของเก่า ที่นึกเช่นนั้นเพราะเมื่อไปวัดมหาธาตุซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองทางทิศตะวันออก ได้เห็นกำแพงอันหนึ่งริมฝั่งลำน้ำยม ในเวลานี้ มีเป็นเนินดินยาวเป็นเทือกไปซึ่งไม่ใช่ถนน เพราะแคบและชันมาก กำแพงดินอันนี้เป็นแนวเดียวกับกำแพงเมืองด้านริมฝั่งน้ำที่เห็นอยู่เดี๋ยวนี้ ออกมาตงขาดลอยอยู่เฉย ๆ ด้านสกัดก็ไม่มี มีปัญหาอยู่ว่า นี่คือกำแพงอะไร ทำไมมาตั้งอยู่ทางนั้น จะมีทางตอบได้ทางหนึ่งว่า เดิมเมืองออกมาถึงที่วัดมหาธาตุ และวัดมหาธาตุอยู่ในกำแพงเมือง ที่ตรงนั้นเป็นแหลมถูกน้ำเซาะอยู่เสมอ จะอยู่ไม่ได้ต่อไป จึงได้ขยับเมืองหนีให้ห่างออกไปจากปลายแหลมนั้นอีก กำแพงด้านตะวันออกเวลานี้อยู่ห่างจากวัดมหาธาตุประมาณ ๒๐ เส้น^(๑) ลองพลิกพงศาวดารเหนือดูในเรื่องย่อกำแพงเมืองนี้อีกทีหนึ่ง ได้ความว่า เมื่อพุทธศักราช ๑๒๐๑ ปี พระเจ้าอรุณราช (คือพระร่วง) ได้อันตรธานหายไปในแก่งกลางเมือง และพระพสุจกumar ได้เป็นใหญ่ในกรุงศรีสัชชนาลัยต่อไปแล้ว ชุน-ไตรภพนาถเสนาผู้ชำนาญในการสงครามได้ทูลพระเจ้าพสุจราชว่า “เมืองเรานี้พระเจ้าข้า หาผู้มีบุญมิได้แล้ว และอันตรายจะบังเกิดมีไปเมื่อภายหลัง ขอพระองค์ให้แต่งตั้งกำแพงและหอรบไว้ให้มั่น” พระเจ้าพสุจราชทรงพระดำริเห็นชอบด้วยจึงดำรัสสั่งให้ขุนไตรภพนาถเป็นแม่กองจัดการแบ่งปันหน้าที่ “ให้ย่อกำแพงเข้าไปเป็นป้อม

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

ให้รอบเมือง” ดังนี้ เรื่องราวในตอนนั้น ยกเสียในส่วนศักราชซึ่งจะเอาเป็นหลักมิได้
 นั้น ก็ดูน่าจะเชื่อว่าอาจจะมีความจริงเป็นมูลอยู่บ้าง ถ้าเช่นนั้นก็ต้องเข้าใจว่ากษัตริย์
 กรุงศรีสัตนาลัยวงศ์พระร่วงนั้น ในสมัยนี้อ่านาจถอยลงแล้ว เพราะกษัตริย์เองเรียว
 ลง ไม่เหมือนท่านที่เป็นต้นวงศ์ กล่าวคือพระร่วงที่ลบลศักราชนั้น ถ้อยคำที่ขุน-
 ไตรภพนาถกล่าวว่า ในเมืองหาผู้มีบุญมิได้แล้วนั้น คงจะไม่ใช่เป็นคำที่ได้กล่าวทูล
 คงจะเป็นความเห็นของผู้แต่งเรื่องจับใส่ในปากขุนไตรภพนาถ โดยความตั้งใจจะ
 สำแดงว่าเมืองศรีสัตนาลัยเวลานั้นโทรมปานใด ส่วนตัวกษัตริย์เองก็คงจะรู้สึกว่าการ
 ของตนถอยลงเหมือนกัน ส่วนการที่จะซ่อมแซมเมืองขึ้นใหม่นั้นเป็นการจำเป็นเพื่อ
 จะได้อาศัยศักราชได้ แต่ครั้นจะทำขึ้นตามแนวกำแพงเก่าก็คงจะเห็นใหญ่โตนัก ไม่มี
 กำลังจะรักษาจึงร่นกำแพงไปเข้าติว่งให้แคบเข้า การที่ทำเช่นนั้นเองข้าพเจ้าเข้าใจว่า
 ตรงกับที่กล่าวว่าสั่งให้ย่อกำแพงให้รอบเมือง แต่อาศัยที่ท่านผู้แต่งพงศาวดารเหนือ
 ไม่ได้ไปคุถึงพื้นที่ จึงอธิบายเอาตามความเข้าใจของตนเองว่าย่อเข้าไปเป็นแห่ง ๆ
 เฉพาะตรงที่ต้องการจะทำบ้อม

มีปัญหาย่อยอย่างหนึ่งว่า เมื่อเห็นเมืองเก่าไม่เหมาะแล้วทำไมไม่ยกย้ายไปตั้ง
 เสียที่อื่นทีเดียว ทำไมจึงได้ติว่งเข้าไปให้แคบอยู่กับที่เดิมนั่นเอง ปัญหานี้จะตอบได้
 ๓ ประการ คือประการที่ ๑ ที่นี้เป็นที่ผู้คนได้ฝังรกรากมาหลายชั่วคนแล้ว จะอพยพ
 ย้ายไปประชาชนก็จะได้รับความเดือดร้อนมาก ประการที่ ๒ ทั้งกำลังและอำนาจถอยน้อย
 ลงไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก การที่จะไปสร้างเมืองขึ้นใหม่ต้องอาศัยทั้งกำลังทั้งอำนาจ
 บริบูรณ์ ถ้าแม้จะไปสร้างเมืองใหม่ไหนจะต้องอพยพครอบครัวไป ไหนจะต้องคิดถึง
 การที่จะทำสงครามต่อสู้กับผู้ที่จะอาจจะขัดขวาง ไหนจะต้องเที่ยวหาวัตถุที่จะต้องใช้
 ในการก่อสร้างนั้นใหม่ ถ้าเพียงแต่ติว่งให้แคบเข้าในที่เดิมตัดความลำบากลงได้มาก
 วัตถุที่จะใช้ก่อสร้างก็มีอยู่แล้ว คือรื้อเอาแลงในกำแพงเก่ามาทำกำแพงใหม่ก็ได้ และ
 มีสิ่งที่เป็นพยานปรากฏอยู่ว่าไ้ รื้อของเก่ามาทำของใหม่คือกำแพงที่ริมน้ำทางข้างวัด
 มหาธาตุนั้น ยังมีเหลืออยู่แต่เทินดินเท่านั้น แต่ยังมีข้อสำคัญกว่าทั้ง ๒ ข้อที่กล่าวมา
 แล้ว คือความจำเป็นที่จะต้องรีบจัดการแต่งกำแพงและหอรบไว้ให้มัน เพราะใน
 สมัยนี้ พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนมีอำนาจขึ้นแล้ว ขุนพลผู้หนึ่ง (จะชื่อ
 ไตรภพนาถหรืออะไรก็ตาม) คงจะได้ทราบระแคะระคายอยู่แล้วว่า พระเจ้าศรีธรรม-

ไทรปิฏกกิจจะลงมาทางใต้ จึงได้ทูลแนะนำพระเจ้ากรุงศรีสัตนาลัยให้เตรียมการไว้ทำ แต่ต้องเข้าใจว่ามีเวลาเตรียมน้อยเต็มที เพราะว่าพอทัพเชียงแสนยกลงมาจริงก็สู้เขาไม่ได้ พระเจ้าพสุจราชต้องออกไปถวายเป็นบั้งลมและยกพระราชธิดาให้ เมื่อการเป็นเช่นนั้นแล้ว โฉนเหล่านี้จะมีเวลาเที่ยวหาชัยภูมิตั้งเมืองใหม่ได้ เมื่อยอกำแพงเข้าไปนั้น จะไต่ย่นที่ด้านไม่มีสิ่งไรเป็นหลักจะเอา รู้ได้แต่อยู่ด้านเดียว คือว่ากำแพงด้านริมฝั่งน้ำยมนั้น เคยมียาวไปอีกราว ๒๐ เส้น เพราะว่าตัวกำแพงเก่ายังมีเหลืออยู่^(๑)

จังหวัดเมืองสวรรคโลกเมื่อก่อนย่อกำแพงนั้น จะใหญ่กว้างเพียงไรเหลือที่จะเอา แต่เหลือที่เพียงที่กำแพงล้อมอยู่ ในกาลบัดนี้ก็ไม่ใช่เล็ก ได้ให้ขุนวิจารณ์รัฐพันธ์ ทำแผนที่เมืองนี้ แล้วมาวัดดูตามแนวกำแพงได้ความว่า ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ที่ริมฝั่งน้ำยม ๒๒ เส้น ๑๐ วา ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ๒๒ เส้น ๕ วา ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ๒๗ เส้น ๑๕ วา ด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ๒๐ เส้น ๑๐ วา รวมโดยรอบเป็น ๙๕ เส้น เล็กกว่าเมืองสวรรคโลก ที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่าเป็นนครมราชสร้างนั้นเป็นอันมาก และเล็กกว่าเมืองสุโขทัย ซึ่งวัดโดยรอบได้ถึง ๑๖๔ เส้น

พงศาวดารเหนืออยู่ข้างจะเช่นอะไร ๆ ให้ใหญ่เกินจริงไปเสียแทบทุกสิ่ง กำแพงเมืองสวรรคโลกนั้น ไซ้จะเช่นให้มากไว้แต่ในทางยาว ทางหนาทางสูงก็เช่นให้หนักเหมือนกัน คือกล่าวไว้ว่ากำแพงสูง ๔ วา หนา ๘ ศอก ตั้งแต่พอได้เห็นเมื่อวันแรกไปถึงก็ได้นึกในใจแล้วว่าคงไม่จริงเช่นนั้น แต่ในเวลานั้นต้นไม้และเถาวัลย์ขึ้นอยู่รกรงรัง ทั้งที่กำแพงทั้งที่ในคู จึงไม่สามารถจะกะเนได้เป็นแน่แท้ ข้าพเจ้าจึงขอคนไปถามคุณคนหนึ่ง ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ จึงได้มีโอกาสตรวจสอบและวัดคูทั้งคูและกำแพงคูกว้าง ๑๓ วา ๒ ศอก ลึกประมาณ ๕ ศอก กำแพงก่อด้วยศิลาแดงตัดเป็นแผ่นอย่างเช่นอิฐ และสูง ๓ วา ที่เชิงหนา ๔ ศอก ยอดหนา ๓ ศอก มีเชิงเทินสำหรับทหารขึ้นรักษาหน้าที่ มีที่เดินประมาณศอกคืบ ผิดกับในพงศาวดารเหนือมากอยู่

คราวนี้จับพิจารณาตามข้อความในพงศาวดารกรุงเก่าต่อไป ก่อนที่จะเริ่มเดาว่า เมื่อพระนเรศวรเป็นเจ้าทรงตีเมืองสวรรคโลกจะได้ตีทางไหนบ้าง ก็ต้องตรวจค้นหาประตูว่าจะมีอยู่ทางใดบ้าง การค้นหาประตูในเมืองที่ทิ้งร้างไว้นาน ๆ แล้วนั้น ไม่

(๑) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

ใช้ของง่าย เพราะบางทีที่เป็นช่องอยู่จะไม่ใช้ประตู เป็นแต่กำแพงทลายก็ได้หรือที่มีประตูแต่ต้นไม้ขึ้นรกร้างเสียหมดจนเลยไม่เห็นก็ได้ เพราะฉะนั้น จำเป็นจะต้องหาคนนำทาง พระยาอภัยมนตรีไปได้ตัวมาคนหนึ่ง ชื่อนายเทียน ชาวเมืองสุวรรณโคโลก เรียกกันว่าอาจารย์เทียน เพราะถือกันว่าเป็นคนมีวิชาความรู้มาก และได้บวชอยู่นาน เป็นสมภารอยู่ที่วัดมหาธาตุ นายเทียนผู้นี้ ได้ใช้เป็นประโยชน์มากคือใช้เป็นคนนำไปดูที่ต่าง ๆ หรือให้ไปลวงหน้าไปค้นหาสถานที่ไว้ให้ดู ที่จริงนายเทียนอยู่ข้างจะรู้จักสถานที่ต่าง ๆ มาก และมีเรื่องราวเล่าได้เป็นอันมาก แต่ฟังนายเทียนเหมือนอ่านพงศาวดารเหนือ คือต้องฟังแต่พอให้มีทางพิจารณาต่อไป ไม่ใช่ถือเอาเป็นแน่นอน นายเทียนผู้นี้ ข้าพเจ้าได้ไล่เสียงเรื่องประตูเมืองคงจำหน้าได้ ๔ ประตู คือประตูใหญ่ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ เรียกว่าประตูรามณรงค์ ประตูด้านตะวันตกเฉียงใต้มี ๒ คือ ประตูผี ๑ ประตูชนะสงคราม ๑ ด้านตะวันตกเฉียงเหนือมีประตูใหญ่ชื่อประตูไชยฤกษ์ ชื่อประตูเหล่านี้ เป็นของนายเทียนไม่ปรากฏว่าได้มาจากแห่งใด ที่ข้าพเจ้ายอมเรียกตามชื่อเหล่านี้ก็เพราะเห็นว่า เรียกชื่ออะไรไว้อย่างหนึ่งดีกว่าที่จะต้องอธิบายให้ยืดยาวทุก ๆ คราวที่จะกล่าวถึงประตูใดประตูหนึ่ง และในแผนที่ข้าพเจ้าก็ปล่อยไว้เช่นนั้นด้วยเหตุเดียวกัน

บัดนี้จะลองจับชนกับข้อความในพงศาวดารกรุงเก่าดูทหนึ่ง อ่านดูตามข้อความเข้าใจว่า ประตูสามเกิดเป็นประตูที่มีบ้อมค่ายรักษามั่นคง จนถึงยกเข้าเผาและหักเอาเป็นหลายครั้งยังไม่สำเร็จได้ ประตูที่มีบ้อมค่ายป้องกันแข็งแรงมีอยู่ประตูเดียวคือประตูชนะสงครามทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ หน้าประตูนี้มีคูสองชั้นและเทินดินสูงหนา ทำเป็นเหมือนบ้อมปึกกา คูมันคงน่าจะตีหักเอาได้โดยยาก ถึงแม้จะพิจารณาตามแบบวิธีทำบ้อมค่ายอย่างปัตยุบันสมัยนี้ ก็ต้องนับว่าไม่เลวนัก ถ้าลำพังแต่ทหารรบต่อรบสู้กัน ดูเหมือนผู้ที่ตั้งมั่นรักษาที่นั้น จะได้เปรียบมาก เพราะเหตุฉะนั้นประตูที่น่าจะเป็นประตูสามเกิด ประตูสะพานจันนั้น ข้าพเจ้าเดาว่าน่าจะเป็นประตูรามณรงค์ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ คือ ทางช่องที่ข้าพเจ้าเดินเข้าไปในเมืองเมื่อแรกไปจากสุโขทัยนั่นเอง ที่ข้าพเจ้าเดาเช่นนั้น เพราะว่าที่ริมถนนที่เดินไป เมื่อจวนจะถึงประตูนั้นเห็นเป็นสระอันหนึ่งรูปยาวขวางไปจนตรงหน้าประตู มีร่องน้ำเดินไปประจบกับคูเมือง จึงเดาว่าน่าจะมีสะพานข้ามคลองที่เชื่อมสระกับคูนั้นสักอันหนึ่ง แต่

หลักฐานไม่สู้มั่นคง ส่วนประตุม้อนั้นเหลือสติกำลังที่จะเอา เว้นเสียแต่จะซึ่มลง
 ไปว่าประตุม้อนั้นเองเท่านั้น^(๑) เมื่อได้ตรวจลาดเลาคุณเช่นนี้แล้วอยากจะใคร่เอาต่อไป
 ว่าทัพหลวงสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เมื่อยกมาจากเมืองสุโขทัยนั้น ได้มาตามทาง
 ที่ข้าพเจ้าเดิน คือตามถนนพระร่วงนั่นเอง เพราะคุณเป็นทางที่สะดวกกว่าทางอื่น
 ถ้าเช่นนั้นแล้วก็แปลว่ายกขึ้นมาแต่ตะวันตกเฉียงใต้ เพราะฉะนั้น ที่จะเข้าหักเอา
 เมืองก็คงจะเข้าทางด้านที่มาถึงเข้าก่อน คือด้านตะวันตกเฉียงใต้กับตะวันออกเฉียงใต้
 (เมืองนี้ไม่ได้ตั้งตรงทิศหน้ากำแพงจึงเฉียงอยู่เช่นนี้ทั้งหมด) แต่ด้านนี้ชาวเมืองคง
 จะได้จัดการเตรียมป้องกันไว้แข็งแรง เพราะคงจะรู้อยู่แล้วว่าทัพสมเด็จพระนเรศวร
 จะยกมาทางนั้น การที่จะปล้นเอาเมืองในครั้งแรกจึงไม่สำเร็จ จนภายหลังต้องย้าย
 ไปทำการหักหาญทางดอนแหลมหรืออุครแหลม ซึ่งโหราจารย์ทูลว่าเป็นอริแก่เมือง
 ข้าพเจ้าเข้าใจว่าดอนแหลมจะเป็นถูก อุครแหลมคุณแปลไม่ได้ความว่าอะไร แต่
 ดอนแหลมแปลได้ตามภูมิที่ คือทางด้านตะวันออกของเมืองเป็นที่ดอนเป็นแหลมยื่น
 ออกไป ถ้าน้ำยมหักเลี้ยวเป็นข้อคอก ที่แผ่นดินจึงเป็นแหลม มีวัดมหาธาตุอยู่ที่
 ปลายแหลมนี้ อีกประการหนึ่งพิจารณาคุณทางกำแพงด้านนี้จะโลเอียงกว่าด้านอื่น คุณ
 หน้ากำแพงก็ไม่มี คุณเป็นที่ควรจะตีหักเอาได้ง่ายกว่าด้านอื่น กำแพงด้านนี้ก็ชำรุด
 หักพังมากกว่าด้านอื่น เพราะคงจะถูกทำลายลงเสียครั้งนั้น คุณที่สูญก็บางที่จะสูญมาแต่
 ครั้งนั่นเอง คือถูกถล่มแล้วภายหลังเลยไม่มีใครซุกขึ้นใหม่อีก ส่วนประตูดอนแหลม
 ที่ทหารเข้าเผาหักเอาได้นั้น ก็คงทลายเสียหายหมดในครั้งนั้น จึงค้นไม่พบประตูเลยจน
 ช้องเดียวทางแถบนี้

ส่วนวัดไม้งามที่ตั้งทัพหลวงของสมเด็จพระนเรศวรในครั้งนั้นก็ดี วัดไผ่ที่
 พระยาสุวรรณคโลกหนีเข้าไปซ่อนอยู่ก็ดี ไม่มีสิ่งไรเป็นหลักฐานที่จะเอาได้ จึงไม่ได้คิด
 ค้นหาเลย^(๒)

(๑) คูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

(๒) คูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๔

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๔

(๑) เมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้ เป็นเวลาก่อนค้นพบเมืองเซลิยง ซึ่งกล่าวไว้ในอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๐ ความที่ทรงพรรณนาตอนนั้นก็ประกอบหลักฐานว่าเมืองเซลิยงตั้งอยู่ที่วัดมหาธาตุ (ที่ชาวเมืองเรียกกันว่าวัดน้อย) และพระปรารภวัดมหาธาตุนี้เองที่ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวถึงเมืองเซลิยงว่าเอาศิลาจารึกอันหนึ่ง “สถาปนาไว้ด้วยพระศรีรัตนธาตุ”

(๒) หนังสือพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชาเจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ฯ เป็นผู้แต่งเมื่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ สังเกตเห็นได้ในหนังสือนี้ว่าเป็นแต่รวบรวมเรื่องเกร็ดต่าง ๆ (ทั้งที่มีผู้เขียนไว้และที่มีผู้จำไว้ได้) เอามาเรียบเรียง ความเรื่องเดียวกันแยกออกเป็น ๒ เรื่องเล่าซ้ำกันก็มีหลายแห่ง อันเรื่องแก้ไขกำแพงเมืองสุวรรณคโลกและสุโขทัย มีหลักสำหรับวินิจฉัยในทางโบราณคดีอยู่อย่างหนึ่ง คือในสมัยเมื่อราชวงศ์พระร่วงครองกรุงสุโขทัยนั้น ปื่นใหญ่ยังไม่มี เชิงเทินดินรอบนอกกำแพงเมืองสุวรรณคโลกและสุโขทัยสร้างสำหรับกันปื่นใหญ่ ต้องเป็นของสร้างต่อเมื่อใช้ปื่นใหญ่ในการรบพุ่งคือในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือมิได้คำนึงถึงความข้อนี้ ฝ่ายพวกชาวเมืองนั้น เห็นสิ่งใดปรากฏอยู่คิดว่า เป็นของกรุงพระร่วงทั้งนั้นบางทีก็เลยเกิดเป็นเรื่องสาขากออกไป ดังเรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ดังจะแสดงในตอนว่าด้วยเมืองพิษณุโลกต่อไปข้างหน้า

(๓) ที่เรียกว่าประตูหม้อ สันนิษฐานว่าประตูหม้อเป็นทางเดินไปตำบลที่ตั้งเตาหม้อ คือทำเครื่องสังโลก ถ้าเช่นนั้นก็อยู่ตอนริมหน้าทางด้านเหนือ

(๔) ข้าพเจ้าไปตรวจครั้งหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ พบวัดใหญ่ ๆ อยู่ในป่าระหว่างเขาใหญ่ไปทางเขารังแร้งหลายวัด สมเด็จพระนเรศวรเห็นจะตั้งค่ายหลวงในที่ตำบลนั้นตรงกับทางที่ทรงพรรณนาในพระราชนิพนธ์

ตอนที่ ๑๕

เมืองสวรรค์โลก-ภายในกำแพง

ภายในกำแพงเมืองสวรรค์โลก ก็มีสถานที่ซึ่งควรดูอยู่หลายแห่งแต่ถ้าแม่จะเปรียบกับที่ในเมืองสุโขทัยแล้วก็สู้กันไม่ได้เลย ถึงกระนั้นก็พอจะดูได้สนุกบ้าง

ที่ซึ่งข้าพเจ้าได้ดูก่อนแห่งอื่นคือเขาพนมเพลิง ซึ่งหนังสือพงศาวดารเหนือกล่าวว่า ฤๅษีสัจฉาจารย์ได้ส่งสอนบาตรมรรชาเมื่อจะสร้างเมืองนั้นว่า “สุเจ้าจงเอาพนมเพลิงเข้าไว้ในเมือง เป็นที่สร้างพระตบชุกกฐ” เขาพนมเพลิงนี้อยู่ภายในเมืองจริง อยู่ติดกับกำแพงด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เพราะฉะนั้นมีความยินดีที่จะกล่าวได้ว่า ครองนพวงศาวดารเหนือไม่เหลว แต่เขานี้เป็นสองลูกแฝด เรียกชื่อว่าสุวรรณคีรี ยอดหนึ่ง ยอดสุวรรณคีรีอยู่ริมกำแพงสูง ๑๔ วา ยอดพนมเพลิงอยู่ต่อไปทางทิศตะวันออกเฉียง ๑๐ วา ได้ขึ้นไปที่ยอดสุวรรณคีรีก่อน ทางขึ้นมีศิลาแลงประดับเป็นขั้นบันได ขึ้นไปถึงไหล่เขามีกำแพงแลงก่อก่ออยู่ทางด้านเหนือ สูงท่วมหัวคน ข้างด้านใต้มีกองแลงเป็นแนวอยู่เข้าใจว่าจะเป็นกำแพงเช่นเดียวกับทางด้านเหนือ มีเสาแลงตั้งอยู่ด้านตะวันออก ๔ เสา กำแพงนี้คือผนังวิหาร เสาเหล่านี้คือเสามุขหน้าวิหาร ต่อวิหารไปทางตะวันตกมีบันไดขึ้นไปทางยอดเขา ซึ่งก่อเป็นลานสี่เหลี่ยมไว้ บนลานนี้มีพระเจดีย์ทำด้วยแลง เป็นรูปประฆังทรงเตี้ยมีกู่สำหรับตั้งพระทั้ง ๔ ทิศ^(๑) บนลานพระเจดีย์นี้เป็นที่ชุมนุมประเทศได้ดี มองออกไปทางตะวันตกเฉียงใต้เห็นเขาพระศรีและถนนพระร่วงที่มาจากสุโขทัย ที่บนยอดเขานี้เป็นที่คอยคูกองทัพจะเหมาะนักหนา เพราะจะแลเห็นได้แต่ไกล เพราะฉะนั้นควรที่จะต้องเอาเข้าไว้ในเมืองและถ้าแม่มีปืนใหญ่ตั้งบนเขานี้ จะได้เปรียบข้าศึกที่เข้าปล้นเมืองทางด้านนี้มาก ข้าพเจ้าเชื่อว่ากองทัพหลวงสมเด็จพระนเรศวรเมื่อครั้งไปปราบขบถพระยาพิชัย ที่เข้าปล้นหักเอาเมืองไม่ได้ในขั้นต้นก็คงจะเป็นเพราะชาวเมืองสวรรค์โลกได้อาศัยเขานี้เป็นประโยชน์มาก ส่วนยอดพนมเพลิงนั้น ทางขึ้นมีบันไดศิลาแลงเหมือนที่เขาสุวรรณคีรี บนยอดเขาทำเป็นลาน มีพระเจดีย์ก่อด้วยแลงองค์หนึ่ง มีวิหารอยู่ด้านตะวันออกของพระ-

(๑) คู่มือหมายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

เจดีย์และกู่สี่เหลี่ยมหนึ่ง การก่อสร้างใช้แลงเป็นพื้นแต่ฝีมือไม่วิจิตรอะไร พนมเพลิง
นี้พงศาวดารเหนือกล่าวว่าเป็นที่บูชาคุณกษัตริย์ ซึ่งอาจจะจริงได้ เพราะสังเกตดูตามเรื่องที
กล่าวถึงบูชาคุณกษัตริย์หรือบูชาคุณ ในศาสนาพราหมณ์ก็ดี หรือศาสนาวิฆเนศก็ดี มักพอใจทำ
บทยอดเขา เพราะนิยมกันว่าใกล้พระเป็นเจ้าและเทวราชทั้งหลายยิ่งขึ้นอีกกว่าบูชา
กับพื้นดินราบ ๆ ที่บูชาคุณกษัตริย์ดังกล่าวมาแล้วนั้นก็มักจะไม่เป็นสถานอะไร มักทำการ
บูชากลางแจ้ง อย่างดีก็มีแท่นสำหรับกองไฟบนนั้นเท่านั้น เพราะฉะนั้นจะคิดหาสิ่งไร
ให้เหลืออยู่เป็นหลักฐานแห่งความเคาน้อยอมจะไม่ได้โดยเอง แต่ถ้าแม่ได้บูชาคุณกษัตริย์บน
เขานี้จริงน่าจะไปบูชาบทยอดที่เรียกว่าสุวรรณคีรี ซึ่งเป็นยอดสูง และชื่อพนมเพลิงน่าจะ
จะมุ่งเรียกรวมทั้งสองยอดเป็นเขาอันเดียว ชื่อสุวรรณคีรีน่าจะจะเป็นชื่อภายหลัง ส่วน
เจดีย์และวิหารบนเขาทั้งสองยอดนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็นของสร้างเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง
ตามนิสัยของมนุษย์บางจำพวก ซึ่งชอบไปสร้างอะไร ๆ ไว้บนเขาที่เป็นที่เหมาะ

ลงจากพนมเพลิงมาแล้วเลยไปควัดข้างล้อม ซึ่งอยู่ต้นทางที่จะเดินไปเขานี้
ที่วัดข้างล้อมนี้มีชั้นสำคัญอยู่ที่คือ พระเจดีย์ใหญ่ ตั้งอยู่ในลาน มีกำแพงแก้วทำด้วย
แลงเป็นเสากลม ๆ บั๊กชิดกันเป็นรั้วอย่างเพี้ยก มีแลงท่อนยาว ๆ พาดทับบน ลาน
นั้น ๒๕ วาจัตุรัส พระเจดีย์ซึ่งตั้งอยู่ในศูนย์กลางลานนั้นเป็นรูปประฆัง มีฐานสูงเป็นชั้น
ทักษิณ เหนือลานชั้นทักษิณขึ้นไปเป็นฐานบัวมีคูหาเป็นระยะ ๆ เหนือยอดคูหาขึ้นไป
ถึงบัวคว่ำบัวหงาย ทางด้านตะวันออกมีบันไดขึ้นลานทักษิณ รอบลานนั้นมีพนักลูก
มะหวด วัลदानทักษิณตามแนวพนักนั้น ๑๐ วา ๓ ศอกจัตุรัส รอบฐานแห่งลานทักษิณ
นี้มีเป็นรูปช้างยืนหันหน้าออกมาข้างนอก ดูประหนึ่งช้างหมอนลานทักษิณอยู่ ช้าง
ที่นี้ติดกับที่วัดข้างรอบเมืองกำแพงเพชร คือแลเห็นทั้ง ๔ ขา ด้านหนึ่ง ๆ มีช้างยืน
เป็นแถว ๘ ช้าง กับมีที่มุมอีกมุมละ ๑ ตัว รวมทั้งสิ้นเป็น ๓๖ ตัว ช้างตัวหนึ่งวัด
แต่แท่นที่ยืนถึงหัวสูง ๕ ศอก ระหว่างรูปช้างมีเสารูปแปดเหลี่ยม หน้าละ ๖ นิ้ว สูง
๕ ศอกคืบ มีกลีบบัวที่ปลายเสา ดูราวกับเสาตะลุงสำหรับผูกช้าง แต่พิจารณาดูจึงเห็น
บันไดอยู่หลังเสา ๓ ชั้น สูงชั้นละคืบ ๖ นิ้ว พอขึ้นยืนบนบันไดชั้นบนหน้าอกก็พอ
เสมอกับปลายเสา เพราะฉะนั้นจึงเข้าใจว่าเป็นเสาประทีป พอขึ้นบนบันไดชั้นบนก็พอ
ตามตะเกียงหรือบั๊กได้ และจุดประทีปได้สะดวก การประดับพระเจดีย์องค์นี้ดังที่กล่าว
มาแล้วนั้น ของเขาเข้าที่ถูกใจข้าพเจ้านักหนา จากพระเจดีย์นี้มีวิหารอยู่หลังหนึ่งตั้งอยู่

นอกกำแพงแก้วไปทางทิศตะวันออกในรักรมาก แต่ไม่นึกว่าจะมีอะไรที่น่าดูอยู่ในนั้น จึงไม่ได้จัดการถาง วัคนั้นดูท่าทางก็เป็นวัดใหญ่ แต่ไม่มีหลักฐานอันใดที่จะเดาว่าใครสร้างหรือสร้างชั้นครึ่งใด และที่นี้จะตามอย่างที่กำลังเพชร หรือที่กำลังเพชรจะตามอย่างนั้นก็ไม่มีหลักจะเดาได้อีก แต่เชื่อว่าไม่ใช่ต่างคนต่างทำแล้วเพอญความคิดไปโดนกันเข้าเอง ข้างใดข้างหนึ่งคงจะได้ทำขึ้นก่อน แล้วอีกข้างหนึ่งทำตามอย่าง ถ้าจะลองเดาพุ่งไปที่หนึ่งก็น่าจะเดาว่า ที่กำแพงเพชรทำตามหลังที่สวรรคโลกคือนึกโยงไปจากข้อความที่ปรากฏอยู่ว่า พระเจ้าธรรมิกราชได้เคยมาครองเมืองศรีสัชนาลัยแต่เมื่อครั้งยังเป็นลูกหลวงอยู่ ครั้นภายหลังได้ครองราชสมบัติในกรุงสุโขทัยแล้ว ได้ไปจัดการสร้างพระมหาธาตุที่เมืองกำแพงเพชร ได้สร้างเจดีย์ข้างรอบที่นั้นขึ้นด้วยตามอย่างที่สวรรคโลก ความเดาพุ่งของข้าพเจ้านี้ เชื่อว่าอย่างไร ๆ ยังดีกว่าคำอธิบายของนายเทียนในเรื่องวัดข้างล้อมเมืองสวรรคโลกนี้ คือนายเทียนว่าพระพสุจุมารซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองศรีสัชนาลัยต่อพระร่วงนั้นเป็นผู้สร้าง และดูเหมือนจะกล่าวด้วยว่าชื่อวัดราชบูรณ แต่ข้าพเจ้าก็จำไม่ได้ถนัด ไล่เรียงว่ามีหลักฐานอย่างไร ก็ชี้ตัวได้เห็นในหนังสือที่ไฟไหม้เสียแล้วนั้น จึงเป็นอันหมดทางที่จะสืบพยานตามที่แกอ้างได้

ที่ข้างวัดเจดีย์ข้างล้อมนี้มีวัดใหญ่น่าดูอยู่วัดหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดเจดีย์เจ็ดแถว วัคนั้นอยู่ติดกับวัดข้างล้อมทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ แต่คุณละต่างหาก วัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้มีคูและกำแพงศิลาแดงล้อมรอบ ที่วัดภายในรอบกำแพงเป็นรูปสี่เหลี่ยมรีกว้าง ๒ เส้น ๗ วา ยาว ๓ เส้น ๘ วา ในนี้เข้าไปยังมีกำแพงแก้วอีกชั้นหนึ่งก่อด้วยแลงล้อมลานสี่เหลี่ยม กว้าง ๒๙ วา ยาว ๒ เส้น ๔ วา ภายในกำแพงชั้นในนี้มีชั้นสำคัญอยู่คือพระมหาธาตุเจดีย์ ฐาน ๖ วา สี่เหลี่ยมจัตุรัส มีคดล้อมรอบ ส่วนพระเจดีย์นั้น รูปเป็นแบบเดียวกับพระมหาธาตุเจดีย์กลางเมืองสุโขทัย แต่ไม่สูงเท่า เพราะลดชั้นทักษิณเสียชั้นหนึ่ง ทรวดทรงก็งาม แต่สู้ที่สุโขทัยไม่ได้ นอกจากพระเจดีย์องค์ใหญ่นี้ยังมีเจดีย์บริวารและซุ้มพระก่อเรียงรายสลักกันอยู่จนเต็มลานเจดีย์บริวารเหล่านี้เองที่ทำให้คนเรียกนามวัดว่าวัดเจดีย์เจ็ดแถว เจดีย์เหล่านี้มีรูปต่าง ๆ กัน จึงเข้าใจได้ว่าไม่ได้ทำลงในคราวเดียวกันทั้งหมด คงจะทำขึ้นเป็นคราว ๆ ตามแต่ที่จำเป็นต้องการ คือใช้เป็นที่บรรจุอัฐิเป็นพื้น ทั้งพระเจดีย์องค์ใหญ่และเจดีย์บริวารกับซุ้มพระก่อด้วยศิลาแดงเป็นพื้น ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้

พระมหาธาตุและอยู่ภายในกำแพงแก้วนั้น มีวิหารใหญ่ มีมุขเข้าไปเชื่อมต่อกับพระมหาธาตุ ย่อผนังมุขนั้นเป็น ๒ ชั้น วิหารนี้วัดแต่ข้างหน้าจนถึงหลังที่เป็นมุขนั้น ๑๙ วา ๒ ศอกคืบ แต่หลังคาเข้าใจว่ามีเชื่อมต่อไปจนถึงพระเจดีย์ เพราะที่ฐานบัวพระเจดีย์ยังแลเห็นเป็นรอยยกก่ออยู่ เพราะฉะนั้นหลังคาคงจะยาวได้สักเส้นหนึ่ง ทางกว้างของวิหาร ตอนกลาง ๑๓ วา ๕ ไร่ เบียงซ้าย เส้าเป็นรูปแปดเหลี่ยมหน้าละคืบ ๖ นิ้ว ก่อด้วยแลงแผ่นซ้อน ๆ กัน ข้างวิหารมีกุฏิเล็ก ๆ ก่อด้วยแลงอยู่ข้างละกุฏิ ๑ แห่งในลานนี้ตามริมกำแพงแก้วมีเส้าประตูที่ปักด้วยแลงปักอยู่เป็นระยะ ๆ ตลอดโดยรอบภายนอกกำแพงแก้วออกไปมีโบสถ์อยู่ริมมุขวัดทางด้านตะวันตก และตรงหลังพระเจดีย์ใหญ่ออกมาเป็นฐานสี่เหลี่ยมก่อด้วยแลง บนนั้นเป็นลานเกลี้ยง ๆ อยู่เฉย ๆ ไม่มีร่องรอยว่ามีเส้าอยู่บนนั้นเลย เพราะฉะนั้นคงไม่ใช่วิหาร บางทีจะเป็นที่ปลูกต้นศรีมหาโพธิ์ก็เป็นได้

วัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้เป็นวัดใหญ่ เพราะฉะนั้นจำเป็นต้องลงสันนิษฐานความเป็นของใครสร้าง นายเทียนกล่าวไว้ว่าวัดนี้เดิมเขาเรียกว่าวัดกัลยาณิมิต เพราะว่ามีนางพระยาธิดาแห่งพระมหาธรรมราชา (บาธรรมราชา) เป็นผู้สร้างขึ้น นายเทียนอ้างหนังสือที่ไฟไหม้เป็นพยานอีกจึงทำให้ข้าพเจ้ามีความสงสัยเป็นอันมากกว่า หนังสือเล่มนั้นจะได้ถูกไฟไหม้ไปเสียสักทีไปแล้ว และตามความจริงนายเทียนจะจำข้อความในนั้นได้สักเท่าไร ส่วนตัวข้าพเจ้าเองก็ลองหันลงค้นหนังสือดูบ้าง พงศาวดารเหนือเป็นอันยกเว้น มีเหลืออยู่แต่คำจารึกหลักศิลาของเมืองสุโขทัย ในคำจารึกหลักที่ ๒ ไม่มีกล่าวถึงอะไรในเมืองศรีสัชชนาลัยเลย มีแต่ในหลักที่ ๑ พระเจ้ารามคำแหงได้กล่าวไว้ว่า “ ๑๒๐๙ ศก ปีกุรุ ให้ชุกเอาพระธาตุดอกทองหลายเห็นกทำบุชาบิเรอแก่พรธาตุดิเตื่อนทกวนน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสชชนาลัย ก่อพรเจดีย์เหนือทกเข้าจึงแล้ว ตั้งวงยงผาล้อมพระมหาธาตุสามเข้าจึงแล้ว ” พิจารณาดูพระเจดีย์ใหญ่ในวัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้ ดูรู้สึกว่าย้ายแบบมาจากพระมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย ทั้งแผนทีในจังหวัดฐานพระเจดีย์ก็คล้ายกัน วิหารใหญ่ที่ติดกับพระเจดีย์ใหญ่ ที่นี้ตรงกับวิหารพระศรีศากยมุนีที่สุโขทัย รวบรวมใจความว่าวัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้ ทำแบบเดียวกับวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัย แต่ส่วนย่อมลงกว่าเท่านั้น ทั้งเวียงผา (คือกำแพงหิน) หรือก็มีอยู่บริบูรณ์มีถึง ๒ ชั้นดังที่ข้าพเจ้าได้เล่ามาแล้ว เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่า พระเจดีย์

วัดเจดีย์เจ็ดแถว เมืองสวรรคโลก

ใหญ่ ในวัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้เอง คือพระเจดีย์ที่พระเจ้ารามคำแหงมาก่อขึ้น บรรจุพระมหาธาตุ ที่พระเจดีย์ชั้นนี้ก็เป็นกลางเมืองศรีวิชัยนาลย์ตรงตามข้อความในหลักศิลาตู่ที่ว่าที่แยกคายนกว่าวัดอื่น^(๑)

ต่อวัดเจดีย์เจ็ดแถวไปอีกทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ มีวัดอยู่วัดหนึ่งซึ่งนายเทียนบอกว่าเป็นวัดอุทยานใหญ่ ซึ่งพงศาวดารเหนือกล่าวว่ามีตำแหน่งสมภารเป็นพระครูยาโชด (ญาณโชติ) คณะวัดมหาธาตุฝ่ายขวา ได้ให้พระวิเชียรปรการเข้าไปตรวจดูลาดเลาบอกว่าไม่มีสิ่งไหน่าดู ข้าพเจ้าก็ไม่ได้เข้าไป เป็นแต่ได้เดินผ่านไปเลยบก่าแพงวัดซึ่งก่อด้วยแลง ในนั้นเห็นวิหารหลังหนึ่งกับเจดีย์องค์หนึ่ง

แต่ถ้าเดินตรงต่อไปอีกถึงวัดที่มีของนำดูอันหนึ่ง นายเทียนเรียกว่าวัดนางพระยา และอธิบายว่านางพสุจเทวีธิดาพระยากรุงจีนและอัครมเหสีของพระยาร่วงเป็นผู้สร้าง วัดนี้อยู่ริมกำแพงด้านตะวันออกเฉียงใต้ใกล้ประตูรามณรงค์ (ที่ข้าพเจ้าเดาว่าเป็นประตูสะพานจัน) รอบวัดมีกำแพงแลงล้อม มีพระเจดีย์องค์หนึ่งซึ่งไม่สูงงามอะไรไม่ต้องดูก็ได้ แต่วิหารที่อยู่ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของเจดีย์นั้นน่าดู แต่การที่จะดูต้องพิจารณาหน่อยจึงจะเห็นของดี เมื่อแรกข้าพเจ้าไปก็ยังไม่เห็นอะไรที่น่าดู และเกือบจะเดินกลับออกจากที่นั่นเสียแล้ว เผอิญมีพวกที่ไปด้วยกันคนหนึ่งชี้ขึ้นว่า ที่เสาทางด้านหน้ามีลายปั้นด้วยปูน ข้าพเจ้าเข้าไปตรวจดูลายปั้นนี้เห็นงามดีจึงเลยตรวจต่อไป จึงเห็นว่ามียลายปั้นด้วยปูนเช่นนี้นอกที่ผนังซึ่งทำเป็นช่องลูกกรง แต่ทั้งต้นไม้ข้างๆ ทั่ววัลย์ล้อมพันอยู่กับผนัง ทำให้เห็นลายไม่ถนัด เผอิญมีมีตไปด้วยกันหลายเล่มจึงลงมือตัดเถาวัลย์และกานกิ่งไผ่กันในทันใดนั้น และวิหารนั้นตั้งบนลานสูงพื้นดินราว ๓ สอก จึงได้จัดการต่อเป็นแคร่ขึ้นไปเพื่อดูให้ใกล้ๆ ภายในครึ่งชั่วโมงกว่าๆ ก็พอได้ขึ้นไปพิจารณาลาย ไม่รู้สึกว่าจะเหนื่อยเปล่าเลยที่ลูกกรงบันเป็นลายร้อยรักแข่งสิงห์ ประจำยามเป็นดอกจันทน์ที่ผนังทึบ หว่างช่องลูกกรงมีเป็นลายรักร้อยประจำยามเทพประนมลายเหล่านับพันด้วยปูน ติดอยู่กับแลง เพราะฉะนั้นน่าจะกลัวไม่ชำนาญจะกะเทาะสูญหมด เพราะไม่มีใครรักษา ข้าพเจ้าได้ฉายรูปลายมาพิมพ์ลงไว้ในหนังสือนี้ด้วย เพื่อจะได้เป็นแบบให้ช่างที่จะคิดผูกดูลายต่อไป^(๒)

(๑) คูอธิบายเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

(๒) คูอธิบายเลข (๓) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

ยังมีที่สำคัญในเมืองน้อยอีกแห่งหนึ่ง คือ วังซึ่งตั้งอยู่ที่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ แห่งวัดเจติยเจ็ดแถว ไปทางริมกำแพงเมืองด้านริมน้ำ ที่วังนี้แบ่งเป็น ๒ แปลง แปลง ตะวันออกมีกำแพงและคูรอบ ที่ดินในร่วมกำแพงนั้น โดยกว้าง ๓ เส้น ๑๕ วา โดย ยาว ๔ เส้น ๕ วา ภายในที่นี้มีคลองขุดเข้าไปจากคูตัดที่เป็นแผ่นดินย้อม ๆ ยังมีเค้าเป็น เหมือนร่องสวนอยู่บ้าง ก็มีแลงกองเป็นเค้าท่งที่เหมือนเรือนอยู่ ๒ หลัง เข้าใจว่า ศิลาที่เห็นวางเป็นเค้าอยู่นั้นคงเป็นฐานสำหรับปลูกเรือนไม้บนนั้นอีกทีหนึ่ง สันนิษ- ฐานว่าคงจะเป็นพระมณเฑียรที่อยู่ของราชา ที่ตามริม ๆ นั้นก็มีมากพอที่จะปลูกเรือน เหล่าสนมกำนัลข้างในได้ ที่เป็นคลองและคูในที่นี้เชื่อว่าคงเป็นสวน ปลูกทั้งไม้ดอก ไม้ผล ในกาลบัดนี้ยังมีต้นแก้วเหลืออยู่มาก ได้ทราบว่ายังมีดอก จึงเข้าใจว่าจะเป็นต้น แก้วบ้าน การที่ทำสวนในที่นี้ก็ทำอย่างประณีต ที่แห่งใดมีถนนเป็นทางที่ต้องข้ามคลอง ก็ก่อเชื่อมสำหรับรับสะพานทอดข้าม คลองและทางน้ำขุดลึกลง ได้ทราบว่าในฤดูฝน น้ำ ชั่งอยู่ในคลองและร่องในที่นี้นานกว่าแห่งอื่น ๆ แต่น้ำที่เอาเข้ามาใช้ในสวนนี้ เติมไม่ ใช่ว่าต้องอาศัยน้ำฝน เพราะมีคลองต่อออกไปจากคูที่ล้อมรอบวัง คลองนี้ต่อขึ้นไปทาง ทิศเหนือ ในเวลานี้ไปตันอยู่เพียงกำแพงทิศเหนือ แต่เข้าใจว่าเดิมปากคลองคงจะไป ออกลำน้ำยม ที่เหนือแก่งหลวงขึ้นไปหน่อยหนึ่ง ก็มีคลองอีกสายหนึ่งต่อออกไป จากคูวังที่มุมใต้ของวัง คลองตัดตรงไปทางตะวันออกเฉียงใต้จนเกือบถึงกำแพงเมือง แล้วไปหักเลี้ยวลงใต้ไปต่อกับคูเมือง เพราะฉะนั้นเห็นได้ว่ามีทางน้ำเดินเข้าไปและถ่าย ออกมาจากในวัง คลองนั้นคงเป็นอย่างคลองที่อรุณเกล้า ออกจากที่วังพายเรือไปออก แม่น้ำได้ ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของวัง มีถนนถมด้วยดินเป็นคันกว้างประมาณ ๕ วา ตัดออกไปจากข้างในวังตรงลงไปทางแม่น้ำ แต่จะลงไปถึงหรือไม่ก็ไม่ทราบ ใน เวลานี้ไปหมดยังคงอยู่เพียงแต่ถนนอีกสายหนึ่งซึ่งตัดขวางไป เดินตามแนวกำแพงเมือง ริมน้ำ ที่วังแปลงตะวันออกนี้มีกำแพงล้อมทั้ง ๔ ด้าน คูอยู่นอกกำแพง ๓ ด้าน แต่ด้าน ตะวันตกเฉียงใต้คูอยู่ในกำแพง คูทางนี้ได้ลองวัดดูได้ความว่ากว้าง ๖ วาเศษ ลึก ๕ ศอกเศษ ที่กำแพงมีช่องประตู ๒ แห่ง ตรงช่องประตูมีเขื่อนแลง ซึ่งแนะนำให้เข้าใจได้ ว่ามีสะพานทอดข้ามไปออกประตู นอกกำแพงนี้ไปเป็นที่ดินอีกแปลงหนึ่ง ซึ่งได้เรียก ไว้แล้วว่าแปลงตะวันตก มีกำแพงและคูรอบเหมือนกัน แต่คูไม่ลึกเหมือนที่ล้อมแปลง

ตะวันออก ที่ดินแปลงตะวันตกนี้วัดดูได้ความว่าด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ๒ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก ด้านตะวันออกเฉียงใต้ ๑ เส้น ๑๘ วา ๒ ศอก ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ตั้งแต่มุมใต้ไปถึงที่กำแพงย่อเข้ามาทางเหนือ ๒ เส้น ๔ วา ๒ ศอก มุมที่ย่อเข้ามานั้น ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ๑๔ วา ๑ ศอก ด้านตะวันตกเฉียงใต้ ๑๕ วา กำแพงด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ต่อจากที่ย่อเข้าไปจนถึงมุมเหนือ ๑ เส้น ๔ วา ๑ ศอก ทางริมกำแพงที่ถนนเขตติดต่อกับแปลงตะวันออกนั้น มีเป็นฐานก่อด้วยแลงอยู่อันหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นลานที่ปลูกปราสาท ข้าพเจ้าได้ลองไปเตาซีให้ขุดดูเพื่อจะให้ได้รูปร่างว่าเป็นอย่างไรก็ไม่สำเร็จ คือเป็นอันไม่ได้ความว่ารูปเป็นอย่างไร และกว้างยาวเท่าใด แต่ได้ความรู้อย่างอื่น คือรู้ว่าเรือนที่ปลูกอยู่ที่นั่นหลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีขาว ฝีมือทำที่เตาทุเรียง กับขุดได้ด้วยขามและกระปุกภาชนะเครื่องใช้สำหรับเรือนบ้าง เป็นเครื่องเคลือบบ้าง ดินเผาเฉย ๆ บ้าง กับที่ใกล้ ๆ ฐานนี้มีบ่ออยู่ ๒ บ่อ ข้างในกรุด้วยแลง นอกนั้นเป็นที่ดินเกลี้ยง ๆ อยู่เฉย ๆ ข้าพเจ้าจึงสันนิษฐานว่าที่ดินแปลงตะวันออกนั้นเป็นตอนข้างในเพราะมีเรือสวนน้ำสบายที่อยู่ แปลงตะวันตกเป็นข้างหน้า ฐานที่พบในแปลงข้างหน้านั้นเป็นปราสาทที่อยู่ได้ด้วย และเป็นที่ว่าราชการได้ด้วย สังเกตดูท่าทางดูเป็นเทือกวังที่กรุงเก่า จึงทำให้ข้าพเจ้าเดาว่า น่าจะได้ทำขึ้นเป็นอย่างนี้เมื่อครั้งพระองค์สุวรรณโลก (นักพระสุทัน) ขึ้นครองเมืองอยู่ แต่ที่จะหาอะไรอ้างเป็นหลักแน่นอนนั้นย่อมเป็นการยากอยู่เอง

นอกกำแพงวังออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีวัดอยู่วัดหนึ่ง ซึ่งชาวเมืองเรียกว่าวัดสวนแก้ว^(๑) (แต่นายเทียนเรียกว่าวัดอุทยานน้อย) คูวัดนี้แล่นต่อดึงกันกับคูวัง ในเขตวัดนั้นมีเจดีย์องค์หนึ่ง รูปเป็นแบบเดียวกับองค์ใหญ่ในวัดเจดีย์เจ็ดแถว แต่ส่วนเล็กกว่ากันเป็นอันมาก หน้าพระเจดีย์ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้มีวิหารประดิษฐานพระमारวิชัยองค์หนึ่ง ที่จริงจะเรียกข้มพระจะเหมาะกว่าวิหาร เพราะทำเฉพาะองค์พระเท่านั้น ด้านหน้ามีขั้มคูทางามที่อยู่ ส่วนองค์พระนั้นนั่งอยู่ให้เป็นพยานแห่งความพยายามของคนที่ขุดหาทรัพย์ องค์พระตั้งแต่พระทรวงตลอดถึงพระอุทรจะเสียดลวงโศครุราชกับบุญผ่อก พระเศียรนั้นก็ไต่ยกหรือต่อยลงเสียแล้ว ไม่ที่ตั้งเป็น

(๑) คูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

นั่งร้านขึ้นไปทำลายก็ยังอยู่ คุณเป็นที่น่าสลดใจจริง ๆ ข้าพเจ้าต้องรับสารภาพว่า ถ้ามีใครมาบอกว่ามีคนใดคนหนึ่งที่ชอบกันไปต้องเป็นอันตรายลงในเวลากำลังซุกรื้อของโบราณเช่นนี้ จะไม่ได้บอกปากแสดงความเสียใจเลย วัตถุสวนแก้วนี้ไม่ใช่วัตถุใหญ่ แต่ฝีมือทำประณีตดี การก่อสร้างใช้แสงก้อนใหญ่เกาะเป็นบัวเป็นลวด แต่ที่เป็นลายละเอียด ๆ ใช้ปั้นด้วยปูนจึงทำให้เภาว่าคงจะเป็นวัตถุซึ่งผู้ครองเมืองคนใดคนหนึ่งสร้างไว้เป็นที่สักการะใกล้ ๆ วัง และเป็นวัตถุที่โปรดอย่างเช่นวัตถุราชประดิษฐ์ แต่ผู้ใดจะเป็นผู้สร้างแน่เหลือที่จะเดาถูก

ที่ริมวังยังมีที่น่าดูอีกแห่งหนึ่ง คือทางนอกกำแพงด้านตะวันตกเฉียงใต้ ห่างจากคุณและกำแพงไม่กี่มากน้อย มีปราสาทจตุรมุขอยู่อันหนึ่งสูง ๖ วา กิจฐานเป็นจัตุรัสได้ประมาณ ๔ วา สี่เหลี่ยม เป็นปราสาทที่ขีบไม่มีทางเข้าไปในนั้นได้เลย ก่อด้วยแลงโบกปูนย่อเป็นเหลี่ยมไม้สิบสองทั้งสี่เหลี่ยม วิธีตั้งก็ชอบกล คือหันมุมไปตรงทิศใหญ่ทั้ง ๔ ทาง ด้านตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทมีกุฎเล็ก ๆ อยู่อันหนึ่งยาว ๓ วา กว้าง ๔ ศอกคืบ ๕ นิ้ว ทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีเป็นฐานเกลี้ยง ๆ ก่อด้วยแลงยาว ๔ วาศอก กว้าง ๒ วาศอก ที่นี้แม่นายเทียนก็บอกไม่ได้ว่าเป็นอะไร และฟังได้เห็นคราวที่ข้าพเจ้าไปดูนี้ พระวิเชียรปราการเป็นผู้เดินไปพบเข้า ในเวลานั้นข้าพเจ้ากำลังให้การให้เขาขุดหาฐานปราสาทอยู่ในวัง ข้าพเจ้าก็รีบออกไป จัดการให้ถางที่รก และตัดต้นไม้ลงเสียจากที่บนตัวปราสาท จึงได้ดูได้ถนัด เมื่อได้ตรวจดูตามที่รอบ ๆ ตลอดแล้วไม่พบสิ่งอื่นนอกจากที่ได้กล่าวมาแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ใช่วัตถุพระพุทธรูปเป็นแน่ และมีไซโบสถ์พราหมณ์ แต่จะเกี่ยวเป็นศาลผีหรือเทวดาอันใดอันหนึ่ง จึงได้เภาต่อไปว่าบางทีจะเป็นหลักเมืองคือที่ฝังนิมิตดวงของเมือง ที่นี้ก็เป็นที่ออกจะเหมาะสมอยู่ใกล้รั้วใกล้วังดี อย่างไร ๆ หลักเมืองที่อื่นนอกจากที่นี้ก็ไม่มีเลย ได้ให้คนหาอยู่หลายวันก็ไม่พบ ปราสาทนั้นตามความเข้าใจของข้าพเจ้าว่าใช้เป็นอนุสาวรีย์เครื่องหมายว่าเป็นที่ฝังอะไรไว้ในที่นี้มีพระธาตุหรืออัฐิคนเป็นต้น ก็ถ้าทำเป็นเครื่องหมายที่ฝังกระดูกคนได้แล้ว จะทำเป็นเครื่องหมายที่ฝังนิมิตดวงของเมืองไม่ได้เจียวหรือ ส่วนตัวข้าพเจ้าสมัครเชื่อข้างเป็นหลักเมืองมากกว่าเป็นที่ฝังอัฐิ เพราะมาตั้งอยู่ห่างนอกเขตวัด แต่นี่ก็เป็นการเดาในส่วนตัวข้าพเจ้าโดยแท้

นอกจากสถานและวัตถุที่ได้กล่าวถึงแล้วในตอนนั้นก็ไม่มีชิ้นอะไรที่จะดูอีกในกำแพงเมืองสวรรคโลก ต้องเที่ยวดูทางนอกกำแพงต่อไป

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๕

(๑) ได้ยินว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายแบบพระสถูปเจดีย์องค์บนยอดเขาสุวรรณคีรีนี้มาสร้างพระเจดีย์ที่วัดบวรนิเวศ แต่พระปรารักษ์ ๔ มุมนั้น เข้าใจว่าโปรด ฯ ให้ถ่ายแบบมาจากที่พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราช

(๒) การพิจารณาวัดข้างล้อมกับเจดีย์เจ็ดแถว ต่อมาได้หลักฐานเป็นยุติว่า วัดข้างล้อมนั้นคือวัดที่พระเจ้ารามคำแหงทรงสร้างประดิษฐานพระบรมธาตุตั้งกล่าวไว้ในศิลาจารึก ส่วนวัดเจดีย์เจ็ดแถวนี้เป็นที่ประดิษฐานพระอิริยาตุพระราชวงศ์สุโขทัย

(๓) วัดสำคัญที่เรียงกันอยู่ใกล้ ๆ ๔ วัด คือวัดข้างล้อม ๑ วัดเจดีย์เจ็ดแถว ๑ วัดอุทยานใหญ่ ๑ วัดนางพระยา ๑ สังเกตดูมีบริเวณที่สำหรับปลูกกุฎิสงฆ์ แต่วัดนางพระยากับวัดอุทยานใหญ่ แต่วัดเจดีย์เจ็ดแถวกับวัดข้างล้อมหาที่มีบริเวณกุฎิสงฆ์ไม่ข้อนี้พิจารณาดูในแผนที่ ซึ่งพิมพ์ในหนังสือนี้ก็เห็นได้ และยังมีปรากฏวัดผัดกันเช่นนี้ที่อื่นอีก จึงเห็นว่าวัดซึ่งสร้างในสมัยสุโขทัยนั้นเป็นวัดสร้างเพื่อบรรจุอิริยาตุไม่มีพระสงฆ์อยู่ประจำเป็นพื้น ต่อมาจึงสร้างเป็นที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ เพราะพระภิกษุสงฆ์ในสมัยนั้นยังมีน้อย

(๔) วัดนี้เห็นจะตรงกับ “วัดแก้วราชประดิษฐาน” อันมีนามปรากฏในทำเนียบหนังสือพงศาวดารเหนือ

ตอนที่ ๑๖

เมืองสวรรค์โลก-วัดมหาธาตุ

สถานที่ที่ควรดูมากที่สุดภายนอกกำแพงเมืองสวรรค์โลก ก็คือวัดมหาธาตุ ซึ่งตั้งอยู่ด้านตะวันออกแห่งเมืองที่ปลายแหลม เป็นที่ควรดูอย่างยิ่ง ถึงจะไม่มีความรู้ในทางโบราณคดีเลย ก็คงจะรู้สึกเป็นที่พอใจในการที่ไปดู เพราะเป็นของงามอย่างยิ่งอันหนึ่งในเมืองเหนือ ชั้นที่สำคัญที่สุดก็คือองค์พระบรมธาตุ รูปเป็นพระปรารักษ์ สูง ๑๑ วา สี่เหลี่ยม รูปคล้ายพระมหาธาตุเมืองพิษณุโลก หรือถ้าจะเปรียบให้ใกล้เคียงอีก ก็ต้องเปรียบกับพระปรารักษ์วัดพิชัยญาติการาม กรุงเทพฯ เรายังเอง ซึ่งตามความจริงได้ถ่ายแบบพระมหาธาตุเมืองสวรรค์โลกมาทำ แต่ทำไม่ตีเท่าของเดิมเลย บนฐานบัวกลุ่มพระธาตุนั้นมีหูหาทั้ง ๔ ทิศ ทางทิศตะวันออกมีเป็นประตูเข้าไปในพระปรารักษ์ มีบันไดสำหรับขึ้นจากข้างล่างไปที่ประตูนี้ เมื่อเข้าประตูเข้าไปข้างในแล้วเห็นพระปรารักษ์องค์เล็กตั้งอยู่ในกลางห้อง บนยอดพระปรารักษ์ใหญ่ นั้น มียอดนภศูลกา ไหล่ทอง สีทองยังอร่ามดี หน้าพระธาตุออกมาทางตะวันออกมีวิหารหลวง กว้าง ๘ วา ๓ ศอก ยาว ๑๒ วา มีมุขหน้ายื่นออกมาอีก ๒ ศอก กว้าง ๕ วา ๓ ศอก เสาววิหารก่อด้วยแลงรูปแปดเหลี่ยมเป็นแผ่น ๆ ซ้อนกัน เหลี่ยมหนึ่ง ๆ กว้าง ๑ คืบ ๕ นิ้ว รอบพระมหาธาตุมีทิมคด มีวิหารคดตรงตามทิศใหญ่ พระปรารักษ์พระมหาธาตุนั้น จะอธิบายให้เป็นข้อความละเอียดไปอีกก็จะยาวมาก จึงได้ฉายรูปมาพิมพ์ลงไว้ในสมุดนี้แล้ว รอบลานพระบรมธาตุนั้น มีกำแพงทำด้วยแลงเป็นเสากลมแท่งหนึ่ง ๆ วัดโดยรอบ ๗ ศอก ปกติ ๆ กันเป็นรั้ว ส่วนสูงประมาณ ๔ ศอก แต่กำหนดไม่ได้แน่ เพราะในลานนั้นดินพูนสูงชันมาเสียมากแล้ว บนเส้าที่เป็นรั้วนั้นมีแท่งแลงทับบน เป็นรูปหลังเจียด ตัดกว้าง ๑ ศอก ๑๑ นิ้ว หลังเจียดกว้าง ๑ ศอก สันบนนอกไถ่กว้าง ๑ นิ้ว กำแพงนี้ค้ำยาว ๒ เส้น ๒ ศอก ด้านกว้างประมาณเส้น ๑๐ วา มีประตูเข้าทางด้านตะวันออกกับตะวันตก ประตูนั้นทำมีเป็นกรอบแลงตั้งชันไปแล้วมีแลงเป็นรูปอกไก่ทับบนมีเสารับกลางหนึ่งเส้า เพราะฉะนั้นประตูเป็นสองช่องแฝด ศิลาอกไถ่นัยยาว ๘ ศอก คืบ กว้าง ๒ ศอก ๒ นิ้ว สูงศอกคืบ หลังเจียด กว้าง ๓ ศอก ๕ นิ้ว บนหลังอกไถ่มี

ปรากฏเล็ก ๆ ตั้งอยู่ ๕ ยอด ปรากฏเหล่านี้เข้าใจว่าเป็นของเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง และไม่ได้ทำให้ประตูนั้นงามขึ้นเลย อนึ่งในลานพระบรมธาตุนั้น ทางมุมตะวันออกเฉียงเหนือมีกุฏิพระนาคปรกอยู่อันหนึ่ง ตรงหน้าพระมหาธาตุออกไป คือทางด้านตะวันออก นอกกำแพงแก้วมีอุโบสถ ต่ออุโบสถออกไปมีเป็นตึกสี่เหลี่ยม ซึ่งเดิมเป็นที่ไว้รูปพระร่วงพระลือ แต่รูปทั้ง ๒ นั้น ไม่ได้อยู่ที่นั่นแล้ว เพราะเมื่อประมาณ ๒ หรือ ๓ ปีมาแล้ว มีภิกษุรูปหนึ่งได้มาเชิญเอาไป ตามไปพบที่เมืองนครลำปาง พระยาอุทัยมนตรีซึ่งในเวลานั้นเป็นข้าหลวงประจำนครอยู่ได้ส่งคืนลงมา บัดนี้รูปทั้งสองนั้นไปอยู่ที่ว่าการเมืองสวรรคโลกใหม่ ข้างหลังพระบรมธาตุ คือทางด้านตะวันตกนอกกำแพงแก้ว มีพระเจดีย์กลมรูปทรงเตี้ยคล้ายพระเจดีย์รามัญ ทำด้วยแลงเหมือนกัน เข้าใจว่าคงจะทำขึ้นภายหลังพระปรากฏ คือเมื่อสมัยที่กำลังตั้งนियมว่าพระศาสนาทางรามัญประเทศเป็นพระศาสนาอันแท้จริง คือรวมหาคักราช ๑๒๘๓ (๕๔๗ ปี ล่วงมาแล้ว) สมัยหลักศิลาจารึกเมืองสุโขทัยที่ ๒ นั้น^(๑)

พระมหาธาตุนี้เป็นสิ่งสำคัญในเมืองสวรรคโลก และมีเรื่องราวที่จะกล่าวถึงไว้ในพงศาวดารเหนือวิจิตรพิสดารมาก จำจะต้องลองตรวจหนังสือดู แล้วและจะจับประกอบเข้ากับของที่ยังคงเห็นได้ด้วยตาและพิจารณาตามข้อความต่อไปนี้

(๑) “พระยาธรรมราชาเจ้า (บาธรรมราช) จึงให้หาชะพ่อชีพรามณ์ ชุมมุกกันพิภษเอาพระธาตุพระพุทธรเจ้าขึ้นมาบรรจุไว้ในเมือง จึงให้ช่างก่อที่บรรจุพระธาตุ จึงให้บาทิศณคนหนึ่ง บาชีพิศคนหนึ่ง บาฤทธิจนาคนหนึ่ง บาอินท์คนหนึ่ง บาพรหมคนหนึ่ง บาทงหันยอมเป็นช่างคิดอ่านด้วยกัน ว่าเราจะทำให้ดูงามดูหลากกว่าช่างทั้งหลายในแผ่นดินนี้” ข้อที่เขาว่าพรามณ์เป็นผู้สร้างนั้นก็อาจจะเป็นไปได้ เพราะรูปปรากฏนั้นก็ดูเหมือนจะเป็นของพรามณ์เขาเดิม แต่สังเกตดูว่าพวกขอมชอบทำปรากฏมาก เพราะฉะนั้น บางทีจะเป็นพวกขอมทำขึ้นก็ได้ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี คงจะเป็นอันเชื่อได้ว่าเป็นของเก่าที่สุดในแถบนี้ อายุบางทีจะกว่าพันปีก็ได้ และเห็นได้ว่าเป็นที่นับถือของผู้ครอบครองเป็นขุนในเมืองสขุณาลัยนั้นมาก เพราะฝีมือที่ทำก็อย่างประณีตและยังเรียบร้อยบริบูรณ์ดียิ่งกว่าแห่งอื่น ๆ ในแถบนี้

(๒) จับเรื่องต่อไปว่า “ ครั้นคิดด้วยกันแล้ว จึงตัดเอาแลงมาทำเป็นแผ่นยาว ๓ ศอก กว้าง ๑ ศอก ยาว ๕ ศอก กว้าง ๑ ศอกทำเป็นบัวหงาย และหน้ากระดานและชานทรงมันให้งาม ” ข้อนี้นางสาวคารเห็นผ่านไปอีก ข้าพเจ้าได้ลองวัดดูแล้ว ไม่มีศิลาแท่งใดที่ทำเป็นบัวหงาย ที่จะวัดได้เท่าที่กล่าวไว้นั้นเลย

(๓) “ จึงซุกเป็นสระตรุด้วยแลงทำด้วยปูน จึงตั้งฐานชั้นหนึ่งและสมเด็จพระเจ้าบรมราชาธิราช เสด็จไปด้วยชะพ่อชี่พราหมณ์ทั้งหลายถึงต้นไม้รังซึ่งแร้งทำรังนั้น แล้วจึงซุกเอาผอบแก้วใหญ่ ๕ กำใส่พระธาตุนั้นขึ้นมา จึงบูชานมัสการด้วยดอกไม้ธูปเทียนแล้ว เชิญพระธาตุมาตั้งเมืองแล้ว พระบรมราชาเจ้าจึงป่าวร้องแก่คนทั้งหลาย ผู้ศรัทธาก็เอาทองมาประมวลกันได้ ๒๕๐๐ ตำลึงทอง ให้ช่างตีเป็นสำเภเภทรา จึงใส่พระธาตุพระพุทธรูปเจ้าลอยอยู่ในบ่อน้ำ จึงก่อเป็นพระธาตุเจดีย์สวมชั้นปีหนึ่งจึงแล้ว ” ตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนี้มีข้อความพิจารณาอยู่ ๒ ข้อ คือ (ก) บ่อใต้พระมหาธาตุเจดีย์มีจริงหรือไม่ (ข) เรื่องทำสำเภาทองใส่พระบรมธาตุลอยในน้ำบ่อนั้น จะมีมูลอย่างไรบ้างหรือไม่ หรือจะแต่งขึ้นให้พิสดารเล่นเฉย ๆ ข้าพเจ้าจะขอลองตอบปัญหา ๒ ข้อนี้ตามความเห็นส่วนตัวข้าพเจ้าดังต่อไปนี้

(ก) เรื่องบ่อใต้พระมหาธาตุเจดีย์นั้น ข้าพเจ้าได้ทราบความจากนายเทียนว่า ครั้งหนึ่งได้มีผู้เอาเชือกลอดเข้าไปในทางช่องอันหนึ่งที่ในฐานพระเจดีย์ ครั้นชักเชือกขึ้นมามีน้ำเปียกปลายเชือก แต่ครั้งจะชักถามเอาตัวบุคคลผู้นั้นก็ไม่ได้ตัว นายเทียนบอกเบ็ดเตล็ดว่าได้ยินตาเล่ากันมาอีกต่อหนึ่ง ถ้ามว่าตัวแกเองเมื่อยังบวชเป็นภิกษุอยู่ก็ได้เป็นสมภารอยู่ที่วัดนั้นนาน ไม่ได้ลองตรวจดูบ้างเลยหรือ ตอบว่าไม่เคย ความก็เป็นอันลึ้ม ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่ามีบ่ออยู่ใต้พระเจดีย์นั้นเลย เพราะถ้าจะว่าไปทางข้างบ่อนั้นไม่น่าจะมีได้ ถ้ามีที่ไหนรากจะทนความหนักของพระเจดีย์ได้ พระเจดีย์คงพังลงไป แต่ถึงแม้จะยอมว่ามีบ่อได้ก็ไม่แลเห็นทางที่จะมีน้ำมีอยู่ในบ่อนั้นได้ เพราะไม่มีทางน้ำไหลเข้าออกเลยและอย่างไร ๆ ก็ดี ข้าพเจ้ายังแลไม่เห็นว่าจะไปทำบ่อไว้ในที่ซึ่งไม่มีคนเข้าไปถึงได้ ถ้าความประสงค์มีอยู่เพียงแต่จะเก็บพระธาตุไว้ให้มิดชิดเพื่อมิให้สูญไปแล้ว จะฝังไว้เฉย ๆ ไม่ได้หรือ ทำไมต้องเอาใส่สำเภาทองลอยไว้ในบ่อ ซึ่งไม่มีใครเห็นหรือเข้าถึงและไม่มีทางน้ำเดินได้เลย การทำสำเภาทองลอยบ่อทองเปล่า ๆ ไม่เป็นประโยชน์อะไรเลย อีกประการหนึ่งพระธาตุอันเป็นที่เคารพ

นับถือจะเอาไปไว้ในที่ต่ำเช่นนั้นหรือ น่าจะเอาไว้ในที่สูงมากกว่า ที่ซึ่งสมควรจะไว้พระธาตุที่สุด ก็คือในห้องใต้ยอดปราสาทที่มีบันไดขึ้นไปถึงได้นั้นเอง ที่นั่นถ้าไม่ได้ทำไว้เพื่อเป็นที่ไว้พระธาตุจะทำไว้ทำไม ที่ทำเจดีย์เป็นรูปปราสาท ก็แปลว่าทำเป็นปราสาทนั่นเองคือปราสาทสำหรับประดิษฐานพระธาตุ ก็ทำปราสาทและทำห้องมีบันไดขึ้นไปแล้ว ทำไมจะเอาพระธาตุไปทิ้งไว้ในบ่อใต้ฐานเล่าเปรียบเหมือนจะทำเรือนให้คนอยู่แล้วและบังคับให้ไปอยู่ใต้ถุนไม่ให้อยู่บนเรือน ก็คงจะไม่ทำฉันใด นี่ในส่วนพระธาตุก็ฉันนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าพระธาตุน่าจะบรรจุไว้ในพระปรารงค์องค์เล็ก ๆ ที่อยู่ในห้องภายในพระปรารงค์ใหญ่ๆ นั้นเอง

(๗) ส่วนเรื่องทีกล่าวถึงทำสำเนาของลอยพระธาตุนั้น ไม่ใช่เพราะไม่เชื่อเรื่องบ่อใต้พระเจดีย์นั้นแล้ว จะต้องเลยไม่เชื่อเรื่องนี้ไปด้วย ตรงกันข้ามข้าพเจ้าเห็นเรื่องลอยพระธาตุน่าเชื่อกว่าเรื่องบ่อ แต่เป็นธรรมดาเมื่อไม่เชื่อว่ามีบ่ออยู่ใต้พระเจดีย์แล้ว ก็ต้องไม่เชื่อว่าสำเนาได้ลอยใต้พระเจดีย์นั้นด้วย ข้าพเจ้าสงสัยไปอีกอย่างหนึ่งคือสงสัยว่าผู้แต่งเรื่องพงศาวดารเหนือไม่ได้พิจารณาข้อความละเอียด และคาดคิดว่าลอยอยู่ใต้พระเจดีย์ คือเข้าใจว่าขุดบ่อก่อน แล้วเอาสำเนาที่ใส่พระธาตุลงลอยในบ่อแล้วจึงก่อพระเจดีย์สวมบ่อนั้นอีกทีหนึ่ง ข้อนี้ถ้าคิดคุดักหน่อยก็เห็นว่าไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น พระธาตุลงไปลอยอยู่ก่อนในบ่อแล้วจึงก่อพระเจดีย์ขึ้นไปทิ้งเช่นนั้น ดูน่ากลัวใจหาย ก้อนศิลาก้อนอิฐอาจที่จะพลัดตกลงไปทับเป็นอันตราย หรืออย่างน้อยปูนอาจจะร่วงลงไปเบียดพระธาตุก็ได้ ดูไม่น่าไว้ใจเลย ถ้าแม้จะเอาเข้าไปไว้ต่อภายหลังก็ควรจะมีช่องมีทางที่เข้าไปได้ นี้ก็ไม่มีเค้าเลย ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่า การที่ลอยพระธาตุน่าจะได้ลอยจริง แต่ลอยในสระที่อยู่แจ้ง ๆ ไม่ใช่อยู่ภายใต้พระเจดีย์ ลองตรวจค้นดูสระในทีใกล้เคียงวัดมหาธาตุนี้ก็มีความว่ามีสระอยู่สระหนึ่งทางทิศเหนือนอกกำแพงในกาลบัดนี้ แลเห็นกำแพงแลงที่ตรุสระนั้นอยู่ด้านเดียวคือด้านใต้ อยู่กับตลิ่งริมแม่น้ำที่เดียว อีกสามด้านพังลงน้ำไปเสียแล้ว เดิมสงสัยว่าจะเป็กำแพงเมือง แต่ข้าพเจ้าได้ลงไปพิจารณาดู ก็เห็นว่าเป็กำแพงข้างสระจริง เพราะเส็งดูไม่ตรงกับแนวกำแพงเมือง ที่มีอยู่ตามริมฝั่งน้ำนั้นเลย ตรงนี้ถูกสายน้ำแก่งพังลงไปเสียมากแล้ว จึงมีเหลือที่แผ่นดินอยู่น้อยนัก สิ่งซึ่งจะทำให้ข้าพเจ้านึกถึงการลอยพระธาตุในสระว่า อาจที่จะเป็นจริงได้นั้น คือนึกถึงโบราณสถานที่ได้ไปดูในประเทศอียิปต์ ได้เคยเห็นที่

เทวสถานสำคัญ ๆ เช่นที่ตำบลการนักรเมืองลุกซอร์เป็นต้น มีสระใหญ่อยู่ที่ริมเทวสถาน มีศิลาทรงอยู่แข็งแรง ตามผู้ชำนาญในคติอียิปต์โบราณ เขาอธิบายว่าเป็นที่ลอยเรือทรงของเทวรูป เทวรูปนั้นในเวลาปรกติ ประดิษฐานไว้ในห้องภายในเทวสถาน ถัดห้องที่ไว้เทวรูปออกมาเป็นห้องไว้เรือทรง ครั้นกำหนดวันนักขัตฤกษ์ เช่นนักขัตฤกษ์ฤดูน้ำท่วมตลิ่งแม่น้ำไนล์เป็นต้น จึงเชิญเทวรูปแท่นเป็นกระบวนไปที่สระ เชิญลงตั้งในเรือทรงแล้วลอยเรือในสระ เมื่อผู้ใดมีความประสงค์จะกระทำสักการบูชาที่หากระทงเป็นรูปเรือบ้าง รูปสัตว์น้ำบ้าง ตกแต่งด้วยดอกไม้และเครื่องหอมจุกอบรมต่าง ๆ มาลอยในสระ ตามว่าทำไมไม่ลอยเทวรูปในแม่น้ำไนล์ ได้ความว่าบางแห่งก็ใช้ลอยในแม่น้ำ อย่างเช่นที่เทวสถานตำบลเอคฟูเป็นต้น แต่ที่ตำบลการนักรกระแสน้ำเชี่ยวจึงใช้ลอยในสระแทน ผู้ที่นำไปสู่เทวสถานได้ชี้ให้ดูรูปพิธีลอยเทวรูป ซึ่งมีสลักไว้กับศิลาผนังเทวสถาน ทั้งในหนังสืออียิปต์โบราณก็มีเล่าถึงพิธีนี้ไว้ชัดเจนด้วยตั้งแต่เมื่อเวลาไปอียิปต์นั้นแล้ว ข้าพเจ้าได้เคยนึกเปรียบเทียบวิธีลอยเทวรูปนี้กับพิธีลอยประทีปของเรา ชาวอียิปต์โบราณนั้นตามผู้ชำนาญในคติอียิปต์กล่าวว่า เป็นคนชาวเอเชีย ถิ่นเดิมอยู่ในเอเชียตอนกลาง ไม่ห่างจากมัชฌิมประเทศนัก เพราะฉะนั้นไม่เป็นที่น่าประหลาดในการที่ลัทธิศาสนาของชาวอียิปต์โบราณนั้นจะมีคล้ายกับศาสนาพราหมณ์ รากเง่าก็คงจะเป็นอันเดียวกันในชั้นต้น แต่เมื่อไปอยู่ห่างไกลกันเช่นนั้นต่างชาติก็ต่างจะต้องเกิดมีข้อความที่นิยมแตกต่างกันออกไปบ้างเป็นธรรมดา แต่ยังมีสิ่งที่ยังคงถือร่วมกันอยู่บ้าง เช่นโคสุสุรราชชาวอียิปต์โบราณก็นับถือเรียกนามว่า “เสระบิส” หรือ “ไอสิริอะบิส” มีลักษณะเหมือนโคสุสุรราช คือเป็นโคผู้สีดำที่เท้าต่างหางดอก ที่หน้าผากมีใบโพสีขาว และเรื่องราวของเทวราชไอสิริสหรือเอซาร์ของอียิปต์ ก็เป็นทำนองเดียวกับเรื่องพระกฤษณะของพราหมณ์ จึงเข้าใจว่าพิธีพลีกรรมต่าง ๆ คงจะยังมีที่คล้าย ๆ กันคิดเนื่องอยู่บ้าง พิธีลอยกระทงนั้น ก็ควรเชื่อได้ว่าเป็นพิธีของพราหมณ์ซึ่งภายหลังได้น้อมเข้ามาใช้เป็น พิธีเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนาอย่างเดียวกับวิสาขบูชาฉะนั้น จึงทำให้ข้าพเจ้านึกเตาต่อไปว่า ข้อที่กล่าวถึงการที่ลอยพระบรมธาตุในสำเภาทองในสระนั้น อาจที่จะได้ทำจริงได้ คือลอยเรือพระธาตุในสระแล้วผู้ใดประสงค์จะกระทำสักการบูชาที่หากระทงมาลอยลงในสระ แต่การที่ลอยเช่นนั้นจะได้กระทำแต่เมื่อแรกเชิญพระธาตุเข้ามาในเมืองแล้ว บรรจ

พระธาตุไว้ในพระปรารภเสี้ยให้มั่นคงทีเดียว หรือจะมีพิธีเชิญลงลอยตามกำหนดคนัก
ขัตฤกษ์ เช่นลอยกระทงทุก ๆ ปี ไม่กล้าจะเอาได้

(๔) ยังมีข้อความในพงศาวดารเหนือ ที่กล่าวถึงเรื่องวัดมหาธาตุขึ้นอีกแห่ง
หนึ่งว่า “พระยาอภัยคามณีจึงเอาเจ้าอรุณราชกุมารเป็นพระยาในเมืองศรีสัชนาลัย ก็ได้
นามว่าพระยาร่วง และพระองค์จึงให้สร้างพระวิหารทั้ง ๕ ทิศ สร้างพระจำลองไว้
แทนพระองค์ ทิตพระมหาธาตุและพระระเบียงสองชั้น แล้วเอาแลงทำเป็นค้ำย
และเสาโคมรอบพระวิหาร และพระองค์ก็ให้หาช่างทองมาทุกบ้านทุกเมืองจึงให้เอา
ทองแดงมาทำเป็นลำพระขรรค์ ยาว ๘๘ ศอกกึ่ง ต้น ๕ ศอกกึ่ง ปลาย ๓ ศอก และ
แก้วใสยอก ๑๕ ใบ และบัลลังก์แท่นรองยอดให้ ๙ กำ ตระกุกทองตีสิบชั้นและหุ้ม
ทองแดง ขลิบขนุนลงมาถึงตีนคันทา และสร้างอุโบสถให้เป็นทานแก่พระสงฆ์เจ้า”
การก่อสร้างต่าง ๆ เหล่านี้เป็นอันได้ทำจริง คือวิหารทั้ง ๕ ก็มีระเบียงก็ยังมีเห็นอยู่
พระอุโบสถก็มี ค้ำยแลงและเสาโคมแลงก็มีจริง แต่ส่วนลำพระขรรค์ ซึ่งเข้าใจว่า
ยอดนภศูลนั้น จะยาวใหญ่เท่าที่กล่าวไว้จริงหรือไม่ก็ไม่ทราบ เพราะไม่ได้ขึ้นไปวัดดู
แต่สงสัยว่าจะมากเกินไป ตามแบบของพงศาวดารเหนือ การก่อสร้างทั้งปวงที่เหมาะสม
ให้พระยาร่วงทั้งชั้นนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้ที่เป็นคนในเมืองศรีสัชนาลัย คงจะได้ปฏิ-
สังขรณ์วัดนี้ต่อกันมาเป็นคราว ๆ ไม่ใช่ทำคราวเดียวกันหมด เพราะวัดนี้ยอมเป็น
วัดสำคัญในเมืองสวรรคโลกยิ่งกว่าวัดอื่น(๑)

ที่ตั้งวัดนี้อยู่ใกล้ฝั่งน้ำมาก และเฉาะถูกตรงสายน้ำแทงด้วย ตลิ่งจึงพังอยู่
เสมอ ๆ กำแพงวัดค้ำเหนื่ออยู่ใกล้ตลิ่งเต็มที่แล้วไม่ซำก็คงพัง และถ้าเมื่อเวลาน้ำ
มาก ๆ น้ำท่วมเข้าไปถึงในลาน พระปรารภถ้าทิ้งไว้เฉย ๆ อย่างที่เป็นมาแล้ว ต่อไป
ไม่อีกก็ปีนักพระปรารภนั้นคงลงน้ำไปวันหนึ่ง การที่จะคิดแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งก็
สำคัญอยู่ที่เงิน ถ้ามีเงินก็คงพอจะรักษาไปได้อีกหลายปี แต่ถ้าไม่รีบจัดการข้าพเจ้า
เชื่อว่าไม่ซำก็ถึงแก่อันตราย และของงามในเมืองไทยก็จะสูญไปอีกอย่างหนึ่ง เช่น
ของโบราณอื่น ๆ เป็นอันมากเป็นแน่แท้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่ได้มี
โอกาสไปเห็นมาแล้วเป็นขวัญตา

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๖

(๑) พระเจดีย์ใหญ่องค์ข้างหลังพระปรางค์นั้น พิจารณาดูต่อมาเห็นว่าคงสร้างภายหลังพระปรางค์ช้านาน ความคิดเดิมทำนองตั้งใจจะสร้างพระสถูปเจดีย์ให้สูงเท่ากับพระปรางค์เป็นคู่กันแต่ค้างอยู่ไม่สำเร็จ มีผู้ก่อยอดประสมพอให้แล้ว จึงถูกรูปคล้ายเจดีย์มอญ

(๒) ทั้งที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุแห่งนี้ กับที่วัดพระมหาธาตุเมืองสุโขทัย ตรวจดูการสร้างโดยละเอียดเห็นว่าสร้างซ้ำสร้างเติมกัน และมีรอยแก้ไขนับแห่งไม่ถ้วน

ตอนที่ ๑๗

เมืองสวรรค์โลก - วัดภายนอกเมือง

นอกจากวัดมหาธาตุ ภายนอกเมืองสวรรค์โลกมีวัดอยู่หลายวัด แต่ที่น่าดูจริง ๆ มีน้อย ไม่สนุกเหมือนที่ในที่ใกล้เมืองสุโขทัย

ที่ทางทิศเดียวกับวัดมหาธาตุ มีอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า วัดเจ้าจันทร์ ทางเข้าไปต้องผ่านสวนกล้วยของราษฎร ในที่วัดนั้นมีเป็นปรารงค์ สูง ๓ วา สี่เหลี่ยม สูงประมาณ ๖ วา มีประตูเข้าไปในปรารงค์นั้นได้ พอแลเห็นข้าพเจ้าก็ได้ร้องว่าเป็น เทวสถาน หรือโบสถ์พราหมณ์ รูปปรารงค์เป็นพยานอยู่ชัด คือเป็นทำนองเดียวกับ วัดศรีสวาย หรือวัดพระพายหลวงเมืองสุโขทัย ครั้นเที่ยวคุยคุ้ยคำในกองศิลาอิฐปูนที่พังอยู่ ก็เผชิญพบศิลาพระอิศวรตั้งอยู่ศิลาหนึ่งทำด้วยศิลา มีอุณาโลมอยู่เป็นพยาน ด้วย ในพงศาวดารเหนือมีกล่าวอยู่แห่งหนึ่งว่า บารธรรมราชาได้ไปสร้างเทวสถานไว้ รูปพระนเรศวรพระนารายณ์ไว้ในเมือง จึงเข้าใจว่าผู้แต่งคงได้ทราบว่ามีเทวสถาน หรือโบสถ์พราหมณ์อยู่แห่งหนึ่ง แต่จะเป็นแห่งนี้หรือไม่ใช้ทราบไม่ได้ ฝีมือที่ทำปรารงค์นั้นก็ประณีตดี ศิลาแลงที่ใช้ก่อสร้างก็เป็นก้อนใหญ่ ๆ ที่นี้ปรากฏว่าภายหลังได้แปลงเป็นวัดพระพุทธศาสนา เพราะมีอุโบสถอยู่ด้านตะวันออกของปรารงค์ แต่เชื่อมหัวต่อไม่สนิทเลย ฝีมือที่ทำได้ทรามกว่าของเดิมมาก (๑)

ทางทิศเดียวกันนี้ แต่ใกล้กำแพงเมืองเข้าไปอีก มีวัดอยู่วัดหนึ่งซึ่งนายเทียนชื่อว่า เป็นวัดโคกสิงคาราม ซึ่งพงศาวดารเหนือกล่าวว่าเป็นที่ประชุมลบลัศักราชครั้งพระยาร่วง ในวัดนี้มีริมทางที่เดินเข้าไปจากถนน มีวิหารย่อม ๆ อยู่หลังหนึ่ง มีพระเจดีย์องค์เล็ก ๆ ประดิษฐานไว้แทนพระประธาน เดินต่อเข้าไปอีกถึงอุโบสถ ยาว ๑๒ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ศอกคืบ มีมุขยื่นออกไปทางทิศตะวันออกอีก ๒ วา กว้าง ๓ วา กว้าง ๑ คืบ มีเสาแลงรูปแปดเหลี่ยม ก่อด้วยแลงแผ่นบาง ๆ ซ้อนกัน ผนังวิหารมีช่องลูกกรงก่อด้วยแลงถือปูน มีลายปั้นอยู่บ้าง หลังวิหารออกไปคือทางทิศตะวันตก มีพระเจดีย์รูปประฆัง ๓ องค์ ตั้งอยู่บนฐานอันเดียวกัน นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไร เป็นวัดเล็ก ๆ และไม่สำคัญอะไรเลย นายเทียนกล่าวว่าตามตำรา (ซึ่งไฟไหม้เสีย

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

แล้วนั้น) ว่าพระสังฆราชเป็นผู้สร้าง แต่จะเป็นพระสังฆราชไหนสร้างเมื่อครั้งไรไม่ปรากฏ ในสมัยโบราณนั้นสังฆราชก็มีอยู่ทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญวาสี จะเป็นสังฆราชฝ่ายใดก็ไม่ปรากฏ ที่รู้ว่าพระสังฆราชองค์ใดองค์หนึ่งเป็นผู้สร้าง ก็คือรู้ได้ด้วยปริศนาที่มีกล่าวไว้ว่าเช่นนั้นเท่านั้น พิศเคราะห์ดูถึงเรื่องลบลัษณาราชตามที่กล่าวไว้ในพงศาวดารเหนือ ดูเป็นการใหญ่ ประชุมผู้คนมากหลายร้อย เหตุไฉนพระยาร่วงจึงจะมาเลือกเอาวัดเล็กน้อยเช่นนี้เป็นที่ประชุม น่าจะเลือกที่ให้เหมาะและสง่าอาถรรพ์กว่าที่นี้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จะต้องพึงเข้าใจได้ ๒ ประการ คือ ประการ ๑ ไม่ได้ชุมนุมลบลัษณาราชที่วัดโคกสิงคาราม หรืออีกประการ ๑ วัดที่ไปคูนไม่ใช่วัดโคกสิงคาราม จะตัดสินใจไปให้แน่อย่างไรก็เป็นการยาก ได้ความตามคำนายเทียนและคนอื่น ๆ ว่าวัดโคกสิงคารามที่ได้ไปคูนพึงจะได้ทิ้งให้ร้างไปในเร็ว ๆ นี้ คือเมื่อราวสัก ๓๐ ปีมาแล้ว อุโบสถยังใช้เป็นทีบวชนาคได้ เคยเป็นธรรมเนียมวัดที่สร้างขึ้นยังไม่ได้ผูกพัทธสีมา ได้มาอาศัยกระทำการสังฆกรรมอุปสมบทในอุโบสถวัดนี้ เพราะเหตุนี้ต้องเข้าใจว่าเป็นวัดที่ราษฎรชาวเมืองนี้อยู่ข้างจะรู้จักดี และพูดถึงอยู่มาก และเป็นธรรมศาลานที่ใด ๆ ที่เห็นว่าเป็นที่สำคัญ จำจะต้องนึกเรื่องราวต่าง ๆ ขึ้นประกอบให้ และเรื่องทีกล่าวไว้ว่าพระยาร่วง ได้ชุมนุมลบลัษณาราชที่วัดนี้ก็อาจเกิดขึ้นได้โดยอาการเดียวกัน(๑)

ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมือง มีวัดที่ได้ไปคูนอยู่ ๒ วัด คือ วัดสระประทุมกับวัดเขารังแรง หนทางที่ไปนั้นไปถึงวัดสระประทุมก่อน วัดนี้คือวัดที่ได้ผ่านมาแต่เมื่อวันแรกมาถึงเมืองสวรรคโลก ที่นี้มีวิหารรูปร่างคล้ายที่วัดศรีชุมเมืองสุโขทัย เป็นรูป ๔ เหลี่ยม กว้าง ๕ วา ๓ ศอก ยาว ๖ วา ๓ ศอกคืบ และติดกับวิหารวัดศรีชุมที่มีแบ่งเป็น ๒ ห้องด้านตะวันตก (คือด้านที่หันไปทางถนน) มีรูปพระยืน ด้านตะวันออกมีรูปพระมารวิชัย ประคองมีซุ้มติดอยู่ มีใบระกาทวยเทพปั้นด้วยปูนอยู่ข้างจะงามดี หลังคาวิหารนี้เป็นรูปชามคว่ำ เมื่อเห็นหลังคาวิหารนี้แล้ว จึงได้ทราบเห็นว่าหลังคาวิหารวัดศรีชุมเคยเป็นอย่างไร และเพราะหาทางถ่ายรูปวิหารที่วัดศรีชุมไม่ได้ จึงได้ถ่ายรูปวิหารวัดสระประทุมนี้ไว้แทนเพื่อคูปอเป็นตัวอย่าง นอกวิหารนี้มีอุโบสถอยู่ทางด้านตะวันออกและเจดีย์อีกหลายองค์ มีกำแพงแลงล้อมรอบลาน

(๑) คู่มือฉบับเลข (๒) ข้างท้ายตอนที่ ๑๑

วัดนี้ถึงเป็นวัดเล็กก็จริง แต่ท่าทางจะเป็นวัดที่อยู่สบาย สระใหญ่ตรู่ด้วยแสงมีอยู่ที่เชิงเขาใกล้วัดนี้ จึงเห็นได้ว่าอย่างไร ๆ คงไม่กั้นคาน้ำ บางทีจะเป็นวัดนี้เองที่อยู่ในพงศาวดารกรุงเก่าเรียกว่าวัดไม้งาม เป็นที่ตั้งทัพหลวงของสมเด็จพระนเรศวร เมื่อเสด็จขึ้นมาปราบขบถพระยาพิชัย พระยาสุวรรณคโลก ที่ข้าพเจ้าขึ้นเช่นนี้เพราะเห็นว่า เป็นวัดที่อยู่ริมถนนพระร่วงทางมาจากสุโขทัย และอยู่ในภูมิที่เหมาะสม แต่ต้องขอกล่าวด้วยว่า ไม่มีหลักฐานเลยจนอย่างเดียว เพราะฉะนั้น แม้แต่จะกล่าวไว้เป็นความเขาก็ไม่กล้า

จากวัดสระประทุมนี้เดินไปตามถนนชั้นไหล่เขาพระศรี แล้วเลี้ยวแยกออกจากถนน เข้าไปในป่าแดง ไปจนถึงเขารังแร้งมีถนนปูด้วยแสงจากเชิงเขาขึ้นไปจนถึงลานวัดบนยอดเขา ถนนนี้กว้าง ๓ ศอกคืบ ยาว ๗ เส้น ๕ วา ที่ตรงไหนชั้นชั้นก็ทำเป็นชั้นบันไดเตี้ย ๆ บนยอดเขามีลานมีกำแพงแก้ว พื้นที่ภายในกำแพงทางกว้าง (ด้านเหนือกับใต้) ๒๐ วา ๓ ศอก ทางยาว (ด้านตะวันออกตะวันตก) ๒๒ วา อุโบสถกับวิหารตั้งอยู่เคียง ๆ กัน อุโบสถตั้งอยู่บนฐานยาว ๘ วา ๓ ศอก กว้าง ๖ วา ๓ ศอก ตัวอุโบสถเองยาว ๕ วา ๓ ศอก กว้าง ๔ วา ๑ ศอก มีเสาแดงแปดเหลี่ยม ๆ ละ ๗ นิ้วกึ่ง มีระเบียงรอบตัว เข้าใจว่าจะโถง เพราะพนักระเบียงยังอยู่บริบูรณ์ เป็นพนักเตี้ย ๆ หลังคานั้นพังแล้ว แต่กระเบื้องที่ใช้มุงยังเหลืออยู่ในร่วมเสาเป็นอันมาก เป็นกระเบื้องเคลือบสีขาวฝีมือเขาทำ นอกจากกระเบื้องยังมีเครื่องประดับหลังคาตั้งอยู่มาก เป็นบราลีทำด้วยดินเผาเคลือบขาวเป็นต้น ข้าพเจ้าได้แนะนำผู้รักษาราชการเมือง ให้เก็บกระเบื้องและบราลีไปไว้เป็นตัวอย่างบ้าง แต่เขาจะได้กระทำตามคำแนะนำหรือเปล่าหาทราบไม่ วิหารซึ่งตั้งอยู่ที่ศิวไต้แห่งอุโบสถนั้น ยาว ๙ วา กว้าง ๔ วา มีฐานพระประธานเชื่อง ๆ อยู่ในนั้น ระหว่างอุโบสถกับวิหารมีกุฏิเล็ก ก่อด้วยแสง กว้าง ๒ วา ๒ ศอกคืบ ๗ นิ้ว ยาว ๕ วา ภายในกำแพงแก้วมีพระเจดีย์อยู่หลายองค์ นอกกำแพงแก้วออกไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอุโบสถ มีสระอยู่สระหนึ่งตรู่ด้วยแสง ยาว ๕ วา ๒ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก ลึกในเวลาขึ้นประมาณ ๒ ศอก นายเทียนเล่าว่า ตามความนิยามว่าที่นี้คือที่ฝังพระบรมธาตุอยู่เดิม ต่อเมื่อพระมหากษัตริย์ราชได้ขุดพระบรมธาตุไปไว้ที่วัดมหาธาตุแล้ว จึงได้เลยทั้งเป็นบ่อไว้เช่นนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าตามความจริงเป็นอ่างขังน้ำไว้กิน วัดร้างร้างนี้พงศาวดาร

เหนือกล่าวว่ พระร่วงได้สร้างขึ้นที่ตวันรังอันเป็นที่ฝั่งพระบรมธาตุอยู่เดิม และได้
 ความต่อไปว่เป็นที่อยู่ของพระพุทโธไซยา แต่พระพุทโธไซยานี้ดูเหมือนเป็นพระ-
 สังฆราชาคณะฝ่ายขวา ซึ่งตำแหน่งอยู่วัดมหาธาตุ แต่วัดร้างร้างนี้ ถ้าจะเป็นที่อยู่ก็
 คุมบายลมเย็นมิได้ขาด ที่ทางที่จะปลูกเสนาสนะก็มีเพียงพอ เพราะบนยอดเขานี้มีที่
 ราบพอปลูกเรือนอยู่ได้หลายหลัง ถ้าจะกันดารก็จะเป็นอยู่ที่ตรงการบิณฑบาตลำบาก
 ต้องเดินลงมาจากยอดเขาเสมอ วัดนี้ใครจะเป็นผู้สร้างก็ตาม เห็นได้ว่เป็นวัดที่
 ตั้งใจทำให้งามมาก นึกถึงอุโบสถเมื่อยังดี ๆ อยู่จะชาวโพล่งทั้งหลาย คงแต่พันตลอดถึง
 หลังกา เช่นช่อฟ้าใบระกาปราณี ล้วนสี่ขาทั้งนั้น ที่ก็จะนำตุหนกหน้าอยู่

ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองสวรรคโลกนี้ได้ไปวัด ๒ วัด ซึ่งไม่สู้จะสำคัญ
 ทั้ง ๒ วัด แต่เมื่อไปดูประตูชนะสงคราม (หรือ “ประตูสามเกิด” ของข้าพเจ้าขึ้นแล้ว)
 ก็ได้เลยออกไปที่วัดเขาใหญ่และวัดกุบ วัดเขาใหญ่นั้นตั้งอยู่บนเนินอันหนึ่งมีชั้นที่พอ
 คุ้ได้อยู่คือมณฑปเก้ายอดประดิษฐานพระปฏิมากรใหญ่ มณฑปเป็นจตุรมุขมุขย่อเป็น
 ไม้สิบสองมีฐาน ๓ ชั้น ฐานชั้นล่าง ๕ วา สี่เหลี่ยมหน้ามณฑปออกมา แต่พื้นลดต่ำ
 กว่าฐานมณฑป มีวิหารร้างอันหนึ่ง วัดตามแนวผนังกว้าง ๖ วา ๑ ศอก ยาว ๖ วา
 ๓ ศอก หลังมณฑปมีเป็นกำแพงแก้วต่อออกไปและมีพระเจดีย์อยู่ในกำแพงแก้วนั้น
 องค์หนึ่ง การก่อสร้างใช้แลงถือปูน มีมณฑปมีลวดลายปั้นด้วยปูน คุ้ท่าทางจะเป็น
 วัดใหญ่และท่าทางจะงามดี ที่วัดกุบนั้นไม่มีอะไรประหลาด (๑)

ข้ามลำน้ำมไปทางฟากตรงข้ามเมือง ยังมีวัดที่ได้ไปวัด ๒ วัด คือวัดไตรภูมิ
 ป่าแก้วกับวัดเขาอินทร์ ที่ข้าพเจ้าเรียกนามเช่นนี้ เรียกตามนายเทียนซึ่งเป็นผู้นำทาง
 ไปวัด วัดไตรภูมิป่าแก้วนั้นตั้งอยู่ห่างจากฝั่งน้ำในเวลานั้นประมาณ ๖ เส้น ที่วัดนี้ไม่มี
 อะไรเหลืออยู่นอกจากเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่งกับวิหารหลังหนึ่ง มีกำแพงแก้วล้อมลาน เข้า
 ใจว่เป็นวัดที่ย่อม ๆ และแต่เดิมเห็นจะอยู่ริมฝั่งน้ำ แต่ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนทาง คลิ่ง
 ที่ตรงนั้นออกออกไป และทางวัดมหาธาตุตรงข้ามฟากนั้นกลับพังลงมา ให้นึกออกเสีย
 คายว่ไม่กลับตรงกันข้ามเสีย ถ้าวัดนี้พังทลายลงน้ำไปจะไม่เป็นที่น่าเสียดายนัก วัด
 ไตรภูมิป่าแก้วนั้น ตามพงศาวดารเห็นว่เป็นวัดที่อยู่พระสังฆราชาคณะวัดป่าแก้ว แต่
 คุ้มีฐานของวัดน่าจะเหลือเสียอีกแต่อาจจะเป็นเพราะผู้นำทางไปผิดก็ได้ คือถูกกา-

คันจะให้ชีวิตไตรภูมิป่าแก้วให้ได้ แก้วขึ้นไปเช่นนั้นเอง การที่จะค้นหาวัตไตรภูมิป่าแก้วน่ากลัวจะไม่ใช่เป็นผล เช่นวัตป่าแก้วกรุงเก่าก็ยังไม่พบเหมือนกัน เพราะฉะนั้นน่ากลัวป่าแก้วจะไม่ใช่ชื่อวัต จะเป็นแต่ชื่อของคณะ และที่เรียกว่าวัตป่าแก้ว จะเป็นเช่นเดียวกับเรียกว่าวัตรธรรมยุติกา หรือวัตมหานิกาย หรือวัตรามัญจะนี้กระมัง(๑)

แต่วัตเขาวินทร์เป็นที่ควรไปดู เดินต่อเข้าไปจากวัตไตรภูมิอีก ๒๐ เส้น ถึงวัต^{๕๕}นี้ตั้งอยู่ในที่มีเนินเป็น ๒ เนิน บนเนินด้านใต้ซึ่งเล็กและต่ำกว่าด้านเหนือ มีอุโบสถยาว ๗ วา ๒ ศอก กว้าง ๔ วา เสาแปดเหลี่ยมหน้าละคืบ หน้าอุโบสถมีเป็นฐานก่อด้วยแลง มีเป็นรูปสี่เหลี่ยมรี กว้าง ๓ วา ๑ คืบ ๔ นิ้ว ยาว ๓ วา ๒ ศอก มีเสาคู่ขึ้นไปทั้ง ๔ มุม จึงเดาว่าจะเป็นบุษบกพระหรือศาลารอบอุโบสถ และฐานนั้นมีกำแพงแก้วกันเป็นลาน บนเนินด้านเหนือซึ่งเป็นเนินใหญ่ มีวิหารกับพระเจดีย์ใหญ่องค์หนึ่ง เนินนี้ตัดเป็นลาน ๓ ชั้น ลดต่ำกว่ากันชั้นละ ๒ ศอกเศษ มีบันไดทำด้วยแลงก้อนใหญ่ๆ ที่ลานชั้นกลางพบท่อน้ำทำด้วยดินเผาเคลือบทั้งกระจัดกระจายอยู่หลายท่อน ทั้งที่ลานชั้นบนก็มีอยู่บ้าง ท่อเหล่านี้ทำเป็นท่อนๆ สวมต่อกันเช่นท่อน้ำที่ในพระราชวังกรุงเก่า ต้นมีปากบาน ปลายเป็นปากท่อ สำหรับสวมลงในต้นท่อที่จะต่อกันนั้น ท่อเหล่านี้เชื่องกว่าที่ได้เห็นในวังกรุงเก่า ลองวัดดูที่ตรงกลางลำได้ ๒ ศอก คืบ ๕ นิ้ว โดยรอบท่อนหนึ่งๆ ค่ะเน่าจะยาวประมาณ ๒ ศอกคืบเศษ แต่หาท่อนบริบูรณ์ไม่ได้ ท่อนนี้เข้าใจว่าใช้สำหรับให้น้ำฝนตกลงจากบนลานชั้นบนมาลานชั้นกลาง ลานชั้นกลางนี้กว้าง ๑๒ วา ๒ ศอก ยาว ๒ เส้น ๑๕ วา บันไดกว้าง ๗ ศอกคืบ ที่ลานนี้มีเป็นวิหารหรือการเปรียญฐานเป็นแลง กว้าง ๔ วา ยาว ๑๑ วา ๒ ศอก นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไร ลานชั้นบนกว้าง ๑๘ วา ยาว ๒๘ วา ๒ ศอก มีกำแพงแก้วหรือพนักที่ขอบทั้ง ๔ ด้าน พระเจดีย์ใหญ่บนลานนี้เป็นรูประฆังฐาน ๗ วา ๒ ศอกสี่เหลี่ยม ทางด้านตะวันออกพระเจดีย์นี้มีวิหารเชื่อมติดต่อกับฐาน วิหารนี้วัดภายนอกผนังกว้าง ๖ วา ๔ นิ้ว ยาว ๑๖ วา ๒ ศอก มีเสารูป ๘ เหลี่ยมหน้าละ ๑ คืบ ๔ นิ้ว บัวปลายเสายังมีเหลืออยู่เสาหนึ่ง ยังเห็นลายงามดี แต่ดูท่าทางจวนจะหลุดอยู่แล้ว ข้าพเจ้าจึงได้ฉายรูปไว้ และได้แนะนำ เทศาภิบาลให้ แกะออก แล้วเอาไปรักษาไว้เพื่อเป็นตัวอย่าง ผนังวิหารนี้มีเป็นช่องลูกกรงตลอด ที่ยังเหลือบริบูรณ์คืออยู่หลายห้อง

(๑) ดูอธิบายเลข (๔) ข้างท้ายตอนที่ ๑๑

ผนังหน้าคืบ ๒ นิ้ว มีประตู ๓ ช่อง คือประตูใหญ่ด้านตะวันออกช่องหนึ่ง กับมีประตูย่อมด้านเหนือกับด้านใต้ทางตรงฐานพระประธานด้านละช่อง ที่ประตูใหญ่ไม้กรอบขาด บานประตูยังอยู่ ทางด้านใต้ก็ยังอยู่ แต่คูหาทางจะผุเต็มทีแล้ว ทางประตูด้านเหนือลงเสียก่อนแล้ว สังเกตดูว่าวัดนี้เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง เพราะการก่อสร้างทำด้วยฝีมืออันประณีต จึงน่าจะเชื่อว่าสมภารคงจะเป็นพระที่ทรงสมณศักดิ์ พงศาวดารเหนือว่าตำแหน่งสมภารวัดเขอินทร์เป็นพระครูธรรมไตรโลก แต่พระครูธรรมไตรโลกนั้นว่าเป็นตำแหน่งในคณะชวา คือคณะวัดมหาธาตุ พิเคราะห์ห์ดูตามภูมิที่วัดนี้จะขึ้นคณะป่าแก้วฝ่ายซ้าย คือสังเกตว่าที่ไหนมีพระเป็น ๒ คณะ มักแบ่งอยู่กันคนละฝั่งน้ำ และที่นี้ก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ถ้าเช่นนั้นแล้วก็น่าจะนึกเอาให้วัดใหญ่นี้เป็นที่อยู่ของพระพนรัตน์ สังฆราชคณะป่าแก้วเพราะนอกจาก วัดนี้ก็ไม่มีวัดอะไรที่ใหญ่หรือทำทางจะเป็นวัดสำคัญยิ่งไปกว่าวัดนี้ แต่อย่างไร ๆ ก็ดี วัดนี้เป็นวัดสำคัญวัดหนึ่ง สมควรจะรักษาไว้ต่อไป นับเป็นที่ ๒ รองวัดมหาธาตุได้^(๑)

นอกจากวัดต่าง ๆ ยังมีที่ควรไปคู่อีกแห่งหนึ่ง เพราะมีข้อความอ้างถึงในพงศาวดารเหนือ กล่าวคือแก่งหลวงหรือเรียกตามพงศาวดารเหนือว่าแก่งกลางเมืองที่นี้คือที่พงศาวดารเหนือกล่าวว่าพระร่วงไปจมน้ำอันตรธานไป ที่จริงเป็นแก่งยาวและในฤดูน้ำ ๆ ลึกและเชี่ยวมาก ถ้าตกลงไปในเวลาหน้าน้ำเห็นจะอันตรธานจริง ในเมื่อเวลาข้าพเจ้าไปคู่นั้น เป็นฤดูแล้งน้ำเพียงแค่ออว ไปทางเรือขึ้นทางแก่งสัก แล้วเลยขึ้นไปจนถึงแก่งหลวง ขาล่องต้องระวังมาก เพราะร่องน้ำลัดเลี้ยวมีศิลาก้อนใหญ่ ถ้าเรือโดนอาจจะล่มหรือแตกได้ ที่ตรงแก่งหลวงที่ตอนน้ำข้างบนกับข้างล่างต่อกันงามดี ได้นายรูปมาลงไว้ในสมุดนี้ด้วย^(๒)

(๑) คูอธิบายเลข (๕) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

(๒) คูอธิบาย (๖) ข้างท้ายตอนที่ ๑๗

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๗

(๑) ที่เรียกว่าวัดเจ้าจันทร์นั้นตรวจดูต่อมา เห็นว่าเดิมเป็นเทวสถานตั้งทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนี้ แต่ได้ความข้อสำคัญเพิ่มขึ้นอีกข้อหนึ่ง ว่าโบราณสถานที่พวกขอมสร้างมีปรากฏที่วัดเจ้าจันทร์เป็นที่สุดข้างฝ่ายเหนือ เป็นหลักฐานให้เห็นว่าในสมัยเมื่อพวกขอมเข้ามาตั้งเมืองหลวงที่เมืองลพบุรี พวกขอมได้ปกครองขึ้นไปเพียงเมืองเซียง หัวเมืองเหนือขึ้นไปมอญและลาวปกครองเป็นประเทศราชทงนั้น

(๒) ในศิลาจารึกสุโขทัยสมัยตอนต้นใช้มหาศักราชทงนั้น ถึงสมัยตอนปลายมีใช้จุลศักราชบ้าง เรื่องที่วาลบศักราชในพงศาวดารเหนือ ถ้ามีมูลความจริงก็เห็นจะเป็นการเปลี่ยนใช้จุลศักราชแทนมหาศักราช

อนึ่ง เรื่องชื่อวัดที่เรียกกันในชั้นหลังเรียกตามราชบรรพตทงนั้นเพราะเมืองร้างมาเสียช้านานนับหลายร้อยปี ราชบรรพตไม่มีหลักฐานที่จะรู้ชื่อเดิม ก็มักเรียกชื่อตามวัตถุที่สังเกตเห็นเป็นสำคัญมีอยู่ในวัดนั้น ๆ เช่นเรียกว่าวัดข้างล้อม วัดเจดีย์เจ็ดแถว เป็นต้น วัดโคกสิงห์เดิมจะอยู่ที่ไหนก็ตาม แต่ชื่อน่าจะสมมติกันขึ้นในชั้นหลัง เพราะมีรูปสิงห์เหลือปรากฏอยู่บนโคก ซึ่งเคยเป็นฐานพระเจดีย์ หรือโบสถ์วิหารในวัดนั้น

(๓) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ ข้าพเจ้าไปตรวจดูทางวัดเขาใหญ่อีกครั้ง ๑ พบพระสถูปเจดีย์มีต่อขึ้นไปบนเขาน้อหลายองค์ เป็นพระเจดีย์ขนาดเขื่อง ๆ ทำฝีมือที่รูปเป็นทรงลังกาแท้ก็มี สันนิษฐานว่าที่เขาใหญ่นี้เห็นจะเป็นที่บรรจุนิธาตุท่านพววมหาเถรที่มาจากลังกา

(๔) คำว่าป่าแก้วนั้น สอบสวนต่อมาได้ความว่าเป็นนามคณะสงฆ์นิกาย ๑ ตรงตั้งทรงพระราชวินิจฉัยในหนังสือนี้ พระสงฆ์นิกายนี้พระมหาเถระในลังกาทวีปองค์ ๑ มีนามว่าวันรัตนมหาเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ จึงเรียกนามนิกายตามพระวันรัตนนั้น แปลเป็นภาษาไทยว่าป่าแก้ว ที่เรียกว่าวัดไตรภูมิป่าแก้ว ควรเข้าใจว่าวัดนั้นชื่อไตรภูมิ เป็นที่อยู่ของพระสงฆ์คณะป่าแก้ว วัดป่าแก้วที่กรุงศรีอยุธยาที่พบแล้ว คือที่เรียกกันเดี๋ยวนี้อ่าววัดใหญ่ (มีพระสถูปเจดีย์องค์ใหญ่อยู่ข้างตะวันออกทางรถไฟ) เป็นที่สถิตของสมเด็จพระวันรัตนตำแหน่งสังฆราชนิกายป่าแก้ว เหตุที่เรียกชื่อวัดว่าวัดไตรภูมิยังพบเค้าเงื่อนอีกทางหนึ่ง ด้วยพระมหาธรรมราชาพระยาสิทธิไชยอินเสวยราชย์เป็น

รัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระร่วง ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกมาก โปรดให้คัดความจากคัมภีร์ต่าง ๆ มารวมแต่งหนังสือขึ้นเรื่อง ๑ เรียกว่า “ไตรภูมิ” อธิบายด้วยสวรรค์ภูมิมนุษย์ภูมิ และอบายภูมิ หนังสือนี้ยังปรากฏอยู่ (หอพระสมุดฯ พิมพ์แล้ว เรียกชื่อเรื่องว่าไตรภูมิพระร่วง) เป็นหนังสือไทยสำนวนเก่าก่อนเรื่องอื่น ๆ หมด เว้นแต่ที่จารึกศิลา และเรื่องไตรภูมินั้นนับถือกันถึงเอามาเขียนเป็นรูปภาพที่ผนังโบสถ์สืบมา จนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้วัดไตรภูมิเห็นจะได้ชื่อขึ้น เพราะเป็นที่ประชุมแต่งหนังสือไตรภูมิต้องเป็นวัดใหญ่

(๕) วัดเขาอินทร์น่าจะสันนิษฐานว่าเป็นวัดไตรภูมิป่าแก้วด้วยเป็นวัดใหญ่ แต่ไม่มีหลักฐานอื่นประกอบ อนึ่งพระพุทธรูปที่เป็นพระประธานวัดเขาอินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารวัดพระเชตุพนด้านตะวันออก

(๖) ที่ตรงแก่งหลวงแต่เดิมเห็นจะเป็นที่ดอน ด้วยมีปากน้ำยมเลียวไปทางตะวันออกข้างเหนือแก่งหลวง แล้ววกลงมาข้างใต้ เดิมนั้นเรียกว่าลำน้ำยมเก่า มีเมืองบางยม เมืองบางซังโบราณตั้งอยู่ริมลำน้ำนั้น แลวลำน้ำยมเก่าผ่านหลังเมืองสวรรคโลกใหม่ และเมืองสุโขทัยใหม่ลงไปจนถึงบ้านไกร อำเภอกงไกรลาส จึงมารวมลำน้ำยมใหม่ ส่วนลำน้ำยมใหม่นั้น ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะเรียกลำน้ำเซลียง ยอคน้ำมาแต่ทางเมืองเถิน ผ่านเมืองเซลียงเคียงกับลำน้ำยมใหม่ลงมาจนบ้านไกร จึงมารวมกัน สันนิษฐานว่า ณ กาลครั้งหนึ่งในสมัยสุโขทัยเห็นจะชุกคลองเชื่อมลำน้ำยมกับลำน้ำเซลียงให้ใช้เรือได้ถึงกัน ที่หลังสายน้ำยมมาเดินเสียทางคลองนั้น ทำให้ลำน้ำยมเดิมตื้นเขิน และทำให้ลำน้ำเซลียงกลายเป็นน้ำยม จึงได้เรียกกันว่าลำน้ำยมเก่าและลำน้ำยมใหม่มาจนบัดนี้

ตอนที่ ๑๘

เมืองสวรรค์โลก-สถานที่หางเมือง

ยังมีที่อยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งมาถึงสวรรค์โลกแล้วก็ควรจะไปดู กล่าวคือเตาทุเรียง ที่ทำด้วยขามสังกโลก ทางไปจากวัดน้อยที่ปักนั้น ๑๘๖ เส้น เคียงซ้ายอยู่ในเขตอำเภอ ตั้ง ทางที่ไปเดินผ่านเข้าไปในเมืองไปออกประตูด้านเหนือ ซึ่งเรียกชื่อตามนายเทียน ว่าประตูไชยพฤกษ์ ออกจากเมืองไปแล้วเดินเรียบริมฝั่งแม่น้ำยม มีถนนเก่าไปตลอดทาง มีบ้านช่องไร่่นาเรื่อย ๆ ไป นาน ๆ จะมีเป็นป่าแดงบ้าง ที่ตั้งเตาทุเรียงก็ไม่ห่าง ลำน้ำนักมีเป็นเนินเล็ก ๆ อยู่หลายเนิน นายอำเภอตั้งได้ทำที่ปักไว้ และมีราษฎรพากันมาดูพวกที่ไปนั้นเป็นอันมาก มีผู้หญิงเกล้าผมสูงป็นอยู่หลายคน นายอำเภอได้จัดการชุดเครื่องด้วยขามและกระปุกขึ้นมาไว้ได้มาก ที่เป็นสังกโลกคือพื้นขามมีรอยแตก ร้าวนั้นมาก แต่ที่เป็นอย่างอื่น ๆ ก็มี คือเขี้ยวไขกาทังเกลี้ยงทงมีลายโปนพื้นขามลายดำ เป็นดอกไม้หรือนกก็มีเป็นรูปตุ๊กตารูปสัตว์ก็มี นอกจากขามจันและภาชนะใช้ ในบ้าน มีกระเบื้องเคลือบ บราลีและศิระษะมังกร เคลือบขาวเป็นพื้น จะหากกระเบื้องเคลือบ สีสักแผ่นไม่พบเลย เมื่อได้พักและเลี้ยงอาหารกันแล้วพวกที่ไปด้วยกันได้ไปดูให้เขา ขุดหาขึ้น และได้ลงมือขุดเองบ้าง แต่ก็ไม่พบชิ้นดี ๆ เลย ซึ่งไม่สู้น่าประหลาดใจนัก เพราะประการหนึ่งชิ้นที่ไม่เสียเขาก็คงไม่ทิ้งไว้ อีกประการหนึ่งคนที่ได้มาก่อน ๆ นี้ก็ได้มาขุดเก็บกันไปเสียมากแล้ว ที่ยังเหลืออยู่มีแต่ชิ้นที่แตกหรือติดกันเป็นพวง ๆ แคะหลุดจากกันไม่ได้ เตาที่เผาขึ้นก่อนด้วยอิฐ ชิ้นที่ขุด ๆ ได้นั้นไม่ใช่ขุดได้ในเตาได้ในที่นอก ๆ มาก และบางที่ต้องขุดลงไปเป็นบ่อลึกถึง ๕ คอก ๖ คอก จึงจะพบ เข้าใจว่าเดิมชิ้นเหล่านี้คงจะทิ้งเกลื่อนกลาดอยู่เฉย ๆ แล้วจึงได้มีดินมาถมทับขึ้น

เตาทุเรียงนี้มีปัญหาเกี่ยวข้องกับตอขาม ๆ อยู่หลายข้อ ข้อหนึ่งชื่อที่เรียกว่า เตาทุเรียงมานั้นจากอะไร นายเทียนว่าเป็นชื่อของจีนผู้ที่มาเป็นครูสอนทำด้วยขาม แต่จีนชื่อทุเรียงก็ยังไม่เคยได้ยินเลย และอย่างไร ๆ ก็ไม่มีหลักฐาน ของควรเชื่อได้ อย่างหนึ่งคือจีนคงจะได้มาเป็นครูจริงในชั้นต้น แต่ต่อมาไทยเราก็คงทำเป็น ข้อนี้น่า ปัญหาอีกข้อหนึ่งคือได้เลิกทำขึ้นสังกโลกมาเสียแต่เมื่อไร แต่เหตุที่เลิกไปนั้นน่าจะ เตาได้คือเป็นเพราะเรื่องเทครั่วกันไปเทครั่วกันมาหลายทบหลายทอดคนกันนั้นเอง การ

ทำขึ้นสังกโลกจึงเสื่อม และวิชาจึงเลยสูญ ยังมีปัญหาอีกข้อหนึ่งคือขึ้นสังกโลกที่ร่วงไป
ทั้งตัวเช่นนั้นราวเองหรือตั้งใจจะทำให้ราว ปัญหาข้อนี้ผู้ชำนาญในทางกัมมัตถอาจ
ตอบได้ดีกว่าผู้ชำนาญทางโบราณคดีกระมัง^(๑)

อนึ่ง ในระหว่างเวลาที่อยู่สวรรค์โลกนั้น ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่เมืองใหม่
วันหนึ่ง ทางไปออกจากวัดน้อยตัดข้ามแหลมไปจนออกถนนที่เลียบไปตามริมฝั่งน้ำ
แม่น้ำยมฝั่งขวา ที่ตรงนี้ลำน้ำหักมากจนที่วัดน้อยเกือบเป็นเกาะ เมื่อเวลาอยู่ ณ ที่พัก
เห็นแม่น้ำไหลไปทางตะวันออกไปวกกลับที่วัดมหาธาตุ แล้วก็ก่อกเขี้ยวไปเป็นหลาย
ครั้ง ถนนที่ไปเมืองใหม่ก็ลคเลี้ยวไปตามรูปแม่น้ำ เพราะตัดเลียบไปตามฝั่งขวาตลอด
มีที่ตัดแหลม อยู่แห่งหนึ่งหรือสองแห่งเท่านั้น รวมทางแต่ที่วัดน้อยไปถึงตลาดเมือง
ใหม่ ๓๘๐ เส้น มีบ้านเรือนตั้งอยู่ติด ๆ กันไปตลอดแต่เมืองเก่าถึงเมืองใหม่ ที่ตำบล
บ้านวังไม้ขน ซึ่งอยู่ตรงข้ามปากกับที่ว่าการเมือง มีตลาดจีนมีร้านตั้งติด ๆ กัน
มากถึง ๒ ข้างถนน แต่เป็นร้านเล็ก ๆ โดยมาก ข้ามปากไปฝั่งซ้ายทางสะพานเรียก
ชั่วคราวซึ่งทำข้ามลำน้ำ ตรงนี้มีหาดยาวออกมาที่ตรงหน้าที่ว่าการ และแม่น้ำตรง
นั้นทงแคบและตื้นไม่เหมือนที่เมืองสุโขทัยใหม่ จอดแพไม่ได้เลยแต่บนฝั่งมีบ้านช่อง
แน่นหนากว่าที่บ้านธานี

ในห้องรับแขก ณ ที่ว่าการเมืองมีของโบราณอยู่บ้าง แต่น้อยชิ้นนัก รูป
พระร่วงพระลือก็อยู่ที่นี่ รูปทั้งสองนี้หล่อพิมพ์เดียวกัน เป็นพระพุทธรูปยืนห้าม
สมุทร บนพระเศียรมีอะไรเหมือนฝาชีครอบอยู่ซึ่งเข้าใจว่าคงตั้งใจจะเป็นชฎาเทริด
แต่ไม่เป็นรูปเป็นร่างเลย ตามพงศาวดารกรุงเก่ามีข้อความปรากฏอยู่ว่า สมเด็จพระ
นเรศวรเป็นเจ้าเมื่อได้เมืองสวรรคโลกแล้วได้โปรดให้เชิญรูปพระร่วงพระลือซึ่งรจนา
ด้วยช่างเผือกงาสีดำนั้นไปเมืองพิษณุโลกด้วย เพราะฉะนั้นต้องเข้าใจว่ารูปทั้งสองที่
เห็นอยู่ ณ ที่ว่าการเมืองนั้น เป็นรูปที่หล่อจำลองขึ้นภายหลัง ผู้ที่ให้การให้หล่อคงจะ
จำรูปร่างพระร่วงพระลือของเดิมได้ไม่ใคร่จะแม่นนัก และซ้ำจะไม่เป็นช่างเสียเลยด้วย
จึงให้การให้หล่อรูปจำลองที่เลวถึงปานนั้น นอกจากรูปพระร่วงพระลือนั้น ในห้อง
รับแขกยังมีชิ้นพออยู่ได้อีกชิ้นหนึ่งคือแผ่นศิลา มีลายสลักทั้งสองหน้า หน้าหนึ่งเป็นรูป
พระมารวิชัยสถิตโพธิบัลลังก์ อีกหน้าหนึ่งเป็นรูปพราสีห์แผ่นคู่หนึ่ง ถ้ามได้ความว่า

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๘

ขุดหาถั่วขามเตาทุเรียง เมืองสวรรคโลก

พระพิฆณุสงครามผู้รั้งราชการคนก่อนไปได้มาไว้ แต่จะได้มาจากแห่งไหนตำบลใดก็ไม่ปรากฏ ก็ได้รับความต่อไปว่าเมื่อพระพิฆณียังยังมีของโบราณตั้งอยู่ในห้องรับแขกมาก แต่เมื่อพระพิฆณุไปได้เอาไปเสียด้วย เพราะถือว่าเป็นของส่วนตัว คงทิ้งไว้ให้แต่เล็กน้อย ซึ่งน่าจะเสียดายอยู่บ้าง

แต่ในที่ว่าการนี้ ยังมีชิ้นสำคัญอยู่ชิ้นหนึ่ง ซึ่งไม่ได้อยู่ในห้องรับแขก กล่าวคือเพดานห้องใต้พระปรารักษ์พระบรมธาตุเมืองสวรรคโลก เพดานนี้ตกลงมาจากเสาที่รับอยู่ จึงได้ยกมาไว้ ณ ที่ว่าการเพื่อรักษาไว้ เพดานนี้ทำด้วยไม้ปลู มีลายสลักปิดทอง ลายกลางเป็นดอกบัวธรรมจักร มีลายมุมประกอบ วัดในร่วมลายได้ ๒ สอกก็บ สีเหลืองมีริ้วไม้เปล้า ๆ ยื่นพื้นลายออกม่ออีก ๒ นิ้วกึ่ง เส้นศูนย์กลางวงดอกบัววัดได้ ๒ สอก ลายงามดีนัก ตั้งปรากฏอยู่ในรูปที่ข้าพเจ้าได้ฉายและพิมพ์ลงไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วยแล้ว

ส่วนสถานที่ราชการต่าง ๆ นั้น ไม่จำเป็นจะต้องกล่าวอธิบายในที่นี้ เพราะไม่แปลกไปกว่าที่อื่นมากนัก และตลาดก็ไม่มีอะไรจะซื้อที่จะแปลกไปกว่าที่จะหาได้ในกรุงเทพฯ

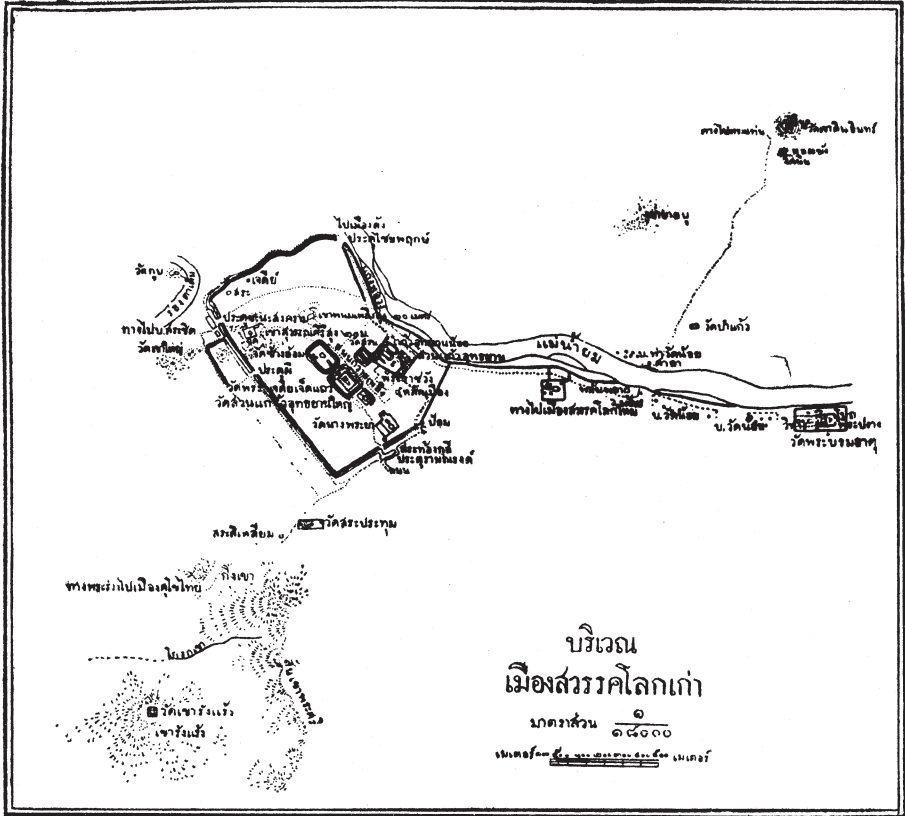
มีปัญหายุ่งยากหนึ่งที่ข้าพเจ้าจะอดถามไม่ได้คือเหตุไรจึงไปตั้งเมืองใหม่อยู่ที่ตั้งอยู่เดี๋ยวนี้ อย่างเมืองสุโขทัยใหม่ จะตั้งที่เมืองธานีนั้นพอเข้าใจได้ เพราะที่เมืองเก่ากันดารนัก ห่างจากแม่น้ำถึง ๓๐๐ เส้น และผู้คนก็ไปมีมากอยู่ที่บ้านธานีแต่ที่สวรรคโลกดูไม่เป็นเช่นนั้น ที่หมู่บ้านซึ่งเรียกว่าบ้านเมืองเก่า บัดนี้มีบ้านเรือนราษฎรอยู่แน่นหนา น้ำก็ไม่อืดคุดเลย ข้าพเจ้ากลับจะเห็นทำเลดีกว่าที่บ้านวังไม้ขอนที่ตั้งเมืองใหม่นั้นเสียอีก วัดวาอารามทางเมืองเก่าก็มีอยู่มาก พระครูเจ้าคณะเมืองก็อยู่ทางเมืองเก่า เรือนของผู้ดูแลร่องซุงของบริษัทอีสเอเชียติกก็ตั้งอยู่ทางแถบเมืองเก่า ถ้าไม่เป็นที่เหมาะและสะดวกและสบายเขาคงไม่ไปตั้งอยู่ทางนั้น การอยู่ทางเมืองเก่าจะมีข้อลำบากอยู่ที่การที่จะต้องไปตลาดไกลเท่านั้น แต่ตลาดที่พวกจีนไปตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านวังไม้ขอนนั้น ก็ดูไม่เป็นเหย้าเรือนมั่นคงถาวรอะไรนัก ดูเหมือนว่าถ้าแม้สถานที่ราชการไปตั้งอยู่ที่นั่น ตลาดจึงยังคงอยู่ ถ้าย้ายสถานที่ราชการไปแห่งอื่น ดูเหมือนตลาดแทบจะยกตามไปได้ แต่เรื่องนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าคุณนอกประเด็นไป เพราะความตั้ง

ใจของข้าพเจ้ามีอยู่เพียงแต่จะเล่าถึงโบราณสถานและวัตถุที่ได้เห็นในเมืองสวรรค์โลกเท่านั้น แต่ที่ข้าพเจ้าพูดนั้นก็เพราะมีความรู้สึกอยู่ว่า ถ้าแม่เจ้าเมืองกรมการไปอยู่ใกล้ ๆ เมืองเก่า ก็จะได้มีเวลาตรวจตราโบราณสถานและวัตถุคำริจัดการรักษาที่และสิ่งซึ่งควรรักษาไว้เพื่อเป็นเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมืองของเรา ให้ถาวรต่อไปได้อีกบ้างเท่านั้น

ข้อความที่จะพึงกล่าว ในเรื่องเมืองสวรรค์โลกเป็นอันจบในตอนนี้ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการตรวจค้นสถานที่ต่าง ๆ ทำไม่ได้ด้วยความสะดวกใจเหมือนเช่นที่เมืองสุโขทัย เพราะไม่มีหลักมันเช่นที่โน้น ต้องใช้การเตามาก และเมื่อใช้การเตามากทางที่จะพลาดพลั้งก็ย่อมต้องมีมากขึ้นเป็นธรรมดา แต่อย่างไร ๆ ก็ดี ตามที่ข้าพเจ้าได้ตรวจค้นไว้ได้บ้างแล้วนี้ หวังใจว่าจะพอเป็นทางให้ผู้ที่จะได้ขึ้นไปดูสถานเหล่านั้นในกาลเบื้องหน้าคำริและพิจารณาให้ดีขึ้นกว่าที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสกระทำไว้แล้วครั้งนี้

๑. เหนือหน้าห้อง ที่วัดป่าอภัยสุโขทัย
จังหวัดสุโขทัย เมืองสุโขทัย

บริเวณ
เมืองสวรรค์โลกเก่า
พ.ศ. ๑๕๐๐
มาตราส่วน ๑:๕๐๐๐

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๑๘

(๑) เรื่องเครื่องสังโลกโบราณ มีเตาที่ทำทั้งที่เมืองสวรรคโลกเมืองสุโขทัย และเมืองพิษณุโลก แต่ของที่ทำ ๓ แห่งนี้ผิดกัน ที่เมืองพิษณุโลกทำ ๓ ตำบลซึ่งเรียกกันในท้องถิ่นว่า บ้านเต่าหอย (ผู้แต่งเรื่องพงศาวดารเหนือเหยียดต่อไปว่า บ้านปะขาวหอยหมายความว่า พระอินทร์ที่แปลงเป็นปะขาวมาช่วยเหลือพระพุทธชินราช อันตรธานไปที่ตรงนั้น) คือบ้านเต่าไหเต่าโบราณ สิ่งของที่ทำแห่งนี้เป็นเนื้อดินรมผิวให้ดำไม่เคลือบ เตาที่เมืองสุโขทัยซึ่งทรงพรรณนามาในพระราชนิพนธ์ ของที่ทำด้วยหินพื้นม้า เนื้อหยาบ เคลือบก็หยาบ เช่นตุ่มใหญ่เรียกกันว่าตุ่มสุโขทัยเป็นตัวอย่างคล้ายกับเครื่องเคลือบทำทางเมืองเขมรในสมัยเดียวกัน ที่เมืองสวรรคโลกนั้นมีเตาตั้งทำ ๒ ตำบล คือเตาทุเรียงที่ทรงพรรณนาในพระราชนิพนธ์เตา ๑ เตาใต้ลงมาอยู่ตอนใกล้เมืองอีกตำบล ๑ ของทำที่เมืองสวรรคโลก เนื้อหินพื้นม้าที่บนและน้ำเคลือบดีกว่าแห่งอื่น ๆ ๕ ทงหมด สันนิษฐานเรื่องตำนานเครื่องสังโลกว่าจะมีมาดังนี้ คือคำว่า “สัง” นั้น มาจากคำ “ซ้อง” ภาษาจีน เป็นนามราชวงศ์ซึ่งครองประเทศจีนในระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๓ จน พ.ศ. ๑๘๑๙ เหตุด้วยเครื่องเคลือบสีเทาอย่างนี้เกิดขึ้นในเมืองจีนในสมัยราชวงศ์ซ้อง ทุกวันนี้ฝรั่งก็ยังเรียกว่าของสมัยราชวงศ์ซ้อง ญี่ปุ่นเรียกว่าซ้องโกลก คำว่า โกลก หรือ กโกลก เป็นคำเดียวกันแต่ยังสับสนไม่ได้ความว่าแปลว่าอะไร ชื่อเมืองสวรรคโลกน่าจะมาจากคำว่าสังโลกนี้เอง ส่วนเรื่องตำนานนั้น คือเมื่อราว พ.ศ. ๑๗๒๐ พวกมงโกลปราบประเทศจีนจะเอาไว้ในอำนาจ มีจีนบางจำพวกพากันหนีมาทางเมืองเขมรและเมืองไทย พวกทำถ้วยชามหินมาในคราวนั้นคงมาตั้งทำที่เมืองเขมรบ้าง ที่มาอาศัยเมืองไทยก็มาตั้งทำที่เมืองไทย พวกหนึ่ง มาอยู่ในแขวงเมืองพิษณุโลก อีกพวกหนึ่งมาอยู่ในแขวงเมืองสุโขทัย อีกพวกหนึ่งอยู่เมืองสวรรคโลก ดินสำหรับปั้นเครื่องถ้วยชามที่เมืองสวรรคโลกเนื้อดีกว่าแห่งอื่น (บางทีจะเป็นเพราะพระเจ้ารามคำแหงมหาราชเสด็จไปเมืองจีน จะไปได้ช่างฝีมือดีมาด้วยเครื่องสังโลกที่เมืองสวรรคโลกจึงทำได้ดีและเลยเป็นที่ทำใหญ่โต จำหน่ายเครื่องสังโลกเป็นสินค้าไปถึงประเทศอื่นที่ใกล้เคียง แต่อายุของการทำเครื่องสังโลกในเมืองไทยเห็นจะทำอยู่ไม่กว่า ๑๐๐ ปี อย่างช้าก็เพียงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่ต้องเลิกเพราะเกิดสงครามกับเชียงใหม่ ตั้งทรงพระราชวิจารณ์ไว้ในหนังสือนี้

ตอนที่ ๑๙

อุตรคิตต์-ลับแล-ทุ่งยั้ง

การดูสถานที่ต่าง ๆ ที่เมืองสวรรคโลกเป็นอันแล้วเสร็จ เมื่อวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ครั้นวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๔ โมงเศษออกจากที่พักริมน้ำน้อย ข้ามลำน้ำยมไปฝั่งเหนือ แล้วจึงขึ้นม้าเดินทางไปตามทางที่ราษฎรเดินไปขึ้นให้พระแท่นศิลาอาสน์ เดินไปจากฝั่งน้ำได้ ๔๐ เส้นเศษมีศาลาเล็ก ๆ หลังหนึ่งปลูกไว้เป็นที่พักคนเดินขึ้นพระแท่น ที่ระยะ ๑๐๐ เส้นมีศาลาอีกหลังหนึ่งก่อนข้างจะเขื่อง ที่ระยะ ๒๐๐ เส้นมีศาลาแฝดกับสระน้ำเป็นที่ทุ่งโถง ต่อขึ้นไปอีก ๕๐ เส้นเศษถึงหนองไก่อ่ฟูบ มีศาลาหลังหนึ่งกับสระน้ำ ได้พักร้อนและกินกลางวันที่หนองไก่อ่ฟูบ ทางที่เดินแต่ลำน้ำยมไปถึงที่นั่นนับว่าอยู่ข้างจะสะดวก เพราะผ่านไปป่าโดยมากแดดไม่ค่อยจะร้อน ม้าขี่วิ่งบ้างเดินบ้างชั่วโมงเศษเท่านั้น กินกลางวันแล้วขี่ช้าง เดินตามทางขึ้นพระแท่นต่อไปทาง ๒๕๐ เส้นถึงท่านแม่คำมัน พรหมแดนเมืองสวรรคโลกกับเมืองพิชัยต่อกันพักแรมที่นั่นซึ่งมีศาลาที่พักคนเดินขึ้นพระแท่นอยู่หลังหนึ่งในคลองแม่คำมันมีปลาชุมเพราะน้ำมีอยู่ตลอดปีไม่แห้งเลย ลำน้ำนี้ได้มาจากห้วยช้าง ซึ่งไหลมาจากเขาทางเมืองลับแล

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๔ โมงเศษออกจากท่านแม่คำมัน ขึ้นมาไปตามถนนไปพระแท่นอีก ทางไปในทุ่งโดยมาก การเดินทางอยู่ข้างจะร้อนกว่าวันก่อนนี้ ผ่านศาลาที่พักกลางทางหลังหนึ่ง เมื่อจวนถึงพระแท่นเดินไปบนถนนซึ่งถมเป็นคันสูงข้ามทุ่ง เพราะตรงนี้เป็นที่ลุ่ม ไปหมดถนนเพียงบ่อหัวคุม ที่ใกล้บ่อมีศาลาที่พัก แต่ไม่พอกับคนที่มาไหว้พระแท่น เพราะฉะนั้น ได้เห็นซุ้มปักเป็นที่พักชั่วคราวอยู่มาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษถึงวัดพระแท่นศิลาอาสน์ เป็นเคราะห์ดีที่ได้ไปพอเวลาเทศกาลราษฎรขึ้นไหว้พระแท่น กำหนดวันขึ้น ๑๓ ค่ำ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เดือนสาม วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ นี้ ตรงกับวันขึ้น ๑๕ ค่ำ จึงได้เห็นคนอยู่มาก ที่ถนนตรงหน้าพระแท่นออกไปมีร้านตั้งขายของต่าง ๆ คนเดินไปมาเบียดกันแน่นคล้ายที่พระพุทธบาทในเวลาเทศกาล อยู่ข้างจะครึกครื้นมาก ได้ฉายรูปหมู่คนไว้คู่เล่น แล้วจึงเข้าไปนมัสการพระแท่น พระแท่นศิลาอาสน์นี้ผู้ที่ไม่เคยไปมักอยากไปมาก แต่ครั้น

เมื่อไปถึงแล้วคงรู้สึกเสียใจ ตัวพระแท่นเองก็ไม่เห็นเพราะมีเป็นพระแท่นทำด้วยไม้
ครอบศิลาน้อย มีของที่อยู่แต่บ้านประตุ ซึ่งคล้ายบานประตูวิหารพระพุทธชินราช
ที่เมืองพิษณุโลกนั้นมาก^(๑)

กินกลางวันที่ศาลาใกล้วัดพระแท่นนั้นแล้ว ขึ้นม้าขี่เข้าไปเมืองอัครดิศักดิ์ทาง
ถนนพระแท่น ที่พักตั้งอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ทางแถบที่ว่าการเมืองพิชัย

เมืองอัครดิศักดิ์หรือเรียกตามที่ตั้งใหม่ว่าเมืองพิชัยนี้ เป็นเมืองใหม่แท้ เพราะ
ฉะนั้น ไม่ต้องบ่ยการเที่ยวหาของโบราณอะไร แต่ของใหม่ ๆ มีหลายอย่าง ที่
นี้เป็นเมืองสำคัญในมณฑลนี้แห่งหนึ่ง เพราะเป็นเมืองเก่าที่พักถิ่นค้าขึ้นล่องมาก
เพราะฉะนั้น คนพ่อค้าพาณิชอยู่ข้างจะมีมาก ตลาดทำอิฐมีร้านรวงอยู่มากครีก
ครื้น มีชื่อเสียงใหญ่อยู่อย่างหนึ่ง คือตลาดทำอิฐนี้ตั้งน้ำท่วมทุกปี จึงไม่น่าจะเป็นที่
ถาวรอยู่ได้ น่าจะขยับขยายย้ายตลาดเข้าไปเสียให้ห่างจากฝั่งแม่น้ำอีกสักหน่อย

ถ้าจะเล่าถึงเมืองอัครดิศักดิ์ต่อไปอีกก็ได้ก็บัง แต่ความตั้งใจของข้าพเจ้ามี
อยู่ว่า จะเล่าเรื่องของโบราณในเมืองเหนือ ซึ่งเป็นของที่มีคนได้เห็นน้อย ยิ่งกว่า
ที่จะเล่าถึงของที่มีและเป็นอยู่ในนี้ตั้งยู่บัดนี้ จึงต้องของไว้ ไม่กล่าวถึงอัครดิศักดิ์อีก
ต่อไปมากกว่านี้

แต่ถึงได้มาค้นแดนเมืองสวรรคโลกแล้วก็ ยังมีที่พึงดูซึ่งเกี่ยวข้องกับทาง
โบราณคดีอยู่บ้าง ในที่ใกล้ ๆ อัครดิศักดิ์นี้ กล่าวคือตามแถบลับแลกับทุ่งยั้ง

เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ข้าพเจ้าได้ไปเที่ยวที่ลับแล ออกจากที่พักที่อัครดิศักดิ์
ขึ้นมาไปทางบ้านท่าอิฐ เดินตามถนนอินทโชนินไปเมืองลับแล พระศรีพนมมาศได้จัดแต่ง
ที่พักไว้ที่ตำบลม่อนชิงช้า ที่ริมที่พักนี้ พระศรีพนมมาศกับข้าราชการแลราษฎรได้
เรียวกันสร้างโรงเรียนขึ้นโรงหนึ่ง ซึ่งขอให้ข้าพเจ้าเปิด ข้าพเจ้าได้เปิดให้ในเวลา
บ่าย วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์นั้น และให้นามว่า “โรงเรียนพนมมาศพิทยากร” แล้ว
ได้เลยออกไปที่เขาม่อนจำศีล บนยอดเขานี้แลดูเห็นที่แผ่นดินโดยรอบได้ไกล มีทุ่งนา
ไปจนสุดสายตา แลเห็นเขาเป็นทิวเทือก ซ้อนสลัดกันเป็นชั้น ๆ ราวกับกำแพง
หน้าคูหน้กหน้า

(๑) ดูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๑๕

รุ่งขึ้นเช้าวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ ข้าพเจ้ากับพวกที่ไปด้วยกันได้ช่วยกันเริ่มถมทำนบปิดลำน้ำซึ่งอยู่ริมอ่อนชิงช้า เป็นความคิดของพระศรีพนมมาศจับทำฝ่ายต่อไปเหมือนฝ่ายในเขตลับแลนี้พระศรีพนมมาศได้จัดทำขึ้นไว้มากแล้ว เป็นประโยชน์ในการเพาะปลูกมาก เพราะมีน้ำใช้ได้ตลอดปี ที่ลับแลบริบูรณ์มากทั้งไร่นาและสวนผลไม้ต่าง ๆ หากินได้เสมอ นับว่าพระศรีพนมมาศเป็นนายอำเภอตัวอย่างยิ่งคนหนึ่ง

เวลาบ่ายออกจากที่พักตำบลอ่อนชิงช้า ซี่ม้าไปตามถนนพระแท่นเข้าเขตทุ่งยั้ง ซึ่งบัดนี้รวมอยู่ในอำเภอลับแลแล้ว ลัดเข้าไปในป่าไปคุที่ซึ่งเรียกกันว่าเวียงเจ้าเงาะ ทุ่งนี้เป็นที่ชობกล ตอนนอกที่สุดมีเนินดินมีคูเล็ก ๆ หลังเนินแล้วถึงกำแพงเตี้ย ๆ ก่อด้วยดินกับแลง หลังกำแพงนี้มีคูใหญ่ กว้าง ๘ วา ๒ ศอกคืบ ลึกประมาณ ๒ วา ชุกลงไปในแลง เพราะฉะนั้น ข้างคูแลเห็นและเรียบประจุกคลองซึ่งก่อเขื่อนแลงอย่างเรียบร้อย กลางคูมีคันซึ่งเข้าใจว่าคงจะใช้เป็นถนนสำหรับเดินตรวจรักษาหน้าที่เชิงเทินชั้นนอก บนสันคันนั้นกว้าง ๓ วา คันสูงพินพินคูขึ้นมา ๕ ศอก ๖ นิ้ว คันนี้ก็แลงที่บึงอัน ถนนนี้บันเป็นคูเป็น ๒ ร่อง ร่องนอกกว้าง ๔ วา ร่องในกว้าง ๖ ศอกคืบ ในคูเข้าไปมีกำแพงก่อด้วยแลงตัดเป็นแผ่นอิฐซึ่งเข้าใจว่าคงจะขุดขึ้นมาจากในคูนี้เอง ตามคูในวันนั้นว่าเมืองนี้กว้างยาวเท่าใด รูปร่างเป็นอย่างไร ก็ไม่ได้ความ เพราะไม่มีใครได้ตรวจมานานแล้ว มีกำนันหรือผู้ใหญ่บ้านผู้หนึ่งบอกว่าเป็นรูปไข่ และถนนพระแท่นได้ทำข้ามไปตอนหนึ่ง ข้าพเจ้าได้วานหลวงภูาสถานพิณิจ พนักงานทะเบียนที่ดิน ให้ช่วยจัดการส่งพนักงานแผนที่ไปตรวจดู ภายหลังได้แผนที่มาดูก็เห็นว่ารูปนั้นไม่เชิงเป็นรูปไข่ แต่ได้ทำไปตามรูปของที่ และไม่เป็นเมืองใหญ่นัก ข้างในกำแพงมีเป็นเจดีย์อยู่แห่งหนึ่ง นอกจากนั้นก็ไม่มีเห็นมีอะไร

ตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้าว่าเวียงเจ้าเงาะนี้เป็นเทือกบ่อหรือค้ำย ซึ่งสร้างขึ้นเป็นที่รวบรวมครว้เข้าไปไว้เป็นที่มั่นในคราวมีศึก บางทีจะได้สร้างขึ้นครั้งที่ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกเมืองเชียงแสนจะมาตี ตามพงศาวดารเหนือมีข้อความปรากฏอยู่ว่า พระเจ้าสุจราชเมืองศรีสขналัย ครั้นได้ทราบข่าวศึกพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ก็ให้ตกแต่งพระนครไว้ท่า กับทั้งหัวเมืองทั้งปวงก็ให้เตรียมการที่จะต่อสู้ข้าศึก “แล้วให้กำหนดกฎหมายไปถึงเมืองกัมโพชนครให้กำหนดกฎหมายสืบๆ

กันไปถึงเมืองศรี เมืองสว่างบุรี เมืองยางศรี เมืองนครศรี เมืองขอนแก่น และเมืองเหล็ก เมืองสิงเทา เมืองท่งชนแก้มโพชนคร ท้าวพระตงแต่งบ้านเมืองไว้ทุกแห่ง” ทั้งนี้ กัมโพชนครนั้นตามพงศาวดารเหนือว่าอยู่ที่ตำบลท่งยัง แต่ถ้าจะดูตามภูมิพินที่ น่าตั้งที่ลับแลมากกว่า เพราะที่ดินบริบูรณ์และมีเขาล้อมเกือบรอบเป็นชัยภูมิดี สมควรที่จะตั้งเมืองหน้าด่านได้ ข้าพเจ้าจะขอเดาต่อไปว่าเดิมเมืองที่ท่งอยู่ที่ตำบลท่งหรือลับแลนั้น คงจะไม่ได้เป็นเมืองที่มีกำแพงมั่นคง ต่อเมื่อตกใจเตรียมรับศึกเชียงแสน จึงได้คิดทำกำแพงและคูชั้น การที่จะทำกำแพงต้องอาศัยศิลาแลงมาก จึงได้มาเลือกที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะนั้นทำเป็นเมืองมีกำแพงชั้น คือมาทำอยู่กับบ่อแดงที่เดียว (ในเวลาเดียวกันที่เมืองแห่งหนึ่งตามริมที่นั้นยังมีแสงอ่อน ๆ ชุกชั้นมาได้) ครั้นศึกมาจวนตัว ก็อพยพเทครัวเข้าไปไว้ในกำแพง ข้อที่ว่าเมืองที่ท่งยังเป็นนคร ก็เป็นเมืองลูกหลวงนั้นข้าพเจ้าไม่สู้เชื่อนัก เข้าใจว่าจะเป็นเรื่องที่แต่งประกอบขึ้นภายหลัง คือมีผู้ได้ไปเห็นที่ซึ่งเรียกว่าเวียงเจ้าเงาะเดี๋ยวนี้ เห็นมีกำแพงและคูเป็นที่มั่นคง ก็เดาเอาว่าเป็นเมืองใหญ่ จึงเลยแต่งเรื่องราวผสมขึ้นให้เป็นนครลูกหลวงของศรีสัตนาลัย ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่าได้เคยเป็นอะไร นอกจากเมืองด่าน ส่วนเมืองอีก ๗ เมืองที่กล่าวว่าเป็นเมืองชั้นกัมโพชนครนั้น ข้าพเจ้าก็ไม่สู้เชื่อนักว่าจะมี ถ้าแม้จะมีก็เป็นด่านอยู่ตามเขาลับแล แต่ที่ว่ามิดถึง ๗ แห่งนั้นเห็นจะมากเกินไป จะเป็นด้วยเอานามไปปนกันยุ่งก็ได้ เช่นเมืองศรีกับนครศรีนั้น น่าจะเป็นเมืองเดียวกัน และยังสงสัยต่อไปอีกว่าเมืองขอนแก่นนั้น จะเป็นอันเดียวกับนครศรีอีก คืออาจจะเรียกนครศรีนั้นสั้นห้วนลงไปเป็น “คอนศรี” แล้วต่อไปนี้อีกก้าวเดียวก็กลายเป็นขอนแก่นไปได้แล้ว จึงเข้าใจว่าสามชื่อนี้คงจะเป็นเมือง ๆ เดียว แต่นี่ก็เป็นการเล่นเปล่า ๆ หาหลักฐานมิได้ รวบรวมใจความว่าทางที่จะสันนิษฐานหมดเพียงเท่านี้

และมาภายหลังได้ทราบจากพระยาอุทัยมนตรี ว่าได้ไปตรวจค้นพบกำแพงเมืองมีต่อลงไปอีกจนถึงลำน้ำ แต่ก็เป็นการบอกเล่า ข้าพเจ้าจะสันนิษฐานอย่างอื่นต่อไปอีกยังไม่ได้จนกว่าจะได้ขึ้นไปเห็นด้วยตนเอง(๑)

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๑๘

(๑) บานประตูวิหารพระแท่นศิลาอาสน์นั้น ต่อไปไฟไหม้เสียกับวิหาร นำเสียดายยิ่งนัก ฝีมือจำหลักเป็นตัวกระหนกและรูปภาพเด่นออกมา ทำนองบานประตูวิหารพระศรีศากยมุนีที่วัดสุทัศน์ สันนิษฐานว่า เป็นบานเดิมของวิหารพระพุทธชินราช ณ เมืองพิษณุโลก ครั้นเมื่อพระเจ้าบรมโกศทรงปฏิสังขรณ์วัดสำคัญทางเมืองเหนือโปรดให้ถ่ายลายลงมาทำเป็นบานประดับมุขพระราชทานไปเปลี่ยน ส่วนบานเดิมโปรด ๕ ให้ย้ายเอาไปเป็นบานวิหารพระแท่นศิลาอาสน์ ซึ่งทรงปฏิสังขรณ์ด้วยในคราวนั้น

(๒) เรื่องพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จะอธิบายในที่อื่นต่อไปข้างหน้า ตรงนี้จะกล่าวอธิบายแต่เรื่องเมืองเจ้าเงาะกับเมืองทุ่งยั้งซึ่งได้ตรวจในชั้นหลังต่อมา เมืองที่เรียกกันว่าเมืองเจ้าเงาะนั้นเป็นเมืองโบราณเก่าแก่ตั้งแต่ก่อนชนชาติไทยลงมาเป็นใหญ่ในประเทศสยาม ชุมพของโบราณในสมัยที่กล่าวนั้น ในบริเวณเมืองเจ้าเงาะหลายอย่าง ส่วนเมืองทุ่งยั้งนั้น สร้างขึ้นเมื่อในสมัยสุโขทัยเป็นเมืองด่านแทนเมืองเจ้าเงาะ ปรากฏชื่อในบานแผ่นกฎหมายลักษณะลักพาต้งในรัชกาลพระเจ้าอู่ทอง เรียกว่าเมืองทุ่งยั้งเมืองบางยม (ซึ่งอยู่ริมลำน้ำยมเก่า) เป็นคู่กัน ดังนี้

ตอนที่ ๒๐

ล่องลงแควใหญ่ - แวะคูพิชัยเก่า

เมื่อวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกเรือล่องจากอุตรดิตถ์ และนับว่าออกจากตอนที่มิของคุดนุก ตั้งหน้ากลับบ้านเท่านั้น ที่จะกล่าวต่อไปก็มีแต่บอกระยะทางเป็นพัน ที่ข้าพเจ้านำมาลงไว้ ก็เพราะหวังจะให้ประโยชน์แก่ผู้ที่จะเดินทางต่อไป ในกาลเบื้องหน้า ในวันแรกที่ล่องนั้นเวลาเที่ยงเศษถึงบ้านท่ายวน พักคนแจวเรือหน่อยหนึ่ง แล้วล่องต่อมา จนเวลาจวนบ่าย ๔ โมงถึงที่ว่าการอำเภอตรอน หยุดนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกเรือ ต้องแจวบ้างเข็นบ้าง พักร้อนที่ตำบลบ้านเกาะ แล้วล่องต่อมาจนบ่าย ๔ โมงเศษ ถึงที่ว่าการอำเภอพิชัย (เมืองเก่า)

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าขึ้นคูเมืองพิชัยเก่า ขึ้นจากเรือแล้วต้องเดินไปตามสะพานหลายสิบวา จึงถึงที่เป็นหาดน้ำแห่ง เดินไปบนหาดอีกไกลจึงถึงที่เป็นตลิ่งแท้ ขึ้นตรงที่ว่าการอำเภอแล้วเลี้ยวไปทางเหนือ เดินไปตามถนนที่เลียบไปตามริมฝั่งแม่น้ำฝั่งตะวันออก ผ่านบ้านเรือนไร่สวนและวัดตึกๆ กันไปจนถึงกำแพงเมืองด้านใต้ เลี้ยวขึ้นไปทางทิศตะวันออก เดินเลียบกำแพงเมืองด้านใต้ไป เพื่อดูสถานต่างๆ ในเมืองพิชัยเก่า พระสวัสดิ์ภักดีกรมการพิเศษเป็นผู้นำทาง

กำแพงเมืองนี้เป็นอิฐกับดินเป็นต้น ตามพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีข้อความอยู่ว่า เมื่อจุลศักราช ๙๓๔ ปีมะโรง จัตวาศก แผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแรกให้ก่อกำแพงเมืองพิชัย ในฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิทว่าก่อกำแพงเมื่อศักราช ๙๕๒ จอศก ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะใกล้เคียงถูกมากกว่าในฉบับโน้น จึงเข้าใจได้ว่าก่อนสมัยนี้เมืองพิชัยไม่มีกำแพงอิฐ แต่คงมีกำแพงค่ายระเนียด แต่เมืองพิชัยไม่ใช่เป็นเมืองใหม่ที่สร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพราะในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เมืองพิชัยเป็นเมืองประเทศราชอยู่แล้ว จึงต้องเข้าใจว่าไม่ใช่แต่เป็นเมืองเก่า ทั้งเป็นเมืองใหญ่อยู่ด้วยข้าพเจ้าได้ขอแรงพนักงานแผนที่ กองข้าหลวงเกษตรที่อุตรดิตถ์ให้ล่องหน้าลงมาทำ

แผนที่ไว้ตรวจได้ความตามแผนที่นั้นว่า รูปเมืองเดิมเป็นสี่เหลี่ยมรี กว้าง ๑๕ เส้น ยาว ๒๔ เส้น แต่ถูกสายน้ำแห่งกำแพงพังไปเสียทางด้านตะวันตกเกือบหมด เหลืออยู่ยาวสัก ๒ เส้นเท่านั้น และด้านใต้ทางมุมตะวันตกเฉียงใต้พังเสียราว ๑๐ วา แต่ด้านตะวันออกกับด้านเหนือยังอยู่บริบูรณ์ จึงเห็นได้ว่าเมืองไม่ใช่เล็กน้อย แต่ไม่มีตำนานปรากฏว่าสร้างขึ้นแต่ครั้งใด ในพงศาวดารเหนือไม่มีกล่าวถึงเมืองพิชัยเลย แต่ถ้าจะลองเอาเล่นก็น่าจับให้เป็นบริบูรณ์นคร เมืองบริบูรณ์นครนั้นตามพงศาวดารเหนือกล่าวว่าได้สร้างขึ้นเมื่อครั้งบาธรรมราชครองเมืองศรีสัชชนาลัย ต่อจากตอนสร้างพระมหาธาตุเจดีย์ไปแล้ว มีข้อความกล่าวไว้ว่า ได้ส่งลูกหลวงออกไปเที่ยวตั้งเมืองขึ้น ๓ แห่ง คือตั้งตำบลบ้านบุญจัมชฌคามขึ้นเป็นเมืองหริภุญชัย ให้เจ้าโลกกุมารไปครองแห่งหนึ่ง ตั้งตำบลบ้านอุตรคามขึ้นเป็นเมืองกัมโพชนคร (คือทุ่งยั้ง) ให้เจ้าธรรมกุมารไปครองแห่งหนึ่ง ตั้งบ้านบุรพคามขึ้นเป็นเมืองบริบูรณ์นคร ให้เจ้าสีหกุมารไปครองอีกแห่งหนึ่ง เมืองหริภุญชัยกับเมืองกัมโพชนครก็ได้ความแล้วว่าอยู่ที่ไหน แต่บริบูรณ์นครนี้ไม่มีวีแววอะไรเลยในหนังสือ แต่ตามความนิยมของชาวเหนือว่าตั้งอยู่ริมแม่น้ำแควใหญ่หรือของแม่น้ำน่านใกล้ ๆ เมืองตรอน แต่จะสืบเอาหลักฐานอะไรก็ไม่ได้ ข้าพเจ้าจึงอยากเดาว่าจะเป็นเมืองพิชัยนี้เอง ที่ตั้งของเมืองนี้ดูก็ดี ชัยภูมิควรเป็นเมืองด่านของศรีสัชชนาลัยได้อีกแห่งหนึ่ง ทำนองเดียวกับเมืองทุ่งยั้งนั้น

ภายในเมืองพิชัยเก่าในการบัดนี้รกเป็นพงเสียมาก แต่นายอำเภอได้จัดทางทางไว้ให้ไปดูสถานที่ต่าง ๆ ได้บ้าง ที่ได้ไปดูแรกคือที่ราษฎรเรียกว่าคูปราสาท คูนี้ขุดยาวยื่นเข้าไปกลางเมืองจากกำแพงด้านใต้ มีเป็นคันดินอยู่ทั้งสองฟากคู คูนั้นตรงข้ามไปจนเกือบถึงกลางเมือง จึงไปเลี้ยววงกอดินสูงอันหนึ่ง ซึ่งนิยมกันว่าเป็นตัวปราสาท บนเนินนี้ตรวจดูเห็นก้อนศิลาแลงตัดเป็นรูปแปดเหลี่ยมกองอยู่เกลื่อนกลาด แต่พอเข้าใจได้ว่าเป็นก้อนแลงที่ใช้ก่อเสา บนเนินมีกองดินย่อม ๆ ซึ่งค้ำคูดั้ไอฐู จึงเดาว่าคงเป็นฐานตั้งพระ และบนเนินนี้คงจะเป็นวิหารอยู่ในคูที่ริมเนินนี้ยังมีน้ำขังอยู่ ถามได้ความว่าต่อเดือน ๕ น้ำจึงจะแห้งหมด จึงสันนิษฐานว่าเดิมคลองนี้คงจะไปต่อกับลำธารอะไรสักอันหนึ่ง ส่วนเนินที่เรียกว่าปราสาทนั้น ข้าพเจ้าสงสัยว่าไม่ใช่ปราสาท คงเป็นวัด แต่วังหรือที่อยู่ของเจ้าเมืองอาจจะอยู่ที่ริม ๆ นั้น และคลองนั้น

อาจจะซุกเข้ามาสำหรับให้มีน้ำใช้เล่นในสวน เหมือนอย่างที่วังในเมืองสวรรคโลกนั้น ก็เป็นได้

ต่อจากที่คุปราสาทไป ได้ไปคุที่ปรารงค์อันหนึ่ง ซึ่งไม่มีผู้ใดบอกได้ว่าเป็นวัดอะไร ทำให้รู้สึกว้าขาคคนช่างรู้ เช่นอย่างนายเทียนเมืองสวรรคโลก จึงจำเป็นที่จะต้องนึกเอาเองตามชอบใจโดยมาก ปรารงค์นั้นก่อด้วยอิฐ มีเหลี่ยมไม้สิบสองบริบูรณ์คืออยู่มุมหนึ่ง ทั่วปรารงค์ฐานสี่เหลี่ยม ๖ คอก ๗ นิ้วกึ่ง ด้านตะวันตกด้านเหนือด้านใต้มีซุ้มมีรูปอะไรไว้ ๆ อยู่ทางด้านเหนือแลเห็นไม่สู้ถนัด เพราะเป็นรูปปั้นด้วยปูนพังเสียแล้ว ยังเห็นเป็นแต่รอย ๆ มีเค้าเป็นรูปคน ทางด้านตะวันออกมีบันไดขึ้นไป ๒ หรือ ๓ ชั้นแล้วถึงแท่น ทั่วปรารงค์นั้นถูกซุกค้นหาทรูทรัพย์เสียจนปั้นแทบจะไม่ใช่เป็นรูป ทางด้านตะวันออกต่อปรารงค์ออกมามีฐานสี่เหลี่ยมสูงพื้นดินหลายคอก ก่อด้วยอิฐเหมือนเช่นทั่วปรารงค์ ทางด้านตะวันตกของฐานนั้น มีผู้ซุกลงไปไว้ลึก จึงเห็นได้ว่าก่อรากด้วยอิฐแข็งแรง ซึ่งทำให้เข้าใจว่าคงจะเป็นที่ตั้งของอะไรหนัก ๆ บนฐานนั้น กับทางหน้าตะวันตกของฐานนั้นพบที่อยู่อันหนึ่งก่อด้วยอิฐกับปูน เมื่อแรกเห็นเข้าใจว่าจะเป็นบัวปลายเสาเพราะเห็นเป็นรูปกลมปลายกลวง แต่ครั้นลองซุกคืบคืบ จึงปรากฏว่าเป็นท่อซึ่งติดอยู่กับฐาน ท่อนี้กับรูปปรารงค์ประกอบกันเข้าสองอย่างทำให้ข้าพเจ้าเฝ้าไปว่า ที่แห่งนี้จะเป็นเทวสถานหรือโบสถ์พราหมณ์ ฐานนั้นเฝ้าว่าเป็นที่ตั้งเทวรูป พอสร่งน้ำเทวรูปน้ำก็จะได้ไหลลงทางท่อรองน้ำนั้นไปใช้เป็นน้ำมนต์ต่อไป คุกี้เข้าที่ตี ที่นี้คุกี้ทำทางไม่เป็นวัดพุทธศาสนา จะว่าฐานนั้นเป็นวิหารก็ยอมไปและฐานซุกซี้ตั้งพระก็ไม่มี ทั้งที่ภายในวงกำแพงแก้วที่มีล้อมอยู่นั้นก็ยอม คือกว้าง ๑๕ วา ยาว ๒๑ วาเท่านั้น การที่จะมีโบสถ์พราหมณ์ในเมืองพิชัยนี้ไม่เป็นการเหลือเกิน เพราะรู้ที่อยู่ว่าในเมืองเหนือมีพราหมณ์อยู่เป็นอันมาก ฟังมาสัญญาจะหายไปไม่ชำนาญ นอกจากนั้นก็ไม่มีซิ่นอะไรที่ตี ภายในกำแพงเมืองที่ได้เห็นแต่ นอกกำแพงเมืองออกไปทางทิศเหนือ และไม่ห่างจากกำแพงนัก มีวัดที่ชาวเมืองพิชัยนับถือ เป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่งเรียกว่าวัดเสมา การก่อสร้างในที่นี้คู้อยู่ข้างจะม่นคง ใช้ศิลาแลงเป็นพื้น แต่มีอิฐปนอยู่บ้าง มีวิหารแคบ ๆ สูง ๆ อยู่หลังหนึ่ง ฐาน ๕ วา ๒ คอก สี่เหลี่ยม มีวิหารยาวต่อออกมาข้างหน้าทางทิศตะวันออก เข้าใจว่าคงจะวางแบบอย่างวัดศรีชุมหรือวัดสระประทุมนั่นเอง วัดนี้ที่นับถือกันว่าเป็นวัดสำคัญ เพราะซุก

ตรูได้พระพิมพ์ตะกั่ว เป็นรูปพระยืนและพระลีลา ซึ่งเรียกตามศัพท์สามัญว่า “พระกำแพงยืน” หรือ “พระกำแพงเขย่ง” นี้อย่างหนึ่งกับเป็นรูปพระมารวิชัยแบบพระพุทธรชินราชอีกอย่างหนึ่ง พระชนกียินนับถือกันว่าเป็นเครื่องรางคุ้มกันภัยอันตรายได้ต่าง ๆ และผู้ที่ถือไว้เป็นผู้คงกระพัน

ออกจากวัดเสมากลับเข้าไปในเมือง เดินเลียบกำแพงด้านเหนือต่อไป จนถึงด้านที่กำแพงพัง ในเวลานั้นมุมเมืองทิศตะวันตกเฉียงเหนืออยู่ห่างลำนํ้าอยู่มาก ด้านที่กำแพงนั้นก็อยู่ที่ดอน จึงเห็นได้ว่าภายใน ๔๐๐ ปีเศษ ตั้งแต่ทำกำแพงเมืองพิชัยขึ้นมาใหม่ แม่่น้ำได้เปลี่ยนทางหลายครั้ง เมื่อแรกก่อกำแพงเมือง แม่่น้ำคงอยู่ไม่ห่างกำแพงนัก แล้วสายน้ำเปลี่ยนทางมาทางตะวันออก จนตลิ่งพังพาเอากำแพงเมืองด้านตะวันออกลงน้ำไปด้วย แล้วสายน้ำกลับเปลี่ยนไปทางทิศตะวันตกอีก ตลิ่งทางฝั่งตะวันออกก็งอกตามออกไป จนมุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือมาอยู่บนดอนเช่นเดี๋ยวนี

ในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์นี้ ดูเมืองพิชัยแล้ว กินกลางวันที่วัดหน้าพระธาตุ แล้วกลับไปลงเรือ นอนค้างที่นั่นอีกคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ล่องจากพิชัยเก่า ผ่านเข้าไปในแดนเมืองพิษณุโลก หยุดนอนที่ตำบลท่างาม ระยะนี้อยู่ข้างใกล้ แต่ครั้นจะกะให้ยาวกว่านั้นก็เห็นว่าเรือไปด้วยกันมาก ถ้าไปติดเสียบ้างจะลำบาก วันที่ ๒๖ นอนที่หน้าทีว่าการอำเภอพรมพิราม วันที่ ๒๗ นอนที่ตำบลไผ่ขอ วันที่ ๒๘ ออกเรือจากไผ่ขอเวลาเช้า ๒ โมง พอเวลา ๕ โมง ก็ถึงเมืองพิษณุโลก พักอยู่ที่แพหน้าทีว่าการมณฑล

ตอนที่ ๒๑

พิษณุโลก

เป็นธรรมเนียมเจ้านายไปถึงเมืองพิษณุโลกแล้วก็ต้องกระทำการสมโภช พระพุทธชินราช เพราะฉะนั้น ในวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์นั่นเอง ตอนเย็นข้าพเจ้าได้ ข้ามฟากไปวัดมหาธาตุตรงเข้าไปนมัสการพระพุทธชินราช จุดเทียนนมัสการแล้ว นิมนต์พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์จบแล้วจุดดอกไม้เพลิงและตุลาคกร ครึ่งรุ่งขึ้น วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าถวายอาหาร บิณฑบาตแก่พระสงฆ์แล้วเวียนเทียน สมโภชพระพุทธชินราชถูกต้องตามธรรมเนียม ตามธรรมเนียมที่กำหนดแต่ท่าน แต่ครั้งนี้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะทำอะไรเพิ่มเติมให้แปลกขึ้นอีกสักหน่อย เพราะการที่ได้ขึ้นมา เทียวในเมืองอยู่นานเรียบร้อยดี ปราศจากความไข้เจ็บต่าง ๆ ในเวลาบ่ายวันที่ ๒๙ นั้น จึงได้จัดการเล่นสรรพกีฬาที่สนามราชมาพัก มีรางวัลแจกให้แก่ผู้ที่แข่งขันประ- ชันผีเท้าและกำลังตามสมควร ครั้นเวลาค่ำมีการเลี้ยงข้าราชการที่ราชมาพัก รุ่งขึ้น ณ วันที่ ๑ มีนาคม เวลาค่ำมีละครพูด พวกข้าราชการและข้าในกรมเล่นให้ข้าราชการดู

นอกจากสมโภชพระพุทธชินราช ยังมีสิ่งที่เป็นธรรมเนียมต้องกระทำอีก อย่างหนึ่ง คือไปบวงสรวงเทพารักษ์ที่วังจันทร์ เพราะฉะนั้นพอเสร็จการสมโภชแล้ว รุ่งขึ้นวันที่ ๒ มีนาคม เวลาเช้าได้ไปที่วังจันทร์ กระทำการบวงสรวงที่ศาลากลางวัน แล้วเที่ยวเดินดูวังต่อไป ในวังนี้มีสระอยู่แห่งหนึ่งเรียกว่าสระสองห้อง เพราะมีถนน เป็นคั่นคั่นอยู่ระหว่างกลาง เป็นสระเชื่องอยู่ และถ้าแม้มีน้ำขังอยู่เต็มก็ดูจะสบายดี วังนั้นมีกำแพงเป็นสองชั้น ผนังไม้สูงใหญ่หนัก และเพราะเหตุที่ต้นไม้ขึ้นอยู่เป็น พง ในนั้นจึงดูยาก แต่เห็นได้ว่าเป็นวังย่อม ๆ และปราสาทราชฐานคงจะทำด้วยไม้จึง ไม่มีร่องรอยเหลืออยู่เลย ทางด้านตะวันออกมีกำแพงอยู่แห่งหนึ่ง เข้าใจว่าตรงนั้น จะมีพลับพลาสูง และตอนนั้นออกไปคงจะเป็นหน้าพระลาน การก่อสร้างใช้อิฐเหมือน เช่นที่กรุงเก่า

เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ข้าพเจ้าได้ไปคุวัดจุฬามณี ไปโดยทางเรือล่องลงไปจาก ที่เมืองไม่ไกลนักก็ถึงท่า ขึ้นเดินไปไม่กี่เส้นถึงวัด วัดจุฬามณีนี้ในชั้นแรก ๆ พวกคน หลงเที่ยวค้นหากันที่ทางกรุงเก่าก็หาพบไม่ ในพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับสมเด็จพระ

กรมพระปรมาภิไธยมีข้อความอยู่ว่า “ ศักราช ๘๑๐ ปีมะโรง สมฤทธิศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า สร้างพระวิหารวัดจุฬามณี ” ต่อลงมาอีกวรรคหนึ่ง มีข้อความ “ ศักราช ๘๑๑ ปีมะเส็ง เอกศก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ทรงผนวช ณ วัดจุฬามณีได้แปดเดือนแล้วลาผนวช ” ดังนี้จึงเห็นได้ว่าเป็นวัดสำคัญ แต่เพราะไม่มีข้อความกล่าวชี้ไว้เป็นแน่นอนว่าวัดจุฬามณีนี้นั้นอยู่ในเขตแดนเมืองไหนก็พากันไปเข้าใจ

๔๐

เสี่ยว่าอยู่ที่กรุงเก่า ครั้นกลางปีรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์ เสด็จขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ได้ทรงพบวัดจุฬามณีนี้อยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทรงพบศิลาจารึกมีข้อความเป็นหลักฐานเป็นพยานตรงตามข้อความในพระราชพงศาวดาร ได้ทรงคัดอักษรจารึกแผ่นศิลาส่งลงมาประทานแก่หอพระสมุดวชิรญาณ และสำนักอาจารย์นั้นได้พิมพ์ไว้ต่อท้ายหนังสือพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติแล้ว ตามข้อความที่จารึกไว้ในแผ่นศิลานั้นศักราชผิดกับศักราชในพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับสมเด็จพระปรมาภิไธยอยู่หลายปี ก็ตามคำจารึกว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถให้สร้างอารามวัดจุฬามณีเมื่อจุลศักราช ๘๒๖ ปีวอก ฉอศก และได้เสด็จออกทรงผนวชเมื่อศักราช ๘๒๗ ปีระกา สัปตศก เพราะฉะนั้น ศักราชในพงศาวดารฉบับสมเด็จพระปรมาภิไธยผิดอยู่ ๑๖ ปี สอบดูพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ ศักราชตรงกับในคำจารึก และเมื่อรู้ตำแหน่งแห่งหนแห่งวัดจุฬามณีแล้ว ไปพลิกดูพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอีก ก็แลเห็นว่าถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับนี้ก่อนแล้วบางทีจะมีผู้สันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณีได้เสียก่อนแล้ว ข้อความในพงศาวดารฉบับนี้มีกล่าวอยู่ว่า “ ศักราช ๘๐๐ มะเมียศก ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าสร้างวัดมเหยงคณ์เสวยราชสมบัติ และสมเด็จพระรามศวร (เจ้าผู้เป็น) พระราชกุมารท่านเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้งนั้นเห็นน้ำพระเนตรพระพุทธชินราชตกออกมาเป็นโลหิต ” ต่อลงมาอีกมีข้อความว่า “ ศักราช ๘๑๐ มะโรงศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้านฤพาน จึงพระราชกุมารท่านสมเด็จพระรามศวรเจ้าเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ” ดังนี้เห็นได้ว่าพงศาวดารฉบับสมเด็จพระปรมาภิไธยคลาดเคลื่อนไปหลายปี ปีที่ว่าทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณีนี้นั้น พึ่งแรกเสวยราชสมบัติเท่านั้น และศักราชในเรื่อง

พระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก

อื่น ๆ ในแผ่นดินนี้ก็เคลื่อนกันต่อ ๆ ไปเป็นชั้น ๆ คือสูงเกินไป ๑๖ ปีตลอด กับมีข้อความสำคัญอันหนึ่งในพงศาวดารฉบับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าไปเสวยราชสมบัติเมืองพิษณุโลก แลตรัสให้พระเจ้าแผ่นดินเสวยราชสมบัติพระนครศรีอยุธยาทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา” ในปีนี้เองเสด็จยกทัพไปช่วยเมืองสุโขทัยกับพระอินทราชา ตีทัพพระยาเกียรติแตกแล้วชนช้างกับหมื่นนครและพระอินทราชาต้องเป็นที่พระพักตร์ ครั้นมหाराชเลิกทัพไปจากสุโขทัยแล้ว ก็ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จกลับคืนเข้ากรุงศรีอยุธยา พอต่อไปอีกวรรคหนึ่งก็กล่าวถึงทรงสร้าง พระวิหารวัดจุฬามณีที่เดียวในปีรุ่งขึ้น เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้กล่าวว่า ถ้าได้อ่านพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ และได้ทราบความข้อนี้แล้ว ก็พอจะมีทางเคาได้บ้างว่าวัดจุฬามณีนี้อยู่ที่พิษณุโลกไม่ใช่ที่กรุงเก่า เพราะเมื่อปรากฏอยู่ว่าเมื่อเสด็จขึ้นไปอยู่พิษณุโลก และให้พระโอรสครองราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยาแทนพระองค์ ฉะนั้นแล้วก็คงจะต้องสันนิษฐานได้ต่อไปว่าถ้าจะทรงสร้างวัดและออกทรงผนวชที่ไหนแล้ว ก็คงต้องเป็นที่ใกล้ ๆ ที่ประทับอยู่ แต่การปรารภภายหลังเหตุเช่นนี้เป็นของง่าย เมื่อการแล้วไปแล้วก็พุดง่ายว่าเมื่อแรกนั้นพลาดพลั้งที่ตรงไหน เป็นแต่ข้าพเจ้าอคนึกเสียใจไม่ได้เท่านั้นว่าไม่มีผู้ใดได้แลเห็นหนทางที่จะสันนิษฐานที่ตั้งวัดจุฬามณี จนได้มีผู้เผชิญไปพบเข้าเองโดยมิได้ตั้งใจจะหาฉะนั้น

ในเวลานี้ ในวัดจุฬามณียังมีที่คู่ได้มาก ของควรรคูล้วนอยู่ในลานอันหนึ่ง กว้าง ๑ เส้น ๔ วา ยาว ๒ เส้น ๑๗ วา มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐสูงประมาณ ๒ ศอก กลางลานมีพระปรารักษ์ใหญ่ก่อด้วยแลง ทางด้านตะวันตกมีอุโบสถก่อด้วยอิฐ ด้านตะวันออกมีวิหารใหญ่ผนังอิฐฐานอิฐแต่เสาเป็นแลง ต่อวิหารออกไปทางมุมลานด้านตะวันออกเฉียงเหนือมีมณฑป ที่ผนังหลังมณฑปมีแผ่นศิลาจารึกที่กล่าวถึงแล้วข้างบนนี้ มีซุ้มและกรอบสำหรับศิลานั่นด้วย สังเกตดูสันนิษฐานว่าวัดนี้เป็นวัดโบราณ มีอยู่แต่ก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ๆ ได้มาทรงปฏิสังขรณ์ขึ้น และทำพระวิหารเพิ่มเติมขึ้น พระเจดีย์กลางนั้นคงเป็นของมีอยู่แต่เดิม

ทำเลที่ตั้งวัดนี้อยู่ข้างจะเหมาะ เพราะอยู่ใกล้ลำน้ำ ทางไปมาสะดวก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมาอยู่ที่พิษณุโลกนาน ย่อมจะได้เสด็จประพาสตามที่ใกล้ ๆ

เมืองนี้ คงจะมาโปรดทำเลที่ตั้งวัดจุฬามณีจึงได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดขึ้น แล้วเลยเกิด
ทรงพระราชศรัทธาขึ้นมาเสด็จออกทรงผนวช วัดนี้เป็นที่สำราญดีกว่าวัดในเมืองนั้น
เป็นแน่ การที่มาเตรียมการออกทรงผนวชน่าจะทำการใหญ่ บ่อและสระที่ขุดไว้
ในเวลานั้นยังอยู่จนกาลบัดนี้ แต่ส่วนเสนาสนะหรือพลับพลาที่จะประทับนั้นไม่ต้อง
หาให้ป่วยการ คงทำด้วยไม้ทั้งนั้น ในเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้นก็ต้องเข้าใจว่าทรง
สบายมาก จึงทรงผนวชอยู่ถึง ๘ เดือนกับ ๑๕ วันครั้งนั้นมีผู้บวชโดยเสด็จมาก ตามคำ
จารึกในแผ่นศิลามีอยู่ว่า “แลพระสงฆ์บวชโดยเสด็จทั้งสิ้นคณะ ๒๓๔๘ พระองค์ ”
ท่านพระ ๒๓๔๘ องค์นี้เห็นจะไม่ได้อยู่ที่วัดจุฬามณีทั้งนั้นกระมัง ถ้าไปรวมกันอยู่
ที่นั่นหมดเห็นจะมากเกินต้องการ

นอกจากสถานที่กล่าวถึงมาแล้วนี้ ก็ไม่มีอะไรที่แปลกหน้าคู่อีกในเมืองพิษณุโลก
เมืองก็ใหญ่แต่ข้างมีชั้นที่ตี ๆ เหลืออยู่น้อยจริง ๆ แต่มีชั้นสำคัญอยู่พอที่จะแก้หน้าของ
เมืองได้คืออย่างยิ่งกล่าวคือพระพุทธรชินราช ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เห็นพระพุทธรูปมานัก
แล้ว ไม่ได้เคยรู้สึกว่าคุณปลื้มใจจำเริญตาเท่าพระพุทธรชินราชเลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะ
นักหนา วิหารพอเหมาะกับพระมีที่ดูได้ถนัด และองค์พระก็ตั้งท่าพอดูได้ตลอดองค์
ไม่ต้องเข้าไปดูจนจ่อเกินไป และไม่ต้องแหงนคอตั้งบ่า แลดูแต่พระนาสิกพระ ยิ่งพิศ
ไปยังรู้สึกยินดีว่าไม่เชื่องลงมาเสียจากที่นั่น ถ้าพระพุทธรชินราชยังคงอยู่ที่พิษณุโลก
ตราบไค เมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั่น ถึงในเมืองพิษณุโลก
จะไม่มีชั้นอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้แม้แต่พระพุทธรชินราชเหลืออยู่แล้ว ยังคงจะอวด
ได้อยู่เสมอว่ามีของควรดูควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ หรือจะว่าในเมือง
ไทยทั้งหมดก็ได้(๑)

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที่ ๒๑

(๑) เมืองพิษณุโลกมีชื่อเดิมเรียกว่า “ เมืองสองแคว ” เพราะตั้งอยู่ในระ-
วางลำน้ำแควใหญ่ (น้ำน่าน) กับลำน้ำแควน้อย (คือลำน้ำที่ไหลมาแต่เมืองนครไทย)
แต่เดิมผ่านมาจากหลังเมืองพิษณุโลก (ยังพอสังเกตเห็นแนวไต้อยู่) ไปรวมลำน้ำแคว-
ใหญ่ที่ท่าล่อ ครั้นชุกคลองจากลำน้ำแควน้อยมาออกข้างเหนือเมืองพิษณุโลก สายน้ำ
มาเดินทางใหม่ จึงทำให้ลำน้ำแควน้อยเดิมขึ้นไป

ในบรรดาศิลาจารึกสุโขทัยและหนังสือเก่าครั้งรัชกาลพระเจ้าอู่ทองเรียกว่า
เมืองสองแควทั้งนี้ ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกเห็นจะเกิดขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา
คราวเดียวกับชื่อเมืองสวรรคโลก บางทีจะเป็นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ตัวเมืองสองแควครั้งพวกขอมปกครองตั้งอยู่ตรงวัดจุฬามณี จึงสร้างพระ
ปราสาทขึ้นไว้เป็นสำคัญ เมืองพิษณุโลกเดิมนั้นย้ายขึ้นไปตั้งเมื่อสมัยสุโขทัย เรื่อง
ตำนานการสร้างเมืองพิษณุโลกและสร้างพระพุทธชินราชพระพุทธชินสีห์นั้น สอบ-
สวนหลักฐานเห็นว่ารูปเรื่องจะเป็นดังกล่าวในพงศาวดารเหนือ เป็นแต่พงศาวดาร
เหนือลงนามเมืองของพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกว่าเมืองเชียงแสนนั้นผิด ที่แท้พระ-
ศรีธรรมไตรปิฎกนั้นมิใช่ผู้อื่น คือพระมหาธรรมราชาพระยาสิทธิไทย ราชันต์คาของ
พระเจ้ารามคำแหงมหาราชนั่นเอง มีเรื่องในศิลาจารึกว่า เมื่อเป็นพระมหाराชครอง
เมืองศรีสัชนาลัย ก่อนจะได้ราชสมบัติมีศัตรูต้องยกกองทัพลงมาตีเมืองสุโขทัยใน
เวลาพระราชบิดาประชวรหนัก จึงได้ครองราชอาณาจักร ตรงกับที่ว่าพระเจ้าศรีธรรม-
ไตรปิฎกยกกองทัพมาตีเมืองสวรรคโลก ได้ราชสมบัติในเมืองนั้น และพระมหา-
ธรรมราชาพระยาสิทธิไทยทรงรอบรู้พระไตรปิฎก ถึงทรงสามารถแต่งเรื่องไตรภูมิตรง
กับที่เรียกว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกมีแต่พระองค์เดียวเท่านั้น อีกประการหนึ่งโบราณ
วัตถุที่สร้างไว้ ณ เมืองพิษณุโลกเป็นแบบอย่างครั้งสมัยสุโขทัยเมื่อรับลัทธิพุทธ-
ศาสนาลังกาวงศ์มาแล้ว ยกตัวอย่างดังเช่นพระพุทธรูปพระชินราชพระชินสีห์ ควร
เชื่อได้ดังกล่าวในพงศาวดารเหนือว่าประชุมช่างอย่างวิเศษ ทั้งที่มณฑลพายัพและใน
อาณาจักรสุโขทัยมาให้ช่วยกันคิดแบบอย่าง แต่พึงสังเกตเห็นได้ที่ทำปลายนิ้วพระหัตถ์

เท่ากันทั้ง ๔ นิ้ว เป็นความคิดเกิดขึ้นด้วยวิจิตรกัมภีร์มหาปุริสลักษณะกันอย่างถ้วน
ถี่ในชั้นหลัง พระพุทธรูปปั้นก่อนหาทำนิ้วพระหัตถ์เช่นนั้นไม่ และที่สุดยังมีหลักฐาน
อีกอย่างหนึ่ง ค้วยในเรื่องพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ได้ปรากฏว่ามีพระเจ้าศรีธรรม-
ไตรปิฎกหรือพระเจ้าเชียงใหม่องค์ใด ได้ลงมาตีเมืองสวรรคโลกเหมือนอย่างกล่าวใน
พงศาวดารเหนือ ค้วยมีหลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวมา จึงสันนิษฐานว่าพระมหาธรรม-
ราชาพระยาธิไทยเป็นผู้สร้างเมืองสองแควขึ้นเป็นเมืองลูกหลวง และหล่อพระพุทธร-
ชินราช พระพุทธชินสีห์ เมื่อราว พ.ศ. ๑๙๐๐

ตอนที่ ๒๒

กลับบ้าน

วันที่ ๖ มีนาคม เวลาเช้า ๔ โมง ออกจากที่พักที่ว่าการมณฑลพิษณุโลก ลงเรือข้ามฟากไปขึ้นที่วัดบรมธาตุ ขึ้นไปนมัสการพระพุทธรชินราช แล้วไปที่พักรถไฟ ขึ้นรถไฟพิเศษออกจากเมืองพิษณุโลกเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที ทางรถไฟผ่านไปทางสระแก้วซึ่งได้เคยเห็นเป็นบึงใหญ่มีน้ำเต็ม เห็นครั้งหน้าแห่งหมด แต่ก่อนเคยเป็นที่งามแห่งหนึ่งเดียว หนักกลายเป็นที่สกปรก นี่แหละผลได้ทางหนึ่งก็คงเสียทางหนึ่ง ความเจริญมักเป็นศัตรูกับความงามของพื้นประเทศ และบางทีก็เป็นศัตรูของโบราณวัตถุ แต่ข้อนี้เป็นธรรมดาไม่เป็นแต่ในเมืองเรา ที่เมืองอื่นก็เหมือนกัน เช่นที่ประเทศอียิปต์เป็นต้น มีตัวอย่างคือ เทวสถานทีเกาะไฟลีเหนือแก่งตำบลดอฮ์วัน เดิมเป็นที่งามน่าดูและนักเลงโบราณคดีนิยมกันนักว่าเป็นที่สำคัญ มีอักษรเขียนไว้บอกเรื่องราวตำนานของชาติอียิปต์โบราณเป็นอันมาก บัดนี้ได้สร้างทำนบใหญ่ขึ้นที่แก่ง น้ำท่วมเกาะและเทวสถานไฟลีเสียสิ้นแล้ว เมื่อจะต้องเลือกกันว่าจะเอาข้างไหน ความเจริญหรือรักษาของโบราณ ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องคิดถึงความเจริญก่อน เพราะฉะนั้น ก็ต้องยอมเอาของโบราณแลกกับความเจริญ ถึงในเมืองเราก็เหมือนกัน รถไฟได้อิฐจากโบราณสถานทีกรุงเก่าไปถมทางเสียไม่รู้ว่ทำไร ยังหวังใจอยู่อย่างเดียวแต่ว่า ในเมืองไทยเราจะไม่ม้เหตุจำเป็นที่จะต้องเอาโบราณวัตถุแลกกับความเจริญของเราบ่อย ๆ เท่านั้น

เวลาเที่ยง ๑๕ นาที รถไฟถึงสถานเมืองพิจิตร ลงจากรถไฟเดินไปไม่ไกลนักก็ถึงพิจิตรสโมสร ซึ่งเจ้าเมืองได้จัดไว้ให้เป็นที่พักอยู่ริมฝั่งตะวันออกของลำน้ำ ในเวลาบ่ายได้เที่ยวเดินดูสถานที่ต่าง ๆ ในเมืองพิจิตร

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ มีนาคม ไปเที่ยวเมืองพิจิตรเก่า ออกจากที่พักข้ามไปฝั่งตะวันตก ขึ้นม้าขี่ไปทางเหนือเลียบตามริมฝั่งแม่น้ำจนพันตลาดไปสักหน่อยหนึ่งก็ถึงถนนแยกเลี้ยวถนนนี้ทางใต้เลียบลำน้ำเก่าผ่านตำบลบ้านคลองคเชนทร์ มีบ้านช่องมาก เลี้ยวตรงเรื่อยไปในป่าบาง ๆ ผ่านตำบลบ้านโรงช้าง มีบ้านผู้คนหนากว่าที่บ้านคลอง-

คเชนทร์ตั้งอยู่สองฝั่งน้ำ แม่น้ำเก่าตอนนี้มีน้ำขังอยู่มาก ต่อบ้านโรงช้างไปหน่อยหนึ่ง ถึงกำแพงเมืองเก่า ทางเดินผ่านไปในเมือง แล้วจึงถึงบ้านเมืองเก่า ที่ที่บ้านช่องตุงคับคั่งมาก มีเรือนดี ๆ ฝากระแซงเป็นพันคูบ้านช่องสะอาดดี มีผู้คนอยู่แน่นหนา สังเกตว่ามีผู้มีอันจะกินอยู่มากได้สนทนากับคนที่นั่นบ้าง ก็สังเกตว่าทั้งกิริยามารยาท และวาจาเรียบร้อยก็เห็นได้ว่าเป็นคนชั้นที่ดีกว่าที่พบตามแถบเมืองใหม่^(๑)

ส่วนในเมืองนั้นไม่สู้จะมีที่คูนัก มีเกาะศรีมาลาแห่งหนึ่งกับวัดมหาธาตุแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กัน เกาะศรีมาลานั้นอยู่กลางสระ มีเป็นคันดินและคูล้อมสระขึ้นอีกชั้นหนึ่ง ถ้าเวลามีน้ำเต็ม ๆ เห็นจะงามดี นามเกาะนี้ไม่ต้องสงสัยเลยว่าตั้งประกอบขึ้นภายหลัง ให้เข้ากับเรื่องขุนช้างขุนแผน วัดมหาธาตุนั้นดูท่าทางจะเป็นวัดสำคัญในเมืองนี้เดิม มีเจดีย์องค์หนึ่งกับโบสถ์และวิหารก่อด้วยอิฐ ที่วัดนี้มีปล่องอันหนึ่งซึ่งเรียกว่า ถ้ำชาลวัน ครั้นไปตรวจดูได้ความว่าเป็นปากท่อน้ำก่อด้วยอิฐช่องใหญ่พอคนคลานลอดเข้าไปได้ คงจะทำสำหรับน้ำเดินจากคูเข้าไปที่สระในวัด เคี้ยวนี้ยังคงเหลือแต่ปากท่อที่อยู่ในคูเท่านั้นจึงแลดูคล้ายถ้ำ คูในเมืองเสร็จแล้วไปกินข้าวกลางวันที่วัดนครชุม แล้วกลับเมืองใหม่ รวมทางทั้งไปทั้งกลับ ๖๐๐ เส้น

นึกก็น่าประหลาดใจที่ลำน้ำเก่าเขินเร็วจริง ๆ เมื่อราว ๔๕ ปีมานี้เอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองพิจิตร เสด็จโดยเรือพระที่นั่งกลไฟอรรคราชวรเดช ขึ้นทางลำน้ำเก่าไปจนถึงเมืองพิจิตร จอดเรือพระที่นั่งราว ๆ หน้าวัดนครชุม ในกาลบัดนี้แม่น้ำในฤคุน้ำก็ใช้เรือเดินไม่ได้ตลอด ถ้าจะนึกไปก็น่าเสียดาย เพราะที่เมืองเก่านี้เป็นทำเลดีมาก และบ้านช่องผู้คนก็อยู่ที่นั่นมาก ถ้าแก้ไขเรื่องน้ำให้สะดวกได้แล้วน่าจะย้ายที่ว่าการมาตั้งไว้ที่เมืองเก่านี้ตามเดิม เชื่อว่าจะเป็นการสะดวกแก่การปกครองมาก

วันที่ ๘ มีนาคม ยังพักที่พิจิตรอีกวันหนึ่ง ได้ไปเที่ยวบึงสีไฟ

วันที่ ๙ มีนาคม ออกจากเมืองพิจิตร รถไฟพิเศษออกเวลาเช้า ๓ โมง ถึงปากน้ำโพ ๕ โมง ๓๕ นาที หยุดพักราว ๒๐ นาที แล้วออกเดินต่อมา ถึงสเตรซันสามเสนเวลาบ่าย ๕ โมง ๕๕ นาที รวมเวลาที่ไปเที่ยวทั้งสิ้น ๖๕ วัน

(๑) คูอธิบายเลข (๑) ข้างท้ายตอนที่ ๒๒

ท่านผู้ที่ได้อ่านหนังสือนี้มาจนตลอดถึงแก่นแล้ว คงจะต้องรู้สึกมาแล้ว ว่า
 ตอนกลาง ๆ สนุกกว่าตอนท้ายเป็นอันมาก ตอนท้าย ๆ นี้จิตเต็มที ถ้าท่านรู้สึก
 เช่นนี้เมื่ออ่านหนังสือ ก็แปลว่าท่านรู้สึกอย่างเดียวกับตัวข้าพเจ้าเมื่อเดินทางนั่นเอง
 การไปเที่ยวเมืองเหนือที่สนุกมากก็อยู่ที่ตอนกลาง มาตอนปลาย ๆ จืด ข้าพเจ้าเล่า
 ไปตามความที่เป็นจริงจึงเป็นเช่นนั้น การที่จะแต่งให้ตอนปลายสนุกนั้น ถ้าจะกระทำ
 จริง ๆ ก็ได้ แต่ก็จะไม่ตรงกับความจริง เพราะฉะนั้น ความจริงจึงอย่างไร จึงต้อง
 ปล่อยให้จืดอยู่อย่างนั้น

การไปเที่ยวเมืองเหนือครั้งนี้ นอกจากความลำบากในส่วนการเดินทาง ยัง
 ลำบากในการค้นสถานที่ต่าง ๆ นั้นเป็นอันมาก ความรู้สึกเหมือนไปในป่าดงดิบ ซึ่งยัง
 ไม่มีทางเดิน และต้องตัดถางทางเดินไปทุกฝีก้าว แต่ความลำบากในส่วนหักล้างทางพง
 นี้รู้สึกว่าสูญหายหรือลืมนเสียสิ้น ในเวลาปีติเมื่อแลเห็นแสงสว่างอยู่ข้างหน้าฉันใด
 ความรู้สึกของข้าพเจ้าก็เช่นกัน ถ้าผู้ที่ยังไม่เคยไปทางเมืองนั้น ๆ ได้อ่านหนังสือนี้
 รู้สึกออกรสสนุกบ้างแม้แต่เล็กน้อยแล้ว ข้าพเจ้าจะรู้สึกในใจว่าการที่ได้ไปลำบากมา
 ไม่เสียเวลาเปล่า

อธิบายความเพิ่มเติมในตอนที ๒๒

(๑) เมืองพิจิตรเก่า ชื่อเดิมเรียกว่าเมืองสระหลวง คู่กับเมืองสองแคว ในศิลาจารึกสุโขทัย และกฎหมายครั้งพระเจ้าอู่ทอง เรียกอย่างนั้นทั้งนั้น เห็นจะมาตั้งชื่อใหม่ในคราวเดียวกับเมืองพิษณุโลก ผู้แต่งพงศาวดารเหนือ เอาคำภาษามอญมาเรียกว่าโอฆบุรี ก็เห็นได้ว่าแปลงมาจากคำสระหลวงนั่นเอง แต่มาเกิดเข้าใจกันผิดไปว่าเมืองโอฆบุรีอยู่ตรงเมืองพิษณุโลกเพียงข้ามฟากลำแม่น้ำ ที่จริงเมืองสระหลวงเป็นเมืองด่านทางด่านใต้ของกรุงสุโขทัย อย่างเดียวกับเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองด่านทางตะวันตก เมืองสวรรคโลกเป็นเมืองด่านทางเหนือ เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองด่านทางตะวันออกฉนั้นโต เมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีก็ตั้งเมืองด่านสี่ทิศทำนองเดียวกัน คือเมืองลพบุรีทิศเหนือ เมืองนครนายกทิศตะวันออก เมืองพระประแดงทิศใต้ เมืองสุพรรณทิศตะวันตก ส่วนเมืองพิจิตรเก่านั้น พิจารณาการก่อสร้างใช้อิฐเป็นพื้น จึงสันนิษฐานว่าเห็นจะสร้างเมื่อภายหลังเมืองพิษณุโลกลงมา เมื่อกรุงสุโขทัยหย่อนกำลังลงแล้ว

หลักศิลาจารึกสุโขทัย

(คัดตามรูปอักษรและบันทึกที่จารึกในหลักหิน) (๑)

หลักศิลานี้อยู่ที่ศาลารายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (๒)

คำที่ ๑

๑ พุก ชี ศรีนทรา ทัตย แมก ชี นางี เสอง พุก ชี บาน เมือง
ตุ พี นอง ท้อง คยว ทำ คนผู้ ชายสามผู้ ญิง โสง พี ฝื่อ
อผู้ อ้าย ตาย จาก ฝื่ออ ตยม แก ญิง เลก เม่ออ กุ ชัน ใหญได้
สบ เก้า เข้า , ชน สามชน เจ้า เมือง จอต มา ที่ เมือง ตากพุกไปรบ
, ชน สาม ชน หวว ช้าย , ชน สาม ชน ขบบ มา หวว ชวา , ชน สาม
ชน เก่ลอน เข้า ไร่ร ฝ่า หน้าใส พุก ก ีหน ญญาัย พาย จแจ
(ญ) ก บี่ หนุก ชี ช้าง เบก พล ก ขบบ เข้า ก่อน พุก ก ญ กฏ
(ช้า) ง ค้าย , ชน สาม ชน คน ก ญ ฟ่ง ช้าง , ชน สาม ชน ทวว ชี
มาส เมือง แฝ , ชน สาม ชน พาย ีหน พุก ีจิง ชัน ชุก
ชี พระรามคัแห่ง ีเฟื่ออ ก ญ ฟ่ง ช้าง , ชน สาม ชน ีเม่อ
อ ช้ว พุก ก บี่เรอแก่ พุก ก บี่เรอแก่แม่ ก ญ ก ได้ ทวว
ีเนื่ออ ทวว ปลา ก เอามาแก่พุก ก ได้ ีหมาก ี ส ีหมาก หวาน
น อนน ไค ีกิน อร่อย ีกิน ีตุก เอา มา แก่ พุก ก ไป ีต
หน งง วงง ช้าง ีตุก เอา มา แก่ พุก ก ไป ที่ บ้าน ที่ ีเม
อง ได้ ช้าง ได้ งวง ได้ บั้วว ได้ นาง ได้ ีเงอน ได้ ทอญก เอา
มา เวณ แก่ พุก พุก ตาย ญิง ีพุก ก ีพรา บี่เรอ แก่ ีพ
ก ญ งง บี่เรอ แก่ พุก ีพุก ตาย ีจิง ได้ ีเมือง แก่ ก ีทง
(ก) ลี่ ีเม่ออ ช้ว พุ ชน ราม คัแห่ง ีเมือง ุช ก ุช ุช ไท ีนี้ ีต ใน ีน้ำ
(ีมี) ปลา ใน ีน้ำ ีมี เข้า เจ้า ีเมือง บี่ เอา จกอบ ใน ีไพร ีล ทาง ีเพ

(๑) พิมพ์ครั้งแรกได้สอบแก้ไขตามประชุมจารึกของหอพระสมุดฯ

(๒) เดิมนี้อยู่ที่ห้องสุโขทัยในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

(อ) นู จอง วรว ไป คำ ชี มาไป ชาย ไกร จก ก ไคร่ คำ ช่าง คำ ไกร
 จก ก ไคร่ คำ มา คำ ไกร จก ก ไคร่ คำ ีเงอน คำ ทอง คำ ไฟร์ ฝ้า หน้า ไส
 ลุกเจ้า ลุก ชน ผู้ใดแล ีล ตาย หาย กว้า อยาว ี (รอ) น พื เชื้ออ
 ีเสื่อ คำ มน น ช่าง ชูล ก ีมย ยี ย เข้า ไพร ฝ้า ข้า ไท บ้า
 หมาก บ้า พล พื เชื้ออ มน น ัวแก ลก มน น ี ส่น ไพร ฝ้า
 ลก เจ้า ลุก ชน ี ผู้ แล ี ผศ แผก แส ก ว้าง กน น สว น ชู ต
 แท้ แล ี จัง แล่ง ความ (แ) ก่ ขา ตวย ี ชู บ่ เข้า ผู้ ลก ก มก ก
 ผู้ ช่อน เหน เข้า ท่าน บ่ ไคร ี พน เหน ี ส่น ท่าน บ่ ไคร ี เตอ
 ค กน ไค ี ช ช่าง มา หา พา ี เมอง มา คู่ ช้อย ี เหน อ ี เพื่อ
 อู ก่ มน น บ่ ี ม ช่าง บ่ ี ม มา บ่ ี ม บัว บ่ ี ม นาง บ่ ี ม ีเง (อ)
 น บ่ ี ม ทอง ให้ แก่ มน น ช้อย มน น ตวง เปน บ้าน เปน ี เมอ
 ง ได้ ข้า ี (ส) ออก ข้า ี เสื่อ หว ชู ฟ่ง หว รบ ก่ ี ต บ่ ข้า บ่ ี ต ใน
 ปากู ป ต ี ม ก ี ตง อน น ี ฉ่ง แชน ว ัว ทน น ไพร ฝ้า หน้า
 ปก กลาง บ้าน กลาง ี เมอง ี ม ถ้อย ี ม ความ เจบ ท้อง
 (ช) อง ใจ มน น จก ก ก่ลาว ี เงง เจ้า ี เงง ชน บ่ ไร ไป ลน น ก
 ี ตง อ (น) น ท่าน แชน ว ัว พุ ชน ราม ค่ แหง เจ้า ี เมอง ได้

คำนำที่ ๒

นิพนธ์ รย (ก) ี่เ) ม่อ อาม สวน ความ แก่ มนน ด้วย ี่ไซ่ไพร์ ใน
(ี่เม) อง,สก ไซ่ไท ี่นี้ ี่จ่ง ี่สัง ป่า ี่หมาก ป่า,พล ทั่ว ี่เมอ
ง ี่นี้,ทก แห่ง ป่า ี่พรวว ี่ทหลาย ใน ี่เมอง ี่นี้,ป่า ลาง
กั หลาย ใน ี่เมอง ี่นี้ ี่หมาก ม่วง ี่ทหลาย ใน ี่เมอง ี่นี้
ท (มา) ก ซาม ี่ทหลาย ใน ี่เมอง ี่นี้ ี่ใคร ี่สัง ี่ได้ ี่ไว้ แก่ มนน
กลาง ี่เมอง,สก ไซ่ไท ี่นี้ ี่มี ี่นา ี่ตรพงง ี่โพย ี่ส ี่ส ี่ก ี่น ี่ค
... (ี่ฎ) ี่ง ี่ก ี่น ี่นา ี่ไซ่ง ี่เม่ออ แล่ง ี่รอบ ี่เมอง,สก ี่ไซ่ไท ี่นี้ ี่ตร
บ (ร) ี่ได้ ี่สาม ี่พนน ี่คั ี่ร้อย ี่วา ี่คน ใน ี่เมอง,สก ี่ไซ่ไท ี่นี้
มก (ก) ี่ทาน ี่มก ี่ทง ี่ส ี่ล ี่มก ี่อโย ี่ทาน ี่พู่,ชน ี่ราม ี่คำ ี่แหง
เจ้า ี่เมอง,สก ี่ไซ่ไท ี่นี้ ี่ทง ี่ง ี่ชาว ี่แม่ ี่ชาว ี่เจ้า ี่ท่วย ี่บัว ี่ท่วย ี่นา
ง ี่ล (ก) ี่เจ้า ี่ล ี่ก ี่ชน ี่ทง ี่ชั ี่น ี่ทง ี่หลาย ี่ทง ี่ผู้ ี่ชาย ี่ผู้ ี่หญิง
ผู้ ี่ง (ท) ี่ว ี่ย ี่มี ี่สรธา ใน ี่พระ,พท ี่ส ี่สน ี่ทง ี่ส ี่ล ี่เม่ออ ี่พรน
ษา,ทก ี่คน ี่เม่ออ ี่โอ ี่ก ี่พรน ี่ษา ี่กราน ี่ก ี่น ี่ค ี่น ี่ค ี่น ี่ง ี่จ
ง ี่แล้ ี่ว ี่เม่ออ ี่กราน ี่ก ี่น ี่มี ี่พ ี่น ี่บ ี่ย ี่ย ี่มี ี่พ ี่น ี่หมาก ี่มี
พ ี่น ี่ค ี่อก ี่ไม้ ี่มี ี่หมอน ี่ถ่ง ี่ง ี่หมอน ี่โน ี่น ี่บ ี่ร ี่พาร ี่ก ี่น ี่โอ
ย ี่ทาน ี่แล้ ี่ป ี่แล้ ี่นิ ี่บ ี่ล ี่น ี่ไป ี่ส ี่ต ี่น ี่ค ี่ก ี่น ี่เ ี่ง ี่อ
ไร ี่นิ ี่ก ี่พ ี่น ี่เม่ออ ี่จก ี่ก ี่เข้า ี่มา ี่ว ี่ง ี่ร ี่ง ี่ก ี่น ี่น ี่แ ี่อ ี่ไร
นิ ี่ก ี่ (ี่พ) ี่น ี่เท่า ี่หวว ี่ลาน ี่ค ี่บ ี่ง ี่ค ี่ก ี่ล ี่ง ี่ด้วย ี่ส ี่ง ี่พาด ี่ส ี่ง ี่พ
น ี่ส ี่ง ี่เล็ ี่น ี่ส ี่ง ี่ช ี่บ ี่บ ี่ใคร ี่จก ี่ก ี่ม ี่ก ี่ก ี่เห ี่ล ี่น ี่เห ี่ล ี่น ี่ใคร ี่จ
ก ี่ก ี่ม ี่ก (ก) ี่หวว ี่หวว ี่ใคร ี่จก ี่ก ี่ม ี่ก ี่เล็ ี่น ี่เล็ ี่น ี่เมอง,สก
ก ี่ไซ่ไท ี่นี้ ี่มี ี่ค ี่ปาก (ี่ป) ี่ต ี่หลว ี่ง ี่ท ี่ย ี่น ี่ญ ี่อม ี่คน ี่ส ี่ย ี่ค ี่ก ี่น ี่น
เข้า ี่ต ี่ท ี่่าน ี่เผ ี่า ี่ท ี่ย (ี่น) ี่ท ี่่าน ี่เห ี่ล ี่น ี่ไฟ ี่เมอง,สก ี่ไซ่ไท ี่นี้
ี่มี ี่ฎ ี่ง ี่ง ี่จก ี่ก ี่แ ี่ก ี่กล (ี่ง) ี่เมอง,สก ี่ไซ่ไท ี่นี้ ี่มี ี่พ ี่หาร ี่มี
พระ,พท ี่ร ี่บ ี่ท ี่อง ี่มี ี่พระ ี่อ ี่ฐ ี่ฐ ี่าร ี่ศ ี่มี ี่พระ (ี่พ) ี่ท ี่ร ี่บ

ีมี พระ ุพท ุรพ อนน ให้อ ีมี พระ ุพท ุรพ อนน
 ราม ีมี ีพท ุรพ อนน ให้อ ีมี ีพท ุรพ อนน ราม ีมี ุปี
 ุคร ีนี้สไ (สยม) ค ีมี (ถร ี) ม มหาถร ีเบ้อง ตวนน ตก
 ีเมือง ุส โ (ชไท) ีนี้ ีมี อ (ไร ี) ญญก ฟู ุชน ราม คัแห่ง กทำ
 โอย ทาน แก่ มหา ถร ุส (งงข) ราช ปราชญ ุรยน จบ ีบ ตก ไตร
 หลวกกว่า ุปี ุคร ใน ีเมือง ีนี้ ุท กน ุลก แอ ีเมือง ีสรธ
 รรมราช มา ใน (น ก) ลาง อร ีญญก ีมี ีพท ุรพ อนน ีนี้่ง มน
 ให้อ ุสง งาม แก่ ก ีมี พระ อฏฐารศ อนน ีนี้่ง ุลก ีอย
 น ีเบ้อง ตวน (น) โอก ีเมอ (ง) ุส (โ) ชไท ีนี้่ม ีพท ุรพ ีมี ุปี ุคร
 ีมี ทเล หลวง (ีมี ุปี) ำ หมาก ุปี ุพล ีมี ไร ีมี นา ีถัน ถัน
 ีมี บ้าน ให้อ ุบ ำ (น) ลก ีมี ุบ ำ ม (ว) ง ีมี ุบ ำ ชาม ุค งาม ุงง แก่ล

คำนำที่ ๓

(ง) . . . เบื้องต้น นอนเมือง สุโขทัย นี้ มี ตลาด ป
(สา) น มี พระอน มี ปราสาท มี บำ หมาก พรว บำ หมาก
กลาง มีไร่ มี นา มี ถิ่น ถ่าน มี บ้าน ใหญ่ บ้าน เล็ก มี เบ
อง หว นอน เมือง สุโขทัย นี้ มี กู ด มี พหารูปูคร
อยู่ มี สรรคองส มี บำ พรว ปา ลาง มี ปา ม่วง ปา ซาม
มี ° นาโลก มี พระข พง มี เทพดา ใน เขา อนน นันน
เปน ใหญ่ กว่า ทุก มี ใน เมือง นี้ ชนผู้ใด ใด เมือง
สุโขทัย นี้ แล้ให้ไว้ คือ พล ถูก เมือง นี้ ท้อง เมือง
นี้ คือ ผู้ให้ไว้ บัด นี้ พล บูด ถูก มี ใน เขา อนน บูดุ่ม บ
เกรง เมือง นี้ หาย ๑๒๑๔ สก ปี มโรง พุ ชน ราม คำ
แห่ง เจ้า เมือง สรรคชนนาไสสุโขทัย นี้ ปลูกไม้ตา
น นี้ ได้ สบ คือ เข้า จึง ให้ ช่าง ฟนน ขตาร หิน ภู่ง ห่วง
กลางไม้ ตาน นี้ วนน เตอน คบบ เตอน โอก แปก วนน วน
น เตอน เตม เตอน บ้าง แปก วนน ฝูงปูคร เทร มหาเอร
ร ชัน ฌ่ง เหนอ ขตาร หิน สดธรรม แก้อบาสก ฝูง
ง ท่วย จำ สล มี ใช้ วนน สด ธรรม พุ ชน ราม คำแห่ง
เจ้า เมือง สรรคชนนาไสสุโขทัย ชัน ฌ่ง เหนอ ขคา
ร หิน ให้ ฝูง ท่วย ลก เจ้า ลก ชน ฝูง ท่วย ใด บ้าน ใด
เมือง กนน วนน เตอน คบบ เตอน เตม ท่าน ฌ่ง ช่าง มี
(อ) ก กรพคต ลยาง ทัยน ฌ่อม ทอง งา . . . ชาว ชูร จา ีคร
(พ) ชน ราม คำแห่ง ชัน ชี่ ไป นบ พร (ะ) . . . อร ิณญก แล้
(วเซ) ามา ๐ จา ีรค อนน ฌ่ง มี ใน เมือง ชลยง สถาบไว้
(ถั่ว) ย พระ ีศร รคณธาต จา ีรค อนน ฌ่ง มี ใน ° ธา ีช ° ธา
(พ) ระ รามอยู่ ฝูง ° นา สฝ่าย จา ีรค อนน ฌ่ง มี ใน ° ธา
(รค) น ธาร ใน กลวง บำ ตาน นี้ มี ชาลา สอง อนน อนน ฌ่ง ีช
(ซา) ลา พระมาส อนน ฌ่ง ีช พทชชาลา (ช) คาร หิน นี้ ีช่ม
นง ีชลาบาตร สถาบไว้ หิน (จ่ง) ทงง หลาย เหน

ตำนานที่ ๔

พู่ชนพระ (รา) มัคแห่งลูกพู่ชนี ษร นทรากี ทย เป
(นุ) ชน (ไ) นีเมือง ษรชชน (นาไ) ลุสโซไท ทง มา กาว ลาว
(แ) ลไทเมอง ไ้ หล้าฟ้า ฎ . . . ไท ชาวูอ ชาว ของ มา ออ
ก ๑๒๐๗ สกปี ปุกรให้ ุชด (เอา) พระธาตุ ออก ทง หลาย
เหน กทำบุชา บัเรอ แก่ พระธาตุ ไ้เคอน หก วนนิจ
ง เอา ลง ผง ในกลาง (เมอ) ง ษรชชนาไลกั พระเจ
ีต ี เหนอ หก เข้า ัจง แล้ว ตัง วยง ผาลอ้ม พระ ม
หา ธาตุ สาม เข้า ัจง แล้ว ีเมอ ก่อน ลาย ีสไท ีนี้ บั
มี ๑๒๐๕ สกปี ปแม่ พู่ชน ราม คัแห่ง หา ไคร ีใจ
ในใจ แล ีไ้ ลาย ีสไท ีนี้ ลาย ีสไท ีนี้ ัจง มี ีเพ
อ ุชนผู้ นันน ีไ้ไว้ พู่ชน พระ ราม คัแห่ง นันน หา
เปน ท้าว เปน พรญา แก่ไท ทง หลาย หาเปน
ุคร อาจารย์ สงงสอน ไ้ ทง หลาย ให้ ู
ุบน ู ีธรรม แท แต่ คน อนน ีมี ใน ีเมือง ไ้ ด้วย
ุ ู ีด้วย หลวกก ด้วย แก่ลว ด้วย หาน ด้วย แคะ
ด้วย แรง หา คน จาก เสมอ ีมี ไ้ไ้ อาจ ปราบ ุ ผง ข้า
ีเสก ีมี เมือง กวาง ช่าง หลาย ปราบ ีเบอง ตวนน อ
อก รอด สร ลวง สอง แคว ล้าบาย สคา เท้า ผง ขอ
ง ีเอง วยง จนน วยง คำ เปน ีทแล้ว ีเบ (อ) ง หว
นอน รอด คน ีท พระ บาง แพรก ุสพรรณ ุภ
ม ราช ุบ ีรเพช (ุบ ี) ีศรี ุธรรมราช ผง ทเล
สุมทร เปน ีท (แล้ว ี) เบอง ตวนน ตก รอด ีเมอ
ง อด ีเมือง . . . น หงศาคีต ีสุมทร หา เป
น แคน ีเบอง (ีตน) นอน รอด ีเมืองแพล ีเม
อง ม่าน ีเมือง น . . . ีเมือง พลวว พัน ผง ของ
ีเมือง ชาว เป (น ีท) แล้ว ุปลก ลยง ุ ผง ุลก บ้า
น ลก ีเมือง (น ี) น ชอบ ด้วย ุธรรม ุทก คน

อธิบายคำ

- คำที่ ๑ บรรทัดที่ ๓ เตียมแก้ว แปลว่าตั้งแต่
- „ „ ๔ เข้า—ปี
- „ „ ๔ นอศ—อำเภอมแม่สอดอยู่ในจังหวัดตาก
- „ „ ๖ หนีญญาวย พายจะแจ—หนีกระจัดกระจาย
- „ „ ๗ เบกพล เบิกพล ใช้ในความว่าบุกพลหรือแหวกพล
- „ „ ๘ มาส คำเขมร แปลว่าทอง
- „ „ ๑๓—๑๔ ตีหนังวังข้าง—คล้องข้าง
- „ „ ๑๕ ปัว—ชาย
- „ „ ๑๗—๑๘ ทังกลม—ทังปวง
- „ „ ๑๙ จกอบ คำเขมร — ภาษีชนิดหนึ่งที่เก็บแก่ผู้นำสัตว์ และเข้าของไปเที่ยวขายในที่ต่าง ๆ คำนี้มีใช้ในหนังสือสัญญาต่าง ๆ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า
- „ „ ๒๑ กั่ว—ไทยโบราณที่อยู่ริมแม่น้ำชีเฉียง มณฑลกุยเจียว ในประเทศจีน หมายความว่าเสีย เช่น คำว่าตายเสีย แล้วเขาพูดว่า “ตายกว่าแล้ว”
- „ „ ๒๓ เสือคำ—เสือที่ปักเป็นลายด้วยคันทอง ทางเขียงใหม่ เรียกว่าเสื่อลายคำ
- „ „ ๒๓ เยีย ภาษาเงี้ยวหรือไทยโบราณ—ฉางข้าว
- „ „ ๒๘—๒๙ ช่วยเหนือเพอกู—ช่วยเออเพอบำรุง
- „ „ ๓๐ ทวง — นับในศิลาจารึกนครชุมหลักที่ ๓ คำที่ ๒ บรรทัดที่ ๔ มีคำโบราณว่า นับ ทวง ถ้วน, ภาษาลาว ทุกวันนี้ ทวงเบิ่งแปลว่าดู หรือพิจารณา ถ้าเช่นนั้น แล้วคำว่า ทวงเป็นบ้านเป็นเมือง=ดูประหนึ่งเป็น

- บ้านเมืองของตน หรือนับว่าเมืองสุโขทัยเป็นเหมือน
บ้านเมืองของตน
- คำที่ ๑ บรรทัดที่ ๓๒ หน—นน
- คำที่ ๒ บรรทัดที่ ๓ ลาง ภาษาเงยว—ชนน
- ” ” ๖ ตระพังโพย—บ่ออัครรรย
- ” ” ๗—๘ ตรีบูร—กำแพงสามชั้น
- ” ” ๙ โอยทาน—ให้ทาน
- ” ” ๑๔ พนม คำเขมร—ภูเขา
- ” ” ๑๖ ญิบ—สอง ญิบล้าน—สองล้าน
- ” ” ๒๑ เทียนญอม—ยอม, ล้วนแล้วไปด้วย
- ” ” ๒๖ ราม—ขนาดกลาง ไม่ใหญ่นักเล็กนัก
- ” ” ๒๘ อรัญญิก ทูทวัน^{นี้}เรียกวัดสะพานหิน ยังมี
พระอัฐารศลุก^{ชั้น}ยีน
- ” ” ๓๐ หลวก—รู้หลัก
- ” ” ๓๐ ลูกแก้ว—มาแต่
- ” ” ๓๒ แก่กม—ที่สุด
- ” ” ๑ เบื้องตีนอน—ทิศเหนือ
- ” ” ๑-๒ ปสาน—ตลาดมีห้องแถว ภาษาเปอร์เซีย ว่าบazaar
- ” ” ๒ ปราสาท^{นี้} เข้าใจว่าปราสาทหินซึ่งเป็นวัดพระพาย-
หลวงบัด^{นี้}
- ” ” ๓-๔ เบื้องหัวนอน—ทิศใต้
- ” ” ๕ สรีทงค์ มาจากภาษาสันสกฤตว่า สรีทงฺค แปลว่า
ทำนบ
- ” ” ๑๓ เดือนโอก—ข้างขึ้น
- ” ” ๑๔ เดือนบ้าง—ข้างแรม
- ” ” ๒๐ กระพัต คำเขมร—สายเชือกที่ผูกกับหรือสับปะกับ
คล้องไว้กับโคนหางช้าง

- ตำบลที่ ๓ บรรทัดที่ ๒๐ ลยาง คำเขมร—สายเชือกที่ผูกกับหรือสับปะคับริด
 กับตัวข้าง
 „ „ ๒๐ รุจาครี ชื่อข้าง
 „ „ ๒๔—๒๕ ถ้าพระรามและถำรตันธาร คูหนังสือพระราชนิพนธ์
 เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง หน้า ๑๑๕
 „ „ ๒๕ ในกลวง—ในภายใน
 ตำบลที่ ๔ บรรทัดที่ ๓ ชาวอูชาวออง—ผู้ที่อยู่ตามริมแม่น้ำอู และแม่น้ำของ
 „ „ ๓ มาออก—มาชน
 „ „ ๔ ที่จริง พ.ศ. ๑๒๐๗ เป็นปีระกาไม่ใช่ปีกุน
 „ „ ๑๘ รอก—กลอก

